Б303746
115/Е

Оповіданя з рідної історії.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

НАПИСАВ

Д-р БОГДАН БАРВІНСЬКИЙ.

Д 130960 К

ДРУГЕ, ПОПРАВЛЕНЕ І ДОПОВНЕНЕ ВИДАНЄ
(з 57. образками і 2. картами).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ЛЬВІВ.
НАКЛАДОМ КНИГАРНЇ А. БАРДАХА.
1922.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Т3(4УКР),02

Печатня Артура Ґольдмана у Львові.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ВСТУП.

I. ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ? — Від непамятних часів хотїли люди знати про те, що діяло ся на сьвітї в минувшинї: які народи заселювали землю в давнину, як они жили, які були у них звичаї та обичаї, яка мова а яка віра, які держави повставали, які царі, королї та князї панували над ними. Доки люди не придумали ще письма, котрим могли були записувати події з минувшини, довідували ся они про минувшину з устних переказів: батьки оповідали про давні часи своїм синам, діди своїм внукам і так переходили сї перекази з уст до уст, з поколїня в поколїнє. Але чим дальше, тим більше затемнювали ся сї перекази: дещо з них люди призабули, дещо знов додали до них. Так отже в тих народних переказах, повних ріжних вигадок, годї часто відшукати зерно правди.

Як жеж люди придумали письмо, стали записувати не лише ті перекази про минувшину народів, котрі переходили устно від батька до сина, від діда до внуків, але записували також рік по роцї події свого часу, котрі або самі бачили, або про них чули. Ті письменні твори, що містили в собі народні перекази і події з минувшини, записані рік по роцї, звали ся лїтописями, а люди, що їх писали, звали ся лїтописцями. Одначе з самих лїтописий годї мати докладний образ минувшини та житя-бутя того або сего народу, бо лїтописцї записували у свої лїтописи здебільша лише те, що робили царі, королї, князї та знатнїйші люди, як они жили, як з собою воювали та мирили ся, а лише зрідка коли подавали звістки про те, як жив простий нарід (селяни, міщани), які були єго звичаї та обичаї. Тому то в новійших часах учені люди беруть до помочи попри лїтописи ще инші старі письма (документи), старі закони, завіщаня, відчитують написи та оглядають малюнки на старих будівлях і памятниках, збирають або добувають з землї старі гроші, домашні наряди, вироби з каміня, срібла, золота, зелїза. Так довідують ся, як жили давні люди, як будували свої оселї, яка була в них одежа, чим они займали ся: чи війною, чи законодавством, наукою та штукою (будівництвом, малярством, різьбарством, музикою), чи торговлею та промислом, чи хлїборобством, чи скотарством, чи ловецтвом, пчолярством або риболовством, яка в них була мова а яка віра, якого письма они уживали. Зібравши отсї ві-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

домости про житє якогось народу в минувшині, доповнюють сї учені люди таким способом се, чого не записано в лїтописях. На основі всїх тих відомостий, зібраних тими ученими людьми, повстає осібна наука, що зве ся історією (дїєписею), а учені люди, що нею займають ся, зовуть ся істориками (дїєписцями).

Історія є то отже наука про минувшину людського роду, про колишнє житє і долю народів та держав. Історію всїх народів на землї зовемо всесьвітною історією; історію нашого народу, до котрого належимо, зовемо рідною історією. З неї довідуємо ся про житє і долю нашого народу та нашої рідної землї в минувшині: як жили наші предки у себе дома, а в яких відносинах оставали до сусїдних народів. Історію, а особливо історію свого рідного народу, своєї рідної землї, повинен знати кождий чоловік. Оден старинний, високо осьвічений нарід казав: „Історія є учителькою житя!“ І справдї можна з історії навчити ся богато доброго, наслїдуючи добрі дїла наших предків, а вистерігаючи ся їх хиб.

II. СЛОВЯНИ.

1. ПРАВІТЧИНА І РОЗСЕЛЕНЄ СЛОВЯН. — Наш український нарід належить попри Москалїв, Білорусинів, Поляків, Чехо-Словаків і инші споріднені народи до великого племени Словян. Назва Словян походить від слово, се є означала людий, котрі говорять зрозуміло в противність чужородцям, Нїмцям (так звали ся у Словян їх західні сусїди Ґермани), що не вміють говорити зрозуміло. Правітчиною Словян була велика область східної Европи, що становила четверокутник, відмежений на заходї рікою Вислою, на півночи Балтийським морем; займав він на полудни краї по середнім Днїстрі (до Карпатського підгіря) та Днїпрі, а на сходї сточище Днїпра. Тут жили Словяни від дуже давних часів з близко спорідненими Литовцями, що займали північну частину сеї области над рікою Нїманом. Сусїдами Словян були на заходї Ґермани, на півночи та сходї Фіни, а на полудни, в Чорноморських степах, ріжні кочовничі племена, що не мали сталих осель, а випасали конї та товар і переносили ся з місця на місце.

Як жеж Ґермани і кочовничі чорноморські племена посунули ся на захід та полудневий захід, стали Словяни посувати ся далї та займати покинені ними великі земельні простори. А як почав ся з Азії (в IV. столїтю по Різдві Христовім) наплив нових кочовничих племен в Чорноморські степи, що спричинив великі вандрівки европейських народів, посунули ся словянські племена ще дальше на захід і полудневий захід.

Так отже заняли Словяни протягом часу землї від ріки Лаби по Волгу, від Балтийського моря по Чорне і Адрийське море та подїлили ся на три великі галузи, західну, східну і полудневу, що дїлили ся знов на безлїч дрібних племен. Мимо сего остали Словяни з собою споріднені походженєм, мовою і обичаями.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

2. ПЕРШІ СЛОВЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ.— Найгрізнійшими для Словян були їх західні сусіди Ґермани або Німці. Принявши християнську віру, старали ся они розширити її насильно також серед поганських Словян, а що Словяни боронили ся завзято против насильного вводженя християньства, поводили ся з ними Німці дуже жорстоко та вигублювали їх огнем і мечем. Грозила проте Словянам велика небезпека, тож хоч жили они доволї часто в незгоді і нерадо слухали когось старшого, всеж таки спільна недоля доводила деколи дрібні і незгідливі племена до опамятаня та до взаїмної злуки. Они вибирали собі спільного начальника, під проводом котрого боронили своєї вітчини проти ворогів. В сей спосіб повстали серед чесько-моравських племен перші словянські держави, котрі одначе не тревали довго, бо після смерти їх основників внутрішні сварки ослаблювали знов їх силу. Така незгідливість серед словянських племен взагалї виходила лише в користь сусїдних Німців, Аварів або Обрів (було се турецьке племя, що розсїло ся над середущим Дунаєм і Тисою, підбивши тамошних словянських поселенців) та фінського племени Мадярів або Угрів, що заняли оселї Аварів по упадку їх держави.

3. ВВЕДЕНЄ ХРИСТІЯНЬСТВА СЕРЕД СЛОВЯН. ПОЧАТКИ ПОЛЬЩІ. — Християнська віра ширила ся серед поганських народів Европи з Риму, колишньої столиці Римського цїсарства та з Царгорода (званого також Константинополем або Візантією), столиці Грецького або Візантийського цїсарства. З Риму розходила ся християнська віра в римськім або латинськім (західнім) обрядї, з Царгорода в грецькім (східнім) обрядї. З Царгорода понесли між Словян сьвітло Христової віри два братя: св. Кирило і Методій, що походили з міста Солуня (на захід від Царгорода); їх батько був Грек, а мати Словянка. Св. Кирило винайшов письменні знаки, приноровлені до словянської мови (т. зв. глаголицю) та спільно з Методієм переложив св. Євангеліє на словянську мову, названу пізнійше церковно-словянською або старо-болгарською мовою. Була се мова словянських племен, що жили над долїшним Дунаєм. Їх підбило фінське племя Болгар, котрі змішали ся зі Словянами і приняли їх мову, а оставили їм лише своє імя.

На просьбу велико-моравського князя Растича, котрий не хотїв приймати сьвітла Христової віри від ворожих Німців, післав єму грецький цїсар обох братів, Кирила та Методія, що прибули до Морави (863. р.) і навернули цїлий моравський нарід на християнську віру після грецького обряду. Мовою богослуженя була словянська мова. Се не подобало ся німецькому духовеньству, котре старало ся ширити серед Словян християнську віру після римського обряду; тому внесло оно на обох братів зажаленє до папи, яко зверхника цїлої Церкви. Св. Кирило і Методій удали ся до Риму на оправданє, а папа не лише одобрив їх діяльність, але поставив навіть Методія епископом. За великі заслуги прозвано обох братів „Апостолами Словян“.

Греко-словянський обряд не удержав ся одначе довго між західними Словянами, бо після смерти Методія випер єго звідси римський обряд, а наслїдники Методія перенесли ся до Болгарії (на полудни від Дунаю). Сьвяті книги списано тут новим словянським письмом, названим після св. Ки-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рила кирилицею (її уложив болгарський епископ Климентій). Греко-словянський обряд розширив ся враз з св. книгами і кирилицею між полудневими і східними Словянами, а приняла єго також наша Русь. Поляки (подібно як инші західні словянські народи) приняли Христову віру після римського обряду за панованя князя Мєшка (Мечислава) І. (966. р.). Він походив з роду Пястів і володів над лєхітським племенем Полян (над рікою Вартою) та був основником Польської держави, зєдинивши разом инші споріднені племена.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

I. Український нарід і єго землї.

1. ДАВНЕ ІСТОРИЧНЕ І НОВЕ НАРОДНЕ ІМЯ; ПРОСТІР І ЧИСЛЕННІСТЬ. — Руський нарід, що инакше зве ся українсько-руським або просто українським, належить до східно-словянської галузи та заселює в збитій масї великий простір*) східно-европейської низини між 44° і 54° північної ґеоґрафічної ширини а 21° і 45° східної ґеоґрафічної довжини (після полудення Ґрінїч).

Нинї уживає наш нарід загально імени „український“ для відріжненя від московського народу, а то тому. Історичне імя, котре заховало ся до нинї на означенє нашого народу і єго земель ще тілько на Прикарпатю (в Галичинї, Буковинї і бувшій північно-східній Угорщинї), є: Русь, Русин, руський. Предки московського народу не мали зразу одного спільного імени, аж пізнїйше стали звати ся від одного зі своїх князївств, Московського князївства, що виринає в XIII. столїтю, московським народом. Колиж наш нарід утратив свою державну самостійність, тодї московський нарід, над котрого предками панували в давнину князї з нашого княжого роду, став прозивати себе з сего згляду „руським“ народом, а навіть „великоруським“, своїж землї „Великою Русю“, прозиваючи наш нарід несправедливо „малоруським“, бо „Малою Русю“ звала ся (в XIV. ст.) лише частина Руської держави: Галичина і Волинь, а не весь нарід і єго землї. Тож щоби заявити свою відрубність від москов-

*) Около 850. тисяч квадратових кільометрів або 15. тисяч квадр. миль.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського народу, почав наш нарід прозивати себе „українським“ народом. Імени „Україна“ уживали вже в XII. та XIII. столїтю на означенє деяких пограничних земель нашого народу наші лїтописи. Від XVI. до половини XVII. столїтя звало ся „Україною“ середне і нижне Поднїпровє. Але вже від половини XVII. ст. в народних піснях і думах, в письменьстві і на сучасних історичних картах, виступає імя „Україна“ на означенє всїх земель нашого народу, а в старих урядових письмах і листах зове ся весь наш нарід „українським“ народом.

Всего українського народу буде около 35 мілїонів. Живе він не лише в полуднево-західних землях бувшої Росії (около 28 мілїонів), а з земель бувшої Австро-Угорщини займає т. зв. східну Галичину, підгірський пояс т. зв. західної Галичини, північну Буковину та бувшу північно-східну Угорщину (около $4^1/_2$ мілїона). Крім того розкинений він також у великім числї в инших землях бувшої Росії та Австро-Угорщини, в Азії та Америцї (разом около $2^1/_2$ мілїона), куди переселив ся в новійших часах з Европи.

2. ГРАНИЦЇ І ПРИКМЕТИ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТЕПЕР А ДАВНО. — Границї области, заселеної українським народом, не все були однакові, бо часто они зміняли ся. Нинї сягають они на заходї поза ріку Сян і Буг, на полудневім заходї поза Карпати, на півночи поза ріку Припеть і Десну, на сходї по ріку Дін та Донець; полудневу границю становлять береги Чорного та Азовського моря; на полудневім сходї сягають границї української области далеко поза Азовське море, над ріку Кубань і проникають глубоко в Кавказькі гори та прикаспійські степи.

В давнину були сї границї дещо відмінні від нинїшних границь. Кочовничі орди, що напливали з Азії, випирали українське населенє з єго східних та полудневих областий так, що було оно приневолене шукати собі нових осель на заходї і полудневім заходї. Тому то західна і полудневозахідна границя сягала в давнину дальше, чим нинї. Як жеж кочовничі орди перестали в новійших часах непокоїти наш нарід, став він вертати назад в покинені землї. Через те розширили ся знов границї на сходї і полудни, а зате звузили ся они на заходї і полудневім заходї під напором сусїдів з сеї сторони.

Відмінні були в давнину також прикмети земель нашого народу. Давнїйше було на українській области далеко більше лїсів, чим нинї; через те в землї було більше вохкости, а ріки мали більше води, тому були більше пригідні до плавби. Попри карпатську і кавказьку гірську область дїлять ся українські землї з огляду на свої прикмети ще на три части. Близше до Чорного й Азовського моря лежить край полудневий, степовий: там степ рівний, з чорноземом, вкритий буйною травою, лїса нема, води мало. За ним на північ край середний, передстеповий: тут уже не така рівнина, є й балки й горби і гори, хоч не високі; води богато, є й трохи лїса, земля урожайна. Ще дальше, почавши від Києва, край лїсовий: води аж надто богато, земля багниста або піскувата; зате лїс займає тут превеликі площі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

3. ПРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. — Предки українського народу, що заняли свої теперішні землї в часї загального розселеня Словян, дїлили ся на кілька племен. В осередку, на правім березї Днїпра, в околицях Києва, сидїло головне українське племя, Поляни; так звали ся они від своєї полудневої области, „чистого поля". Їх сусїдами на заходї були Деревляни, так названі від своєї лїсової области, котру заселювали. Східними сусїдами Полян були Сїверяни (сївер-північ). На правім березї нижнього Днїпра сидїли Уличі (або Угличі), котрі посунули ся пізнїйше в область ріки Бога. Між Дунаєм а Днїстром сидїли Тиверцї, а над Бугом Дулїби. Нїчого не знаємо одначе, яке племя сидїло в области Дону і в карпатських краях). Хоч ті племена жили зразу кожде віддїльно та не становили одного народу, то одначе були они з собою близко споріднені і з них витворив ся протягом часу оден великий український нарід, що своїми тїлесними і духовими прикметами (зверхним виглядом, будовою тїла, мовою, звичаями та обичаями) відріжняє ся різко від своїх словянських сусїдів: Москалїв, Білорусинів,*) Поляків і Словаків.

4. ЗВЕРХНИЙ ВИГЛЯД, ЗАНЯТЯ І ПРИКМЕТИ. — Предків українського народу описують сучасні лїтописцї яко людий високого росту, кріпких тїлом, з русявим волосєм, синими очима та здоровим румяним лицем. Носили они або довгі вуси, а бороду підстригали чи голили (особливо знатнїйші люди), або носили й довші бороди; волосє на голові або лише підстригали, або й обстригали чи голили зовсїм, а лишали тілько чуб. Жили зразу з сего, що випасали худобу, ловили рибу, в лїсах ловили зьвіра, а в дуплах дерев годували пчоли; де не було лїсів, держали пчоли в уліях. Як жеж здобули собі вже тревалї оселї, стали наші предки займати ся головно хлїборобством, городництвом та садівництвом: зьвіроловство, з котрого колись головно жили, стратило тепер своє давне значінє, а зьвіра ловили більше задля скіри, нїж на поживу. Знали вже наші предки всякі роди збіжа (жито, овес, ячмінь, пшеницю, тілько ще гречки не знали, аж

*) Кривичі, новгородські Словени (в околицях Новгорода Великого), Дреговичі і Радимичі витворили білоруський нарід, друга часть Кривичів з новгородськими Словенами і Вятичі витворили московський нарід. Над предками Білорусинів панували в давнину, як і над предками Москалїв, князї нашого княжого роду. Тому то й предки Білорусинів почали уживати історичного імени українського народу: Русь, руський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

після татарських нападів), городини (ярини) й овочевих дерев. Знали й усякі господарські наряди: рало, плуг, борону, мотику, заступ (рискаль), ціп; значить ся, господарство було подібне до теперішного, тільки ще млинів не мали, а мололи на малих ручних жорнах. Попри домашну худобу годували наші предки також домашну птицю (дріб).

Крім сего вже тоді широко розвинув ся був у них домашний промисл, як кушнірство, ткацтво, гончарство, деревний промисл і ковальство. Зі своїми сусїдами вели торговлю головно футрами, воском, медом та невільниками, а взаміну за те діставали від них шовкові тканини, вино, полудневі овочі та металеві вироби. Подібно як инші Словяни, були наші предки сьпіволюбні та гостинні: любили повеселити ся і забавити ся, посьпівати і попирувати. Без пісні, танців і гри не обходила ся ніяка нагода. До забави й танцю служили всякі музичні наряди, як сопілка, труба, гуслї й бубен. Але ізза великої свободолюбности не було у них громадської лучности і карности; через те приходило між ними до частих сварок а навіть війн. Бо попри добродушність відзначали ся наші предки відвагою і в значній мірі воєвничим духом.

5. ВІРА І РЕЛЇҐІЙНІ ОБРЯДИ. — Віра в наших предків, як і в инших Словян була поганська; они почитали сили природи та представляли собі їх яко богів. І так думали они, що грім та блискавиця походять від бога Перуна, що сонце се Даждь-бог (то є податель всякого добра) або Хорс. Велес або Волос був богом богатства та достатку і опікуном господарства, особливо худоби, а бог огню звав ся Сварожич. В ріжних місцях стояли ідоли (образи) тих богів, до котрих наші предки молили ся та складали їм жертви з земних плодів. Були ще у наших предків менші божества, що звали ся бісами та жили в їх уяві по болотах і жерелах, лїсах, полях і т. д. (водяники, русалки, лїсовики або полїсуни). Крім сего вірили они в посмертне житє, що душа не вмирає з чоловіком, а жиє дальше на тамтім сьвітї, житєж чоловіка за гробом представляли собі яко продовжене єго житя на землї. Тому то ховаючи небіжчиків, клали їм наші предки у могилу страву та ріжні річи, котрих люди уживають за житя (зброю, домашні наряди); се все закопували або палили разом з покійником. Обходили наші предки ріжні сьвята: як в зимі ставав день довший (коло теперішного Різдва), витали они поворот сонця на весну та прихід нового року

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і се сьвято звало ся колядою; прихід весни витали веснянками і весняними грами, а на поворот сонця з літа на осінь було сьвято Купала. В часї сего сьвята молодїж збирала ся вечером, сьпівала піснї в честь сонця, палила огнї, через котрі скакали хлопцї, а дївчата плели з цьвітів вінки та пускали їх на воду. Осібного стану жерців (сьвящеників) у наших предків не було; були лише знахорі, т. зв. волхви, що мали у народу велике поважанє і були порадниками у всяких релїґійних справах та віщували будучину.

6. ДОМАШНЕ, РОДИННЕ ТА ГРОМАДСЬКЕ ЖИТЄ. — Жили наші предки великими родинами або семями, що господарили на спільній землї, а не дїлили її між поодиноких членів. Хати будували собі з дерева, а в околицях, де було мало лїсів, з ріща та облїплювали глиною; поживою служив їм хлїб, каша, ярина (городина) й овочі, мясо та риба, а напитком мід і пиво, богатші пили вино. Мяса їли тодї далеко більше, чим тепер, бо дикого зьвіра й птицї водило ся ще богато та й власної худоби було більше; мимо сего вже й тодї їли найбільше ростинну їду. Хлїб замішували на дріжджах і пекли в печи, подібно як і тепер; мясо по найбільше їли варене. Одежа була ще дуже звичайна, з полотна або з простої вовняної тканини: сорочка, штани, свита, у богатших плащ, крім сего чоботи, постоли, личаки, шапка плетена або скіряна. А вже лише дуже богаті пишали ся шовковими убранями, золототканою парчею та дорогими футрами і золотими та срібними прикрасами (ланцухами, намистами). Їздили наші предки возом, до котрого запрягали конї або воли; їздили й верхом, а в зимі саньми.

Головою семї був батько або взагалї хтось старший. Отсї старші в семях сходили ся для громадських справ на нараду, що звала ся вічем і там порядкували та рішали у спільних справах, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, котрих вибирала собі громада (то є більша скількість родин), але они не мали великого значіня, бо всякі справи рішало віче, а князї мусїли єго слухати.

Для оборони ставили наші предки городи: се були укріплені місця десь серед лїсу чи багна, або на високім горбі, окружені валами з деревяними частоколами та ровами. Тут хоронили ся перед ворогом в часї небезпеки з майном та семями. Як жеж треба було боронити ся перед ворогом, або виступити проти него в поле, мали наші предки до сего ріжного рода зброю. Зброю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

становили головно два роди спис з зелїзними вістрями: копіє і сулиця, крім сего ніж, сокира, топір, праща (до киданя камінєм), лук з тетивою та стрілами, котрі ховано в тул (сагайдак), меч, щит (котрим заслонювано тїло перед ударом списи або меча) та шолом (зелїзна шапка). Знатнїйші люди мали ще броню, то є зелїзну сорочку.

II. Казочна історія України.

1. ПЕРЕКАЗ ПРО СВ. АНДРЕЯ І ОСНОВАНЄ КИЄВА. — Люди зразу не вміли записувати подій з минувшини, а подавали їх з уст до уст в видї народних переказів (гляди ст. 3.); як історія кождого народу, так само й історія українського народу починає ся народними переказами. Тому отже, що про початкову історію нашого народу годї нам довідати ся властивої правди, зовемо її казочною історією. Перекази про початкову історію нашого народу зібрані в нашій найдавнїйшій лїтописи, що зве ся „Повість давних лїт, звідки взяла ся Руська земля, хто перший почав в Києві княжити і як повстала Руська земля“.

Народний переказ, записаний у нашу найдавнїйшу лїтопись, оповідає, що в місце, де вливає ся Днїпро у Чорне море, прийшов Христовий апостол св. Андрей, щоби навчати людий св. віри. Він пішов горі Днїпром і станув під горами на березї та промовив до своїх учеників; „Чи бачите сї гори? На сих горах засіяє ласка Божа; тут повстане великий город і многі церкви“. Потім вийшов на гори, поблагословив їх та застромив в них хрест. В сїм місци повстав опісля Київ (гл. образок 1.), столиця Руської держави.

А Київ повстав в сей спосіб, як каже народний переказ, записаний у нашу найдавнїйшу лїтопись. Серед племени Полян жило трех братів: Кий, Щек і Хорив та сестра Либедь. Они заложили на горах город, прозвали его після імени найстаршого брата Києвом (гл. образок 2.) та княжили тут над Полянами аж до своєї смерти*).

*) Ще нинї є в Києві гора, що зве ся Щековиця (Хоривиця, на котрій мав жити Хорив, незвісно тепер, де) і річка Либедь.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

2. ЛІТОПИСНЕ ОПОВІДАНЄ ПРО ЗАКЛИКАНЄ ВАРЯГІВ: РЮРИК, АСКОКЬД І ДИР. — Не добре жило ся Полянам після смерти їх князів. В сусідстві Полян, в степах, жили Хозари (нарід турецько-фінського походженя, а жидівської віри), котрі присилували Полян платити їм данину. Сусідні з Полянами словянські племена приневолені були знов платити данину Варягам (Норманам), що приходили з далекої півночи та запускали ся на своїх легких човнах долї Дніпром у Руське (Чорне) море аж до самого Царгорода і наймали ся там на військову службу у грецьких цісарів. Спільна недоля погодила словянські племена; они забули на свої сварки, зібрали ся разом та прогнали Варягів за Варяжське (Балтийське) море. Але ся згода не тревала довго і Словяни зачали знов сварити ся та воювати між собою. Тоді сказали самі до себе: „Пошукаймо собі князя, котрий володів би над нами і судив нас після права". Післали они тоді послів за море до Варягів. На сей заклик прибув до них князь Рюрик з племени Русь з братьми та дружиною (військом) і осів в Новгороді Великім над Ільменським озером (гл. образок 3.). (Було се, як каже літопись 862. р.).

Від Рюрикової дружини відділили ся два Варяги, Аскольд і Дир та поплили Дніпром шукати собі долї в Греції. Пливучи по Дніпрі, побачили над Дніпром на горах місто і спитали, чий то гóрод. А коли міщани оповіли їм, що їх князї повмирали, ониж самі платять данину Хозарам, Аскольд і Дир остали в Києві і стали київськими князями.

3. КНЯЗЬ ОЛЕГ ВІЩИЙ. — По смерти князя Рюрика став князем єго свояк Олег, яко опікун малолїтного Рюрикового сина Ігоря. Олег поплив з дружиною долї Дніпром та прибув до Києва, де сиділи Аскольд і Дир. Він сховав своє військо в засїдцї над Дніпром, а до Аскольда і Дира післав сказати, що се прийшли варяжські купцї й хочуть з ними побачити ся. Коли Аскольд і Дир приїхали, вискочили Олегові вояки з засїдки, а Олег взяв на руки малого Ігоря і промовив: „Ви не князї, а навіть не з княжого роду, але я є з княжого роду, а се Рюриків син". Після сего велїв Олег убити Аскольда і Дира*), а вказуючи на Київ, сказав: „Се най буде мати руських гóродів". І почав тут княжити, а Київ став з сеї пори столицею Руської держави.

---

*) Ще нині є в Києві могила, що зве ся Аскольдовою. (гл. образок 4.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Літопись оповідає, що Олег був дуже воєвничим князем. Він не лише підбив під свою владу велике число словянських і фінських племен та злучив їх землї в одну велику державу, але взяв 2000 човнів, набрав по 40 людий в кождий та виправив ся походом на Царгород. Греки заперли ся в містї, а Олег вийшов з дружиною на беріг, попалив околицю та підступив під сам город. Раді-не-раді приневолені були Греки просити Олега о мир. Він пристав на се, набрав від них богато золота, аксамиту, шовку, вина, овочів і всякого добра та вернув ся домів. Передтим на знак побіди повісив Олег свій щит на царгородських воротах. За те прозвав нарід Олега „Віщим“, то є хитрим або мудрим.

Олег умер дивною смертю. Літопись оповідає, що раз спитав він одного знахора (волхва), від чого він умре. Знахор відповів, що умре він від свого улюбленого коня, на котрім завсїгди їздить. Олег казав годувати коня, держати єго в стайнї, але сам більше не їздив на нїм і не бачив єго. Міжтим пішов Олег з дружиною на Царгород, а як вернув з походу до Києва, спитав: „Деж тепер мій кінь?“ Єму сказали, що єго кінь давно вже згинув, а єго кістки викинули на поле. „От, все то неправда, що казав знахор; кінь згинув, а я жию!“ Після сего поїхав Олег подивити ся на кістки коня. Приїхавши, наступив на череп коня і промовив усьміхаючи ся: „Чи вжеж менї доведе ся умерти від сего черепа?“ Тілько що вимовив ті слова, як з черепа вилїзла гадюка і вкусила єго в ногу. Олег занедужав наслїдком сего і вмер, оплакуваний цїлим народом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПЕРША ДОБА.

ВІД ПОЧАТКІВ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО УТРАТИ ЄЇ САМОСТІЙНОСТИ ТА ПЕРЕХОДУ ПІД ВЛАДУ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ.

I. СВ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

(979—1015).

1. ПОЧАТКИ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. — Все те, що наш найстарший літописець записав у свою літопись про початки Руської держави (а писав він її доперва в половині XI. століття), зовсім неправдиве. І так зовсім неправдиве те, що Варяги були єї основниками і що звали ся „Русю“, бо імя „Русь“ держало ся вже від дуже давних часів, ще перед приходом Варягів, над берегами Чорного моря, котре звало ся Руським морем. Імя „Русь“ звязане було з околицями Києва і з племенем Полян: „іти в Русь“, значило іти до Києва, „вийти з Руської землї“, значило вийти з Київщини. Імя „Русь“ було другим іменем Полян (Русь = Поляни), в котрих землї плила річка Рось (права притока Дніпра, на полудне від Києва), що нагадує дуже імя „Русь“. Не маючи одначе крім непевного літописного оповіданя ніяких певних відомостий про початки Руської держави, можемо про те лише здогадувати ся.

Полянська земля лежала над великим водним шляхом, над рікою Дніпром, що лучила північні землї з Чорним морем. Дніпрові притоки лучили знов Полянську землю зі Сходом та Заходом, а крім сего вели сюди зі Сходу за Заходу сухопутні шляхи. Не диво, отже, що в Полянській землї розвинула ся з давних давен торговля, а єї осередком став Київ, що лежав над головним водним шляхом, над Дніпром. З усїх усюдів прибували до Києва водними і сухопутними шляхами купцї сусїдних народів зі своїми

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

товарами. Але Поляни-Русь не вдоволяли ся сим і собі їздили в сусідні землї, чи водними чи сухопутними шляхами на захід та схід, північ і полудне, торгували там своїми власними товарами, а привозили домів чужосторонні товари. Найбільше оживлену торговлю вели Поляни-Русь з Грецією, запускаючи ся Дніпром на своїх легких човнах у Чорне море, а звідтам у Царгород (гляди в додатку оповіданє 1.).

Так отже через торговлю назбирало ся в Києві доволї богатих людий, а знатнїйші зпоміж них звали ся боярами (боярин= болярин, то є більший, знатнїйший; гл. образок 7.). Для охорони майна сих богатих людий та для охорони купців, що їздили в далекі землї, треба було відважних військових людий, котрі боронилиб їх перед сусїдами, що раді були їх добро пограбувати. Через те зібрало ся в Києві чимале військо, що боронило міста від сусїдів та ходило з купцями, як они везли свої товари в чужий край. На чолї сего війська, дружини (гл. образок 6.), стояв київський князь. З сею військовою дружиною ходили князї не лише з купцями, але й підбивати сусїдні племена та збирати серед них „полюдє“, то є данину, або просто грабувати та набирати всякої добичі в сусїдних землях.

Осьтакими дружинниками, що наймали ся в службу київських князїв, були Варяги, що прибували сюди Дніпром з півночи та приймали від Полян імя „Руси“ (Варяги-Русь). На тій основі повстало лїтописне оповіданє про початок Руської держави: найстарший лїтописець, котрий бачив ще в Києві Варягів та чув, що они звали себе „Русю“, придумав оповіданє, що ось то Варяги з племени „Русь“ були основниками Руської держави.

2. ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗЇ: ОЛЕГ, ІГОР, СЬВЯТОСЛАВ.— Першим історичним київським князем, то є таким, про котрого знаємо щось певного, був князь Олег. Він був славний війнами і походами, тож наш найстарший лїтописець записав про него богато переказів, а нарід прозвав єго „Віщим“ (гл. ст. 13.). Напевно знаємо про него лише те, що він в 911. р. списав торговельну умову з Греками. По нїм князював у Києві Ігор, що ходив походом на Царгород, але сей похід скінчив ся нещасно. Він списав, подібно як Олег торговельну умову з Греками (в 944. р.), але небавом згинув, вбитий Деревлянами, серед котрих збирав зі своєю дружиною данину та обдирав їх з усякого майна.

Сьвятослав, що став київським князем по своїм батьку Ігорю, вславив ся дуже своїми походами. Вже єго попередники

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

підбили велике число не лише словянських племен, що сусїдували з Полянами, але також значне число несловянських (фінських) племен. Сьвятоєлав продовжав сї підбої, а особливо вславив ся війною з Греками, в котрій виступив яко правдивий лицар-вояк. Він забажав іменно завоювати Болгарію (гл. ст. 5.), та Греки того єму не дали (гл. в додатку оповіданє 2.). Крім сего розбив він зовсїм Хозар, котрі добре дали ся в знаки Полянам (гл. ст. 13.). Під сю пору стала нападати на Русь дика азийська орда Печенїгів. Вертаючи домів з походу, попав Сьвятослав над Днїпром в їх засїдку та наложив головою. Часто воював опісля з Печенїгами, котрі заганяли ся аж під Київ, син Сьвятослава, Володимир (гл. в додатку оповіданє 3.), а знищив їх аж син Володимира, Ярослав. Від сеї пори щезли Печенїги зовсїм.

Лїтописи заховали нам гарні описи про вигляд, хоробрість та витревалість князя Сьвятослава.

Оден грецький лїтописець так описує єго: „Сьвятослав був середного росту, не занадто високий, але й не низкий, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, бороду оголену, довгі вуси, голову зовсїм оголену; з одного боку висїв чуб, що означало знатний рід; шию мав здорову, плечі широкі і взагалї дуже добре був збудований; здавав ся якимсь понурим і диким; в однім усї висїла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з дорогим камінцем по серединї; одїж на нїм була біла, нїчим не ріжнила ся від инших, окрім чистоти“. А наша лїтопись так пише про Сьвятослава: „Був він хоробрий і легкий та богато воював. Не возив за собою возів, нї казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи зьвірину, чи воловину, пік на углях і так їв, не мав і шатра, а підстелював на спанє конячу опону, а під голову сїдло; такіж були і єго вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

3. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ ВІДБУДОВУЄ РУСЬКУ ДЕРЖАВУ. ВІДНОСИНИ ДО СУСЇДІВ. — Після смерти Сьвятослава остало трех єго синів: Ярополк, Олег та Володимир. Але між братьми не було згоди; они розпочали з собою боротьбу о батьківські землї, серед котрої два старші братя згинули, а остав лише сам Володимир. Як Володимир став київським князем, забажав скріпити Руську державу, котра після смерти єго батька Сьвятослава дещо була ослабла. Він позбирав отже наново ті землї, що вже передтим належали до Києва, а потім відпали та прилучив до них ще нові, дальші землї. Важним здобутком для Руси були Червенські гóроди над Сяном та Бугом (Перемишль, Червень), о котрі часто потім спорили з собою Поляки та Русини. На місце дрібних місцевих князїв і намісників, що сидїли доси по більших гóродах в тих землях, посадив Володимир своїх синів і через те звязав ті землї ще тїснїйше з осередком держави, Києвом.

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В нашій найдавнійшій літописи записано (під 981. р.), як то Володимир „пішов походом на Ляхів (Поляків) і заняв їх городи Перемишль, Червень та инші городи, котрі й до сего дня є під Русю“. Але наш літописець, котрий писав се аж з кінцем XI. ст. і так давних часів не памятав, помилив ся. Червенські городи не належали в часах Володимира до Польщі, бо не належала до неї навіть Краківська земля, що належала враз із Краковом (над Вислою) до Чехів. Наш літописець, котрий знав, як то пізнійше спорили зі собою Русини та Поляки о ті пограничні городи, придумав оповіданє, що Володимир забрав їх у Поляків.

Володимир жив у згоді з князями сусідних народів: з угорським, чеським та польським. Лише з польським князем були зразу якісь непорозуміня, котрі скоро полагоджено. До нових непорозумінь прийшло аж недовго перед смертю Володимира. У Поляків княжив під сю пору син Мешка I. (гл. ст. 6.), Болеслав Хоробрий, що видав свою дочку за Володимирового сина Сьвятополка. Болеслав бажав забрати Володимирови Червенські городи. За намовою свого тестя готовив Сьвятополк повстанє проти свого батька, але сей довідав ся завчасу про те і велїв увязнити сина та єго жінку. З сего приводу заносило ся на війну Володимира з Болеславом, одначе за житя Володимира до сего не прийшло.

4. ВІДНОСИНИ ДО ГРЕЦІЇ. ОХРЕЩЕНЄ РУСИ. — Як вже Володимир злучив у своїх руках численні землї та утворив з них сильну державу, котра сягала від Карпатських гір до Кавказу, а на півночи по верхівя ріки Волги і до великих озер, хотїв піднести єї значінє спорідненєм з грецькими цїсарями, що були тодї найславнїйшими та наймогутнїйшими володарями в Европі. В нагороду за військову поміч, котру дав був Володимир грецьким цїсарям Василеви та Константинови, зажадав він, щоби они віддали за него свою сестру Анну. Але грецькі цїсарі годили ся на се під умовою, щоби Володимир, котрий був доси поганином, охрестив ся. Колиж Володимир приняв справдї Христову віру (гл. в додатку оповіданє 4.) 988. р. та дістав при хрещеню імя Василія, яко імя свого будучого шурина, грецького цїсаря, а горді цїсарі не хотїли мимо сего віддавати своєї сестри за руського князя, Володимир приневолив їх до сего силою. Він виправив ся походом на грецьке місто Корсунь (на Кримськім півострові) та здобув єго. Тодї перелякані цїсарі післали царівну Анну до Корсуня, де Володимир повінчав ся з нею. Тодїж прислано Володимирови корону і пишну цїсарську одежу: в них бачимо Володимира на грошах, котрі він казав бити в Києві (гл. обр. 8. і 10.).

Після охрещеня заходив ся Володимир коло того, щоби християнська віра розширила ся по всїх землях єго держави. Вже

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тоді було досить християн на Руси, бо християньство діставало ся туди через часті зносини з Грецією. За Ігоря була в Києві церква св. Ілії, а жінка Ігоря, Ольга, охрестила ся по смерти свого чоловіка, за що прозвано її опісля „Сьвятою“.

Наш найстарший літописець подає такий переказ про охрещенє Ольги. Она поїхала в Царгород з послами, купцями і знатними женщинами. Там так сподобала ся грецькому цісареви Константинови, що він хотів її сватати. Ольга не противила ся сему, але просила, щоби її вперід охрестили, а цісаря просила на хрестного батька. Як тільки Ольгу охрестили, тоді цісар почав її знов сватати, але она не хотіла іти замуж, кажучи: „Християнський звичай такий, шо хрестний батько не може женити ся зі своєю хрестною дочкою“. На те сказав цісар: „Перехитрила ти мене, Ольго!“, обдарував її золотом та сріблом і відпустив у Київ. Тут вговорювала она свого сина Сьвятослава, шоб і він охрестив ся, але Сьвятослав не хотів. „Як я прийму новий закон, нову віру, то моя дружина буде сьміяти ся з мене“, сказав він Ользї і до смерти остав поганином.

Але Володимир бажав, щоби цілий єго нарід приняв сьвітло Христової віри. Наперед велїв він охрестити Києвлян, а пізнїйше хрещено нарід по инших городах та селах. Деколи доводило ся заводити християньство силою, бо нарід, що звик був до своєї поганської віри, не хотів її так легко покидати. З Греції та Болгарії закликав Володимир на Русь богато сьвящеників, також епископів і митрополитів, казав їм учити наших людий і настановляти з них сьвящеників. По городах та селах велїв нищити поганські ідоли та ставити на їх місце церкви.

Та мимо сего простий нарід, особливо в віддалених околицях, по селах, довго не покидав ще своїх поганських звичаїв та обрядів і хоч ходив до церкви, держав ся одначе старої поганської віри: справляв сьвята християнські і свої давні поганські. На християнських сьвятих попереносив нарід прикмети своїх поганських богів: св. Ілія заступав місце Перуна, св. Юрій місце Даждьбога, св. Власій місце Волоса; на Різдво Христове обходив нарід поганське сьвято коляди, а на св. Івана Хрестителя обходив сьвято поганського Купала (гл. ст. 10. 11.). Так отже повстала мішанина християнських і поганських обрядів, що зве ся „двоєвірєм“. Від того часу ще й доси задержали ся в нашім народї по селах дуже давні поганські пісні: коляди, веснянки, купальні пісні та дуже давні звичаї, особливо на Різдвяні сьвята та на Купала.

5. БУДІВНИЦТВО, ШТУКА, ГРОШІ І ОСЬВІТА НА РУСИ ЗА ВОЛОДИМИРА. — Володимир бажав приподобити свою державу в усім до Греції. Звідтам приняв він зі своїм народом християнську віру, котра яко добре впорядкована віра, з принадною, пишною відправою, з духовним начальством, допомогла єму богато кріпше зєдинити державу і зміцнити княжу владу. З Греції закликав Володимир майстрів та казав їм вимурувати гарні церкви в Києві і по инших городах. В Києві поставив він т. зв. „Десятинну церкву“ (єї останки заховали ся до наших часів; гл. образок 16.), бо давав на неї десяту часть зі своїх доходів; побудував також камяний княжий терем (палату). З Греції спроваджував

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сьвяті образи (ікони) та статуї, а майстрам велїв бити руські золоті та срібні гроші (гл. образок 10.).

З християньством прийшла на Русь з Греції та Болгарії наука, осьвіта, книги. Книги були зразу церковні, переложені на церковно-словянську (старо-болгарську) мову (гл. ст. 5.), досить подібну до тодїшної нашої. А коли навчили ся люди на Руси словянського письма (найстарше знане руське письмо з XI. столїтя; гл. образок 7. і 24.) стали і в нас перекладати та списувати книги не лише церковні та духовні, але й такі, з котрих можна було довідати ся, що дїяло ся в сьвітї (лїтописи; гл. ст. 12.). Взагалї Володимир дбав про осьвіту; він казав зпосеред знатнїйших родин брати дїтий та віддавав їх на книжну науку.

6. ВНУТРІШНЕ ПРАВЛЇНЄ ВОЛОДИМИРА: ВІДНОСИНИ ДО ГРОМАДИ. — Сила Володимирової держави лежала не лише в сїм, що по ріжних гóродах посадив він своїх синів (гл. ст. 17.) та зєдинив в сей спосіб усї землї з осередком держави. Він забажав скріпити державу ще більше внутрішною добровільною звязию, щоби гóроди і землї корили ся київському князеви не лише зі страху перед дружиною, але щоби бачили свою вигоду і користь в тім, що належали до Руської держави. Длятого він старав ся придобрити собі громаду, здобути єї любов і ласку. Він не правив самовільно з дружиною і духовеньством, а закликав на пораду і громадських старцїв, то є старших, поважнїйших людий. Також справляв пири та празники, на котрих гостив людий з ріжних гóродів, а особливо годував у себе на дворі бідних людий, калїк і сиріт. З того пішла про Володимира слава яко про „ласкавого“ князя, котрого нарід звав у піснях „ясним сонечком“.

Вмер Володимир не дуже ще старий (1015. р.). Перед смертю прийшло було до непорозуміня між ним а єго сином Ярославом, що сидїв в Новгородї Великім та не хотїв батькови платити данини. Володимир ладив ся до походу, та смерть перешкодила єму. Руська Церква прозвала єго „Сьвятим, Рівноапостольним“, а нарід „Великим“.

II. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ.

(1019—1054).

1. БОРОТЬБА О КИЇВ. — Зараз після смерти Володимира захопив Київ у свої руки єго син Сьвятополк, що під той час був при батьку. А щоби забезпечити ся в посїданю Києва, почав

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

він убивати своїх братів: велїв убити Бориса, Глїба та Сьвятослава*). Те саме ждало також Ярослава. Але він зібрав військо, пішов походом на Київ та прогнав Сьвятополка, котрий утїк до Польщі до свого тестя Болеслава Хороброго (гл. ст. 18.). Болеслав дав поміч свому зятеви і рушив (1018. р.) разом з ним на Русь. По дорозї стрів єго недалеко границї Ярослав, але Болеслав розбив єго військо так, що Ярослав приневолений був утїкати. Київ не зміг оборонити ся та піддав ся Болеславови, а сей посадив тут знов на княжім столї (так звало ся на Руси княже золотоковане крісло) Сьвятополка. Вертаючи з Києва, заняв Болеслав для Польщі Червенські городи, котрі ще Володимир прилучив був до своєї держави (гл. ст. 17.).

Польський лїтописний переказ (з початку XII. столїтя), бажаючи звеличити свого князя оповідає, що Болеслав Хоробрий, вїзджаючи до Києва, ударив своїм мечем в Золоті ворота (так звали ся они від сего, що були криті золоченою бляхою), а від сего удару остав на воротах знак. В пізнїйшім переказї (з XIV. ст.) додано ще, що меч вищербив ся та став звати ся „szczerbiec". Але сей переказ є лише простою казкою, бо Ярослав побудував Золоті ворота що йно в 1037. р. після смерти Болеслава Хороброго (вмер 1025. р.), отже за Болеслава їх ще не було.

Але пановане Сьвятополка не було довге, бо небавом рушив знов Ярослав на него з великим військом та прогнав єго з Києва. Прийшло між ними до кровавої битви, в котрій побідив Ярослав. Сьвятополк утїк на Захід і там десь пропав. За братовбійство прозвав єго нарід „Окаянним". Прогнавши раз на все Сьвятополка, поріжнив ся Ярослав ще з одним братом, Мстиславом. Але се був князь відважний, воєвничий, лицар-вояк, тож він переміг Ярослава. Від тодї жили они оба в згодї. Після смерти Мстислава удало ся Ярославови зібрати в одних руках майже всї землї, що за Володимира належали до Києва та відобрати назад Червенські городи, котрі Болеслав Хоробрий прилучив був до Польщі.

2. ВІДНОСИНИ ДО СУСІДІВ. — Руська держава була велика і славна за Ярослава, як і за єго батька. Майже з усїма більшими тодїшними володарями був Ярослав посвоячений: єго жінка була донькою шведського короля, єго син був жонатий з грецькою царівною, одна донька Анна (гл. образок 9.) була віддана за французького короля (єї власноручний підпис „Ана ръина", то є Анна королева, заховав ся до наших часів; гл. образок 24.), друга

*) Ще доси в Карпатах, в околицї Сколього над рікою Опором, є „Сьвятославова могила". Тут, після народного переказу, вбито Сьвятослава, як утїкав на Угорщину.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

за норвежського. Свою сестру видав Ярослав за польського князя Казимира (т. зв. Відновителя, бо він двигнув з занепаду свою державу), а угорський король був також оженений з руською княжною. Сусіди мали собі се за честь і забігали часто у Ярослава о поміч; особливо свому шуринови, польському князеви Казимирови поміг він богато, бо той не міг собі сам дати ради в своїй державі через часті ворохобні своїх підданих.

Ярослав вславив ся тим, що знищив зовсім орду Печенїгів (гл. ст. 17.). Але по них прийшли ще страшнїйші орди, що протягом дальших віків підкопували силу Руси.

Останнїй раз за Ярослава ходила Русь походом на Царгород. Проводив сему походови син Ярослава, Володимир. Русини застали Греків неприготованих та дістали ся на своїх човнах аж під саму столицю. Одначе грецький цїсар зібрав наборзї кораблї, де які лише міг і знищив руські човни „штучним огнем“ (сей огонь, званий грецьким, горів на водї), а инші човни понищила буря. Коли часть Русинів вертала домів суходолом, богато з них повбивало грецьке військо, а богато дістало ся в неволю. Так нещасно покінчив ся сей останнїй похід Руси на Царгород.

3. ВНУТРІШНІ СПРАВИ: РОЗШИРЕНЄ ХРИСТІЯНЬСТВА, ЗАКОНОДАВСТВО, ОСЬВІТА, БУДІВНИЦТВО. — Хоч Ярослав вів чимало війн, щоби привернути собі батьківські землї, то одначе дбав він більше о внутрішний розвиток своєї держави. За єго панованя почала християнська віра дуже ширити ся, а головно завдяки великому розповсюдженю монащества. Почали повставати численні монастирі, а з них найважнїйшим був славний пізнїйше монастир, Печерська Лавра.

Основниками Печерської Лаври були два черцї (звані так від чорної одежі) зпід Києва, Антонїй і Теодозій. Над Днїпром, в київських горах, найшов Антонїй печеру і в тій печері осів та віддавав ся молитві і постам. До него прилучив ся небавом Теодозій, а коли число черців, що жили в печерах над Днїпром, збільшило ся, побудував Теодозій на горі церкву. Від печер звала ся она „Печерською Лаврою“ та стала осередком побожного християнського житя і осьвіти на Руси (гл. образок 5. і в додатку оповіданє 5.).

Ярослав дбав також про те, щоби людям не діяла ся кривда від княжих урядників та знатнїйших людий. До наших часів переховав ся збірник законів під назвою „Руська Правда“; там списано, як суди мали судити і карати.

Подібно як батько, дбав Ярослав вельми про осьвіту (гл. в додатку оповіданє 6.). Він сам читав книжки днями і ночами та велїв „писцям“ перекладати і списувати книжки. В Новгородї

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Великім казав він зібрати дітий знатнійших людий та велів їх учити. В Києві поставив Ярослав митрополитом першого Русина, Іляріона (передтим митрополитами в Києві були Греки), що був славним письменником та написав „Похвальне слово“ князеви Володимирови. Заходив ся Ярослав також около прикрашеня Києва новими будівлями: він побудував „Золоті ворота“ (останки сих воріт заховали ся до наших часів; гл. ст. 21. і образок 12.) та нову соборну церкву св. Софії (ся церква заховала ся в цілости до наших часів; гл. образок 11. і 15.) на взір величавої церкви св. Софії в Царгороді.

4. ПОДІЛ ДЕРЖАВИ: ЗАПОВІТ ЯРОСЛАВА. — Ще за житя пороздавав був Ярослав поодинокі волости (землї) Руської держави поміж своїх синів. Вмираючи, віддав він Київ найстаршому синови, що мав заступати місце батька; инші братя мали єго слухати як батька, вдоволяти ся своїм уділом та жити в любови, бо прецінь они сини одного батька і одної матери. „Коли ви будете жити в любови“, казав Ярослав у своїм заповіті, „Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й самі загинете і затратите землю ваших батьків і дідів, що здобули її великою працею“. Ярослав вмер (1054. р.) в глубокій старости. Поховали єго в церкві св. Софії, найславнійшій памятці, котру по собі лишив, а біла мраморяна домовина Ярослава є до нині в Києві (гл. образок 13.). Вдячний нарід прозвав сего „христолюбивого“ (так зове єго лїтопись) князя „Мудрим“.

III. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ.

(1113—1125).

1. РУСЬКА ДЕРЖАВА РОЗПАДАЄ СЯ: КНЯЖІ УСОБИЦІ.— Ярославові сини не послухали батьківського заповіту та зараз, як тілько батько вмер, почали між собою сварити ся. Найстаршого брата Ізяслава, що став київським князем, прогнали зразу самі Києвляни й він утїк до Польщі. Але польський князь Болеслав Сьміливий дав Ізяславови військову поміч та рушив з ним разом на Київ, котрий здобуто (1069. р.), а Ізяслав засів знов на київськім столї. Та недовго сидів він тут, бо посварив ся наново з братьми і приневолений був утїкати з Києва, тим разом раз на все.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

З сеї пори зачинає ся боротьба князів о Київ, а хоч сему або тому князеви удало ся стати київським князем, то одначе ні оден з них не зібрав уже в своїх руках усїх земель. Руська держава стала дїлити ся на що раз то дрібнїйші части, т. зв. удїли. З початку подїлила ся она на більші землї: Київську, Волинську, Галицьку, Чернигівську, Переяславську, Турово-пинську. Але чим більше розрастав ся княжий рід, тим більше стали землї дробити ся: н. пр. Волинська земля подїлила ся на князївство Володимирське і Луцьке, Чернигівська на Чернигівське і Новгород-сїверське. Далї сї части стали дїлити ся на ще дрібнїйші части: в кождій був свій князь і кождий хотїв загорнути більше землї для себе, воював з другими князями, палив і нищив їх землї, забирав у неволю людий. А як котрому князеви недоставало своїх сил та війська, тодї удавав ся він до кочовничих азийських орд, що сидїли в Чорноморських степах і кликав їх на Русь воювати. Користаючи з княжих суперечок, ті орди набігали самі на руські землї, палили їх та грабували. Такою ордою, що сидїла в степах після Ярослава, страшнїйшою чим попередні орди (Печенїги, Торки), були Половцї. Цїлі краї близші до степу, ставали нераз зовсїм пусткою від тих половецьких грабовань, а люди втїкали звідти в дальші, лїсові краї, куди Половцї не заходили.

2. ЗМАГАНЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ДО ЗГОДИ. БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ. — Підчас коли руські князї сварили ся між собою та воювали, а Половцї користали з сеї незгоди і нападали на руські землї, внук Ярослава Мудрого, Володимир Мономах (Мономах = „єдинборець“; так звав ся Володимир тому, що єго мати походила з родини грецького цїсаря Константина Мономаха), зразу чернигівський, а потім переяславський князь, прикро відчував недолю Руської держави. Тодї то дав ся руським землям добре в знаки половецький хан (= князь володїтель) Боняк, що заганяв ся аж під сам Київ. Заходом Володимира Мономаха зїхали ся руські князї (1097. р.) під Києвом, поприсягли собі жити в згодї та взяти ся до оборони вітчини перед Половцями. Але ся згода не тревала довго, бо волинський князь Давид Ігоревич, бажаючи захопити собі волости князя Василька Ростиславича, велїв єго осліпити. За се покарали Давида строго і відняли від него єго волость. Тепер звернули ся князї спільними силами проти Половцїв. Душею сих походів був Володимир Мономах. Руські війська заганяли ся в степи аж

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

по Донець, розбивали ворогів та вертали домів з богатою добичею. Слава про сї походи рознесла ся широко і далеко, а нарід осьпівував їх в піснях і звеличував яко головного лицаря князя Володимира Мономаха.

3. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ КИЇВСЬКИМ КНЯЗЕМ: ВІДНОСИНИ ДО СУСІДІВ; ВНУТРІШНА ДІЯЛЬНІСТЬ. „ПОУЧЕНЄ ДІТЯМ“. — Києвляни самі закликали Володимира Мономаха на київський стіл. Яко київський князь дбав Володимир Мономах о те, щоби Русь відотхнула троха після довгих і тяжких невзгодин. Зразу був він приневолений забезпечити собі посїданє Києва оружною силою та бороти ся з Поляками і Уграми. Одначе серед сеї боротьби удало ся єму прилучити до Київщини Волинь.

З сусїдами жив Володимир у добрих зносинах. Він сам був оженений з анґлїйською королївною, а через свої дїти та внуків посвоячив ся з грецькими цїсарями, з королями: угорським, шведським, данським та норвежським. Щоби забезпечити Русь від половецьких нападів, оженив Володимир одного зі своїх синів з внучкою половецького хана.

Забезпечивши державу на зверх, дбав Володимир також про єї внутрішний лад. Він доповнив „Руську Правду“ свого діда Ярослава (гл. ст. 22.) та додав до неї закони проти лихви, що не позволяли вірителям брати високих відсотків від своїх довжників. Взагалї старав ся він вдоволяти бажаням народу і прислухував ся єго наріканям. Він не здавав ся на нїкого, анї на урядників, анї на слуг, але старав ся сам все робити, або бодай всего пильнувати: на війнї чи в спокою, від домашного господарства до церковної служби. В своїм письменнім творі „Поученю дїтям“ (гл. в додатку оповіданє 7.) наказує їм Володимир, щоби не позволяли сильним кривдити бідних людий. „Переїздячи по своїх землях“, радить він, „не позволяйте своїм служанцим кривдити нї своїх, нї чужих, нї в селах, анї на полях, аби вас не кляли; де пристанете, напоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купців, звідкиб не прийшли они, малий чи великий, чи в посольстві; як не можете дати дарунка, дайте їсти і пити, бо они потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всїх землях. Навідайте хорого, проводїть мерця, не минайте чоловіка, не привитавши ся, не сказавши єму доброго слова“. Тому то зістав ся Володимир в людській памяти взором князя рішучого, запопадливого, для громади доброго. Лїтописи називають єго „благовірним,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

христолюбивим, великим, чудним, сьвятим, добрим" і кажуть, що „весь нарід плакав по нім, як діти за батьком або матірю". Вмер Володимир в глубокій старости (1125. р.).

4. ЗАНЕПАД КИЄВА. ПОЧАТКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І МОСКОВСЬКОГО НАРОДУ. — Після смерти Володимира Мономаха почав Київ тратити що раз більше своє значінє, а міжтим до що раз більшого значіня стали приходити північні князївства, що повстали на фінських землях, де осідали словянські племена Вятичів, Кривичів і новгородських Словен (гл. ст. 9.).

Отсї племена осідали серед фінських племен в північно-східній стороні Руської держави, мішали ся з тими племенами та ширили серед них християнську віру і осьвіту. Ті землї підлягали Руській державі, а княжили в них молодші потомки Володимира Мономаха (єго старші потомки княжили в Києві). Повстали там перегодом в лїсистих і багнистих сторонах городи: Ростов, Суздаль, Володимир над рікою Клязмою (ліва притока ріки Оки що впадає до Волги), а як головним городом в тих землях стало пізнійше місто Москва (над рікою Москвою, що впадає з лївої сторони до Оки), тодї не лише князївство, що там повстало, стало звати ся Московським (в XIII. ст.), але й цїлий тамошний нарід став звати ся московським народом. Сей нарід є зовсїм окремим народом від українського народу та відріжняє ся від него і мовою і вдачею і звичаями та зверхною подобою. Громадське житє у московського народу зовсїм инше, як у українського народу. Там, в Московській землї, піддавав ся нарід зовсїм волї князя, зрікав ся зовсїм своєї особистої волї, а московські князї, оперті на такій покірній силї народу, дійшли до великої самовлади і намагали ся загорнути всї руські землї та знищити їх самостійність і окремішність. Московські князї (тому, що походили з того самого роду, що й руські князї) стали вважати себе спадкоємцями Руської держави і прозивати себе „великими князями всеї Руси" (з половини XIV. столїтя), а пізнійше (від кінця XV. ст.) „царями і государями (панами) всеї Руси". Нарід же московський присвоїв собі на тій основі історичне імя нашого народу та став звати себе руським, а навіть велико-руським народом (гл. ст. 7.).

Молодші Мономаховичі, що княжили в Ростово-суздальській землї, стали гордити Києвом, а бажали піднести значінє своєї столиці, Володимира над Клязмою та зробити з него новий осередок Руської держави. Внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбський (прозваний так від села Боголюбово, де радо проживав), що княжив у Володимирі над Клязмою, опанував (1169. р.) Київ та знищив єго зовсїм. Два днї грабило Київ єго військо: убивали людий, монастирі та церкви обдирали з дорогоцїнностий. А здобув Андрій та зруйнував Київ не тому, щоби собі єго присвоїти яко столицю Руси, лише тому, щоби єго понизити. Від сеї пори Київ вже більше не двигнув ся зі свого упадку, а з давної Руської держави мали від тепер значінє лише Галичина і Волинь, де повстала на якийсь час могутна держава.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

IV. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ.

(1205—1264).

1. КНЯЗІ РОСТИСЛАВИЧІ. — Галицький удїл (нинїшна т. зв. східна Галичина) з головними городами Перемишлем, Звенигородом, Галичем і Теребовлею, дістав ся був внукови Ярослава Мудрого, Ростиславови, а опісля єго трем синам, Рюрикови, Володареви і Василькови (гл. ст. 24.). Тяжка була доля сих князїв: они приневолені були бороти ся то з Поляками, то з Уграми, а також з иншими руськими князями, що раді були захопити для себе їх землї; але завдяки хоробрости та згідливости галицьких князїв, удало ся удержати Галицьку землю в цїлости. Значінє сеї части Руської держави піднесло ся з хвилею, коли галицькі волости зібрав в одних руках рухливий і здібний син Володаря, Володимирко. Він зробив їх столицею Галич, скріпив силу і підніс славу Галичини, але на вершинї могутности поставив її одинокий син Володимирка, Ярослав (1153—1187. р.), прозваний за свій розум „Осмомислом". Сучасний поетичний твір „Слово о полку Ігоревім" (що описує нещасний похід князя Ігоря Сьвятославича на Половцїв) малює пишними красками єго силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! Високо сидиш на своїм золотокованім столї, підперши Угорські гори (Карпати) своїми зелїзними полками — заступивши королеви (угорському) дорогу, зачинивши Дунаю ворота — суди судячи до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш київські ворота; стріляєш із батьківського золотого стола салтанів (половецьких ханів) по далеких землях!..."

Границя Галичини сягала за Ярослава справдї аж до нижнього Дунаю та Чорного моря і туди вів новий торговельний шлях до Греції, замісць давного Днїпрового, котрий обсадили степові орди, що розсїли ся над Чорноморським побережем. З сусїдною Польщею, Угорщиною та Грецією жив Ярослав у добрій згодї. Та не було згоди у него дома. Повагу і значінє князя стали підкопувати бояри (то є знатнїйші люди зпоміж княжої дружини, що були княжими дорадниками і урядниками), котрі здобували собі що раз то більше значінє в державній управі і мішали ся навіть в княжі личні та родинні відносини.

2. РОМАН МСТИСЛАВИЧ, „САМОДЕРЖЕЦЬ ВСЕЇ РУСИ". — Отсї бояри скористали з заколотів після смерти Ярослава і закликали до себе княжити волинського князя, Романа.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мстиславича. Був то князь сьмілий, завзятий, воєвничий, а людям припав до вподоби ще тим, що приборкав гордих бояр. „Не можна безпечно їсти меду, не винищивши пчіл“, повтаряв Роман часто се прислівє. Він заняв Київ та Київщину, а хоч там не хотів оставати, то літопись зове єго „самодержцем всеї Руси“ через те, що так великі землї колишньої Руської держави зібрав він у своїх руках. Сусїди поважали єго дуже та просили у него помочи, от як грецький цїсар, котрому Роман помагав воювати з Половцями (гл. ст. 24.), що стали грізними й для Греції.

Половцям дав Роман відчути свою силу. Галицький лїтописець (з першої половини XIII. столїтя) пише, що Роман „ідучи слїдом дїда свого Мономаха (гл. ст. 24.), кинув ся на поганих (Половцїв) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодиль, переходив їх землю як орел, а був хоробрий як тур“. Були й народні пісні про походи Романа на Половцїв, що страшили ним свої дїти.

Роман вмішав ся був у внутрішні справи сусїдної Польщі та вирушив з військом аж над Вислу. Колиж відлучив ся від свого війська з малою дружиною, напало на него польське військо під Завихостом (над рікою Вислою) та вбило єго враз із сею дружиною (1205. р.), Одначе память про него не загинула, а жила довго в народних піснях і доховала ся навіть до наших часів.

3. БОРОТЬБА О ГАЛИЧИНУ. — Князь Роман полишив двох малолїтних синів, старшого Данила і молодшого Василька. Скористали з їх малолїтности найблизші сусїди, краківський князь Лєшко Білий та угорський король Андрій і хотїли забрати для себе землї князя Романа. Се їм на якийсь час удало ся, а молоді Романовичі приневолені були втїкати до Володимира (на Волинї), де попередно сидїв їх батько. Як Данило підріс, став добивати ся прав на свою батьківщину. Тяжка се була і довга боротьба, бо треба було вести її не лише з Поляками та Уграми, але й з галицькими боярами, що раз-враз бунтували ся проти молодого Данила, та й з иншими руськими князями, що старали ся захопити Галицьку землю для себе. Одним з тих князїв був чернигівський князь Ростислав, посвояченний з угорським королем. Єму то дав угорський король поміч проти Данила і Ростислав рушив до Галичини. Але під стїнами міста Ярослава (на захід від ріки Сяну) прийшло (1245. р.) між ним а Данилом до кровавої битви, в котрій Ростислава розбито. З сеї пори Галичина оставала вже в руках Данила, котрий віддав Волинь молодшому братови Василькови. Оба братя жили в великій згоді, дбали спільно про добро своїх земель, а через

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

те мали силу і за батьківським прикладом почали думати про те, щоби і инші руські землї прилучити до себе. Та спинив їх в тих замірах страшний татарський погром.

4. ТАТАРИ: БИТВА НАД КАЛКОЮ І ЗРУЙНОВАНЄ КИЄВА. — Не досить, що Руська держава підупала і стратила силу наслїдком княжих усобиць, але впало на неї ще більше лихо. З Азії прийшла в Чорноморські степи ще страшнїйша орда, чим Печенїги (гл. ст. 17.) та Половцї (гл. ст. 24.): були се Татари або Монголи.

Татари жили лише з випасу верблюдів, коний, овець і рогатої худоби, переносячи ся зі своїми шатрами з місця на місце. Они були малого росту, кріпкі, присадкуваті, з глубоко осадженими, скісними очима. Татарин проводив найбільшу часть свого житя сидячи на кони. Кінське мясо, здавлене під кульбакою (сїдлом), було для него найлїпшим обідом, а перекисле кобиляче молоко (кумис) було напитком, котрим упивав ся. З малку приучував ся Татарин добре стріляти із закривленого лука та ловити конї, скотину або людий на аркан з ременю.

З давних давен дїлили ся Татари на поколїня, так звані орди, котрі слухали своїх начальників, ханів. А були сї орди дуже страшні. Впавши до якогось краю, палили і руйнували все, що їм лише попало ся в руки, а людий витинали в пень, або забирали, мов яку скотину, в неволю. Люди розбігали ся перед тими дикунами, кождий крив ся перед ними як міг: хто в лїси, хто в степи, хто в багна, або инші неприступні місця, бо нї в селах, нї городах не можна було устояти ся перед Татарвою. А люди, що жили в тих часах, зложили приповідку, що куди раз перейшли Татари, там вже і трава більше не росла.

Татари розбили найперше Половців, а ті просили руських князїв о поміч. Князї урадили дати поміч Половцям і спорядили великий похід в степи. Татари висилали до руських князїв кілька посольств умовляючи їх, щоби не обставали за Половцями проти Татар, бо они не мають нїяких ворожих замірів зглядом Руси: „Ми вашої землї не заняли, анї городів, анї сїл ваших і не прийшли на вас, а прийшли з Божого допусту на своїх рабів, поганих Половців! Ви возьміть з нами мир і як они побіжать до вас, то ви їх бийте і забирайте їх майно, бо ми чули, що они вам богато злого наробили, за се ми їх і бємо“, так казали князям татарські посли. Одначе князї не послухали сеї ради, а навіть повбивали татарських послів.

В р. 1223. стріли ся злучені руські та половецькі війська з Татарами над рікою Калкою (тече в Азовське море). Зразу руські полки розбили Татар і приневолили до утечі, але Половцї почали нараз самі втїкати, викликуючи через те загальне замішанє. Почали втїкати й руські полки, а за ними гонили Татари, що завернули були з утечі. Пораженє руських та половецьких військ було страшне: з війська ледво десятий вернув живий

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

домів, богато руських князів повбивано, а молодого ще тоді князя Данила ранено в бою. Після сеї битви вернули Татари знов у свої азийські степи та довго не було про них ніякої чутки. Але пятнайцять літ пізнійше явили ся Татари знов у Чорноморських степах, знищили зовсім Половців і стали воювати руські землї. Їх хан Бату (або Батий, як зове єго наш літописець) осів у місті Сараю (над Волгою), заложив тут татарське царство під зверхностю головного хана, що сидів в Азії та став підбивати сусїдні землї. В 1240. р. рушив він на Київ та виждавши, аж замерзне Днїпро, здобув і спалив місто, а людий повбивав (гл. в додатку оповіданє 8.).

5. ДАНИЛО В ОРДЇ. СОЮЗ З УГОРЩИНОЮ. — Вість, що Київ здобуто й що Татари йдуть далї на захід, навела на руських князів великий страх. Пролетївши крізь инші руські землї, здобув Батий Володимир та Галич і загнав ся аж на Угорщину та поруйнував Польщу. Але як довідав ся про смерть головного хана, вернув назад над Волгу. Руські землї, попалені та знищені, виглядали як одна велика руїна. Данило втїк перед Татарами зразу на Угорщину, а відси в Польщу, бо не мав сили оборонити ся. А як Татари пішли вже з єго земель, поїхав Данило до Батия та поклонив ся єму, бажаючи в сей спосіб виратувати свої землї від цїлковитої руїни. Батий приняв Данила вельми ласкаво та промовив до него: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов! чи пєш ти чорне молоко, наше питє, кобилячий кумис?“ Данило відповів: „Доси не пив, але нинї, як кажеш, то буду пити“. Хан сказав: „Ти вже наш Татарин, пий наше питє!“, але потім прислав Данилови вина: „Ви не звикли пити молока, тож пий вино!“ Данило відчув сей побут у хана вельми прикро. Вернувши домів, почав він збирати сили та укріпляти городи, щоби увільнити ся від Татар. Своїми та братнїми силами він не надїяв ся одначе їх побороти, тож став шукати помочи у сусїдів. Він війшов у зносини зі своїм могутним сусїдом, угорським королем Белею, оженив з єго дочкою свого сина Льва і позискав в сей спосіб союзника до наміреної боротьби з Татарами.

6. ЗНОСИНИ З ПАПОЮ. ДАНИЛО РУСЬКИМ КОРОЛЕМ.— Одначе самої помочи угорського короля було Данилови за мало, тому війшов він у зносини з головою католицької Церкви, папою римським, що під той час мав вельми велике значінє і вплив у Европі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В християнській Церкві не було тоді єдности. Давнійше головою цілої християнської Церкви, що ділила ся на західну (римську) і східну (грецьку) Церкву, був папа римський, а головою східної Церкви був царгородський патріярх, що підлягав папі. Пізнійше не хотів царгородський патріярх підлягати папі римському і через те повстав в Церкві (1054. р.) роздор. Наша Русь приняла була християнську віру з Царгорода (гл. ст. 19.) в часах, як ще не було роздору між західною а східною Церквою; аж коли Греція зірвала з Римом, пішла за нею і Русь та не признавала з сеї пори папи головою цілої Церкви. Від тоді східна Церква, до котрої належала Русь, стала звати ся православною в противеньстві до західної, католицької Церкви. Так було й за Данила.

Бажаючи довести до унії (то є злуки) західної і східної Церкви, звернув ся папа до Данила через своїх послів: він обіцював Данилови поміч, прирік наказати західним князям та королям іти походом на Татар, але вимагав зате, щоби Данило був єму послушним та пристав зі своїми підданими до католицької Церкви. Данило, надіючи ся на поміч папи, згодив ся на злуку з католицькою Церквою, а тоді папа прислав єму королївський вінець (після переказу нинїшна епископська мітра в Перемишли; гл. образок 19.) і казав єго коронувати руським королем (1253. р.) в місті Дорогичині (на Підляшу, над Бугом). Але своєї обітниці папа не здійснив, помочи Данилови на Татар не дав, бо королї та князї не послухали папи й не вирушили в похід, а як Данило побачив, що не буде мав ніякого хісна зі зносин з папою, покинув гадку про унїю.

Є переказ про те, що папа римський обіцював ще батькови Данила, Романови, королївський вінець і поміч меча св. Петра для дальших завойовань, як він згодить ся на церковну унїю. Але гордий Роман виняв свій меч і спитав папських послів: „Чи такий меч має папа, що хоче помагати менї в завойованях? Доки я маю свій, не хочу купувати володїнь иншою цїною, як тільки війною, бо так наші вітцї і дїди розмножили Руську землю!“

7. ВІДНОСИНИ ДО ЗАХОДУ, ПОЛЬЩІ Й ЛИТВИ. — Відносини Данила до сусїдів, особливо західних, були вельми оживлені. Зносини з угорським королем Белею (гл. ст. 30.) втягнули єго в справи західної Европи. Кілька разів ходив Данило в поміч угорському королеви, а пишність єго строю та зброї єго полків викликувала подив серед західних народів (гл. в додатку оповід. 9.). В спілцї з угорським королем та краківським князем Болеславом Стидливим (сином Лешка Білого; гл. ст. 28.), воював Данило проти чеського короля Отокара, бажаючи для другого свого сина, Романа, придбати австрийські землї, котрі заняв був Отокар після смерти останнього тамошного князя з роду Бабенберґів. Роман оженив ся був навіть з братаницею сего австрийського князя, але єго земель не удало ся єму здобути і Роман приневолений був вертати з нїчим на Русь.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Подібно як єго батько Роман (гл. ст. 28.), вмішав ся був Данило також до внутрішних справ Польщі, де не було згоди між тамошними князями. Єму удало ся було навіть захопити на якийсь час у Поляків вельми важне місто на польсько-руськім пограничу, Люблин (між Вислою а Бугом), котре одначе пізнійше звернув Данило назад Польщі та жив від тепер з нею в добрій згоді. А такої згоди з сусідною Польщею треба було Данилови, бо богато клопоту мав він на північній границї своєї держави з Литовцями.

Литовцї, близко споріднені зі Словянами (гл. ст. 4.), жили далеко на півночи над ріками Німаном і Двиною в біднім і глухім краю, вкритім густо лїсами і недоступними болотами. Не мали они анї міст анї не складали одноцїлої держави, а дїлили ся на дрібні племена, звязані з собою однаковою поганською вірою і однаковими звичаями, з великим числом дрібних князїв. Майже що року вибігали Литовцї зі своїх лїсів, нападали на Русь і грабили все, що їм попало в руки; чого не можна було забрати, Литовцї палили і руйнували. З литовських племен найблизшими сусїдами Галицько-волинської держави були Ятвяги, що жили в клинї між Бугом та Німаном.

Вже батько Данила, Роман Мстиславич, воював часто з Литовцями, побивав їх тяжко і приводив до послуху. Після смерти Романа поновили ся напади Литовцїв, але з хвилею, як оба Романовичі дістали в свої руки батьківські землї, сї напади знов притихли. Як раз тодї повстала на Литві перша держава, а на єї чолї стояв талановитий король Мендовг, котрий підбив під свою владу дрібнїйших литовських князїв. Бажаючи скріпити свою молоду ще державу, Мендовг жив у згодї з Данилом, а навіть помагав єму нищити тих дрібнїйших литовських князїв, що нападали на руські землї. Але ся згода не тревала довго і небавом они поріжнили ся. Литовцї, а особливо Ятвяги стали знов нападати на руські землї. Тому то Данило в злуцї з Поляками пішов походом на Ятвягів і заняв їх землю. Опісля звернув ся він против Мендовга; Мендовг просив зразу Данила о мир, але небавом відносини між ними знов попсували ся та остали неприязними до смерти Данила. Аж після смерти Данила руско-литовські відносини поправили ся, а навіть наймолодший син єго Шварно, оженений з дочкою Мендовга, засїв був на якийсь час на литовськім столї.

8. ВІДНОСИНИ ДО ТАТАР. — Втративши надію на поміч папи (гл. ст. 31.), Данило пробував власними силами воювати з Татарами, але се було єму не під силу. Головною причиною сего були Болоховцї або т. зв. „татарські люди“, то є поселенцї волинського погранича на верхівях рік Случи і Бога.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Бажаючи визволити ся зпід княжої влади та завести у себе власну управу, они не хотїли слухати Данила. Зате держали ся они радо Татар і платили їм данину через те, що Татари не мішали ся до їх внутрішних справ. Татари попирали сей протикняжий рух, бо в сей спосіб ослаблювали они сильно княжу владу. Але для Данила був сей рух вельми небезпечним, тож він хотїв приневолити сих „татарських людий“ до послуху та пішов на них походом.

Одначе наслїдком сего наразив собі Данило Татар, котрі під проводом воєводи Бурандая прийшли до Галичини та на Волинь. Бурандай велїв Данилови порозкидувати укріпленя міст: між иншими знищено тодї укріпленя Львова (гл. образок 25.), заснованого Данилом в честь сина Льва. Лише Холм (на Волинї), улюблений гóрод Данила (гл. образок 20.), де він перенїс був з Галича свою столицю, бажаючи жити з далека від ворожих собі галицьких бояр, не піддав ся Татарам. Данило бачив, що єго робота довгих років звела ся нї на що, що й під конець житя не довело ся єму бути свобідним, сильним, як єго батько, а треба було вдоволяти ся становищем татарського підручника. Він не міг того пережити і вмер небавом з жалю (1264. р.). Поховали єго в улюбленім Холмі.

„Сей король Данило“, пише сучасний лїтописець, „був князь добрий, хоробрий і мудрий, він побудував богато гóродів і поставив церкви, прикрасивши їх ріжними окрасами. Він сьвітив ся своїм братолюбством із своїм братом Васильком. Сей Данило був другим по Соломонї“.

9. ОСТАННІ ХВИЛЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.— Після смерти Данила подїлила ся Галицька та Волинська земля на кілька частий. Головними князями були Лев, син Данила, в Галичинї і Володимир, син Василька, на Волинї. Властолюбний Лев воював часто з Польщею, беручи до помочи Татар, котрі казали князям платити собі данину і ходити разом у походи чи на Польщу, чи на Литву та Угорщину. Внук Данила, Юрій Львович, що так як єго дїд підписував ся руським королем (гл. образок 18. а. б., де він зображений в коронї на княжім столї), зібрав знов землї Галицьку та Волинську в своїх руках. За єго часів Галицько-волинська держава тїшила ся спокоєм і славила ся своїм богатством. Татари бояли ся дражнити таких сильних князїв і не мішали ся в тутешні справи. Сини

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Юрія, Андрій та Лев*), воювали навіть успішно з Татарами і боронили від них не лише свої землї, але й Польщу. Сам польський король Володислав Локєток писав в однім листї до папи, що сї князї були „непоборимим щитом“ для Польщі против Татар, жалуючи їх смерти.

Правлїнє Данилових наслїдників замітне ще тим, що тодї засновано у перве митрополїю в Галичи**). Галицько-волинські князї нераді були, щоби їх держава зависїла в церковних справах від київського митрополита, що підлягав впливам володимирсько-суздальських князїв (гл. ст. 26.), а опісля (з кінцем XIII. ст.) перенїс ся на сталий осїдок до Володимира над Клязмою. Тому то подбали они про заснованє власної митрополїї, котру одначе небавом царгородський патріярх зніс (в половинї XIV. ст.), завдяки заходам володимирсько-суздальських князїв, що подбали також о перенесенє Київської митрополїї (з поч. XIV. ст.) до нової столицї, Москви.

На Андрію та Льві-Юрієвичах вимер рід Романовичів (гл. ст. 28.). Тодї бояри взяли собі на князя Болеслава, що був сином польського князя Тройдена мазовецького і Марії, дочки короля Юрія Львовича. Болеслав перейшов на православну віру та приняв імя Юрія. Та мимо того попирав він римську віру, а невдоволені з сего бояри отруїли єго (1340. р.). Зі смертю сего князя розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину сусїдні держави, Угорщина, Литва та Польща, з котрих дві останні розібрали між себе землї колишньої Руської держави.

V. ДЕРЖАВНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЛАД, ПОБУТ І КУЛЬТУРА***) НА РУСИ В КНЯЖІЙ ДОБІ.

1. КНЯЗЬ, ВІЧЕ, БОЯРСЬКА РАДА. — На чолї Руської держави стояв зразу оден князь, що сидїв у Києві. Так було аж до Ярослава Мудрого; але як Ярослав подїлив свою державу

*) З їх часів заховала ся найстарша знана грамота (письмо), списана в 1316. р. в латинськім язицї; при грамотї привішені печатки князя Льва Даниловича і короля Юрія Львовича (гл. образок 21.).

**) До наших часів заховала ся церква св. Пантелеймона, побудована в XII.—XIII. ст., нинї костел св. Станїслава коло теперішного Галича (гл образок 22.).

***) Культура, се латинське слово, а значить все те, що вдїяв сам чоловік, а чого не було готового в природї (наряди, наука, піснї, малюнки, будівлї). Тож навіть те, що вдїяли дикі, неосьвічені люди, є вже завязком культури (н. пр. камінні сокирки і ножі, вістря стріл з рибячих остий).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на уділи і роздав їх між своїх синів, кождий уділ мав уже свого власного князя. Одначе всї ті князї мусїли походити з роду Володимира Великого, а не могли належати до якогось чужого роду. Своїм заповітом (гл. ст. 23.) бажав Ярослав впровадити право родового старійшиньства, т. є.: в Києві мав сидїти найстарший брат, по нїм другий, дальше третий, а по наймолодшім братї мав іти найстарший син найстаршого брата, по нїм найстарший син молодшого брата і т. д. Київський князь, яко найстарший, мав заступати місце батька, а молодші мали єго слухати як батька та між собою жити як братя. Але вже небавом після смерти Ярослава втратило родове старійшиньство всяке значінє: старшим над иншими князями був від тодї не найстарший віком, лише сей князь, що мав більше сили і значіня, а через те удало ся єму захопити київський стіл. А що не всї князї мали однакову силу й не всїм удавало ся здобути для себе київський стіл, доводило се до частих сварок та крівавих війн між князями, через що ослаблювала ся сила Руської держави.

Князь був найвисшим начальником у своїм князївстві, він заряджував ним після своєї волї, мав право вести війну або укладати союзи та угоди. Він видавав закони, накладав податки, назначав своїх урядників: тисяцьких або воєводів та посадників (тисяцькі сидїли в важнїйших, посадники в менше важних місцевостях), судив своїх підданих або сам, або при помочи своїх урядників, що звали ся тивунами. Князї брали також участь в церковних справах, у виборі епископів і внутрішнім устрою Церкви.

Попри князя в управі князївства задержало ся ще з часів перед повстанєм Руської держави віче, в котрім брали участь всї голови родин (гл. ст. 11.). Але з виїмком Новгорода Великого, де віче дійшло до великого значіня і ослабило зовсїм владу князя, в инших землях Руської держави не здобуло собі віче нїякого більшого значіня, а властивим господарем в управі землї був усе князь. Лише деколи в надзвичайних обставинах доводило ся вічу проявити свою дїяльність, особливо, коли оно бажало мати у себе князем кого иншого. Віче закликало тодї до себе нового князя і укладало з ним умову, а як він єму не сподобав ся, тодї проганяло єго та закликало собі иншого. Але се лучало ся дуже рідко, іменно тодї, як о одну землю бороло ся більше князїв. Віче збирало ся або само, коли хотїло заявити князеви свої бажаня, або скликав єго князь, коли хотїв нарадити ся з громадою в яких

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

важних справах, на примір запросити її до участи в военнім поході. Тоді ударяли в дзвін або трубіли в труби, а люди сходили ся на площі.

В княжій управі брала участь також прибічна рада бояр, бо обовязком князя було радити ся в усіх важнійших справах зі своїми боярами, що були під рукою, особливо з визначнійшими. До сеї ради запрошувано деколи висші духовні особи, а також городських старців (гл. ст. 20.).

2. ДРУЖИНА, ЦЕРКОВНІ ЛЮДИ, „ЛЮДИ“. — Не всї люди серед руського населеня за княжих часів були собі рівні, не всї мали однакові права і свободи. Одні мали більші права і свободи, другі менші, а инші були зовсїм несвобідні й не мали ніяких прав. Також мали они ріжні назви: одні були княжими людьми, другі церковними, а инші просто „людьми“.

Найбільше значінє серед руського населеня мала дружина, що означала товаришів, приятелїв князя (від „друг“); дружинники не були беззглядними слугами князя, они могли свобідно покидати свого князя і переходити до другого. Старша (або більша) дружина, звана також княжими мужами або боярами, належала до княжої прибічної ради, а також займала місця висших урядників та військових начальників, підчас коли отроки або дїтські, то є молодша (або менша) дружина, становила княже військо (гл. ст. 16.), або служила в часї мира яко помічники старшої дружини в єї управі і сповняла в єї заступстві ріжні княжі порученя.

З заведенєм Христової віри було на Руси дуже богато церковних людий: належало до них не лише сьвітське або біле духовеньство і черцї (монахи), але й инші люди, що чи то служили при церквах, хоч не були духовними, або були під опікою церкви, чи сидїли на церковних землях і через те зависїли від церковних властий. На чолї духовеньства стояли митрополити (були по більших містах, як Київ, Галич) і епископи (по менших містах), а кождий монастир мав свого ігумена. Все руське духовеньство підлягало царгородському патріярхови (гл. ст. 31.).

Проче населенє на Руси за княжих часів звало ся просто „людьми“. Люди, що звали ся лїпшими людьми або земськими боярами, походили з визначних місцевих родів. Були се богаті земельні власники і купцї (гл. ст. 16.), котрі часто всту-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

пали на службу до князїв яко старша дружина, щоби здобути собі нові доходи і впливи, а й самі князї закликали їх до себе на службу, бо треба було їм мати таких богатих впливових людий на своїй службі. Инші „люди“ звали ся людьми простими, а дїлили ся на людий міських (городян) і селян. Міські люди займали ся ремеслом і торговлею, а по менших містах хлїборобством та не ріжнили ся богато від селян. Селяни, що звали ся смердами (від „сморід“), були свобідними людьми і мали свої власні ґаздівства. Півсвобідними були закупи або наймити, що позичивши у инших людий гроші, відробляли їм довг. Були на Руси й несвобідні люди, що звали ся холопами або рабами. Се були або воєнні бранцї або довжники, котрі не могли сплатити свого довгу і за се тратили свободу. Они працювали у своїх панів на рілї, або сповняли всїлякі инші послуги.

3. ПОБУТ І КУЛЬТУРА. — Як в часах, коли складала ся Руська держава, так і опісля займали ся наші предки хлїборобством, промислом і торговлею (гл. ст. 9—10.). Серед висших і низших верстов руського населеня панував добробут: свобідні та самостійні тодї селяни віддавали ся господарським промислам, підчас коли боярство та купцї збільшали своє майно, а з тим і значінє в державі, торговлею. Та небавом обставини змінили ся вельми і то в некористь селян, а в користь висших верстов, боярства та купців.

Наслїдком княжих усобиць та нападів кочовничих орд потерпіли сильно дрібні селянські господарства (головно на Поднїпровю, менше потерпіли дальше положені і добре захищені, лїсисті землї, н. пр. Галичина і Волинь). Селянин, котрому поруйновано господарство в часї тих усобиць та нападів, не був в силї єго наново довести до давного ладу, тож приневолений був або продати єго за безцїн богатшим людям, боярам, або позичити гроший та задовжити ся. Наслїдком задовженя зростало число холопів і закупів, а зменшало ся число свобідних селян і дрібних господарств. Зате зростала велика земельна власність тому, що бояри лучили в одних руках більшу скількість дрібних господарств, збільшаючи в сей спосіб свої маєтности. Бо хоч і боярські господарства терпіли також шкоди наслїдком тих самих причин, що й селянські господарства, то все таки бояринови було лекше відновити зруйноване господарство.

National Parliamentary Library of Ukraine. www.nplu.org

Змінили ся також обставини, в котрих находила ся руська торговля з сусїдними землями. Довгі часи після повстаня Руської держави їздилили руські купцї торгувати Днїпром у Царгород, а степами над Дін і в подальші землї. Торговельні зносини Руси причинили ся незвичайно до двигненя єї богатства і слави. Приїздили на Русь і чужосторонні купцї зі своїми товарами. Найстарший польський лїтописець (з початку XII. ст.) писав, що Польща була звісна лише з сего, що туди йшли торговельні шляхи на Русь. Осередком торговлї був Київ (гл. ст. 16.). Сучасні західні лїтописцї не могли навеличати ся, як богатим та славним є сей город: Київ не уступав що до краси тодїшному найславнїйшому місту в Европі, Царгородови; він мав більше нїж 400 церков і 8 торгів та несчислену силу народу (населеня могло бути в Києві не менше як 100.000), а одна з північноруських лїтописей подає, що в часї одної пожежі згоріло в Києві аж 600 церков. Нїмцї оповідали собі дива про богатства Києва: нїмецькому цїсареви привезено раз від київського князя стільки золота, срібла та дорогих одеж і тканин, що нїхто не памятав, аби коли в Нїмеччину привезено було стільки. Той сам найстарший польський лїтописець, що згадував про оживлену торговлю Руси з Заходом, оповідає, що Болеслав Хоробрий, як здобув Київ (гл. ст. 21.), вивіз із него до Польщі несчислені скарби. Як Нїмцїв притягав Рим, Русинів Царгород, так Поляків в X.—XII. ст. притягав своїми богатствами і високою культурою Київ, що був для них якоюсь вимріяною країною.

З хвилею, як кочовничі орди заняли Чорноморські степи, ослабла торговля зі Сходом, а зате оживили ся торговельні зносини Руси з Заходом. Після упадку Києва осередком торговлї з Заходом став Галич, звідки руські купцї їздили торгувати в усї західні краї. З Галича вів крім сего новий торговельний шлях над Дунай до Царгорода (гл. ст. 27.), бо не можна було там дістати ся з Руси иншою дорогою, від коли кочовничі орди заняли Чорноморські степи. Богатствами засіяли після упадку Києва міста Галицько-волинської держави. Угорський король, підступивши раз з військом під місто Володимир волинський і побачивши єго в цїлій красї з військом, поставленим по стїнах, сказав, що й в нїмецьких землях не бачив такого города.

Але не лише богатствами стала Русь славна. Під впливом християнської віри, принесеної з Грециї, стала ширити ся звідтам на Руси осьвіта: появили ся на Руси книжки, а крім сего стали

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

заводити школи. Знаємо, що вже Володимир Великий і Ярослав Мудрий (гл. ст. 20. і 23.), казали вчити діти в школах, а чим пізнійше, тим більше було таких шкіл. Принесено на Русь богато книжок, перекладених з грецької мови на мову болгарських Словян (т. є. церковно-словянську мову), дуже подібну до мови наших предків: були там окрім св. Письма ще житя сьвятих та літописи.

Були й між Русинами такі учені люди, що знали грецьку мову і могли читати грецькі книжки, а й наші люди почали скоро самі складати книжки. Займали ся тим головно духовні особи, от як митрополит Іляріон, що написав „Похвальне слово“ Володимирови Великому (гл. ст. 23.), або чернець Печерської Лаври в Києві, Нестор (гл. образок 14.), що жив за князя Володимира Мономаха, а котрому приписують уложенє нашої найдавнійшої літописи (гл. ст. 12.; єї продовженєм є т. зв. Київська літопись). Але писали книжки також сьвітські люди, н. пр. князь Володимир Мономах написав „Поученє дітям“ (гл. ст. 25.), а хтось з княжих дружинників написав гарну віршовану пісню, що зве ся „Слово о полку Ігоревім“ (гл. ст. 27.), та зобразив тут нещасний похід князя Ігоря Сьвятославича на Половців (1185. р.). Княжі дружинники уложили також т. зв. Галицько-волинську літопись, в котрій описали князюванє Данила і Василька та їх синів Льва і Володимира. Всї ті книги списані церковно-словянською мовою, то є мовою болгарськкх Словян, котрої уживали наші предки яко книжної мови. Але що до неї домішували нераз наші предки слова зі своєї власної мови, тож в тих книгах находимо богато таких слів і можемо з сего знати, як виглядала тодї старо-руська мова.

З княжих часів доховав ся славний збірник законів п. з. „Руська Правда“, уложений Ярославом Мудрим, а доповнений єго наслїдниками (гл. ст. 22. і 25.). З него довідуємо ся про суд і про судові кари в тодїшній Руси, що за обиду знатного чоловіка платило ся більшу кару, за обиду простого меншу, як хто кого вбив, то свояки мали право мстити ся за вбитого. Богато находимо там ще инших постанов: про купецтво і позички гроший.

З настанєм християнської віри на Руси розширили ся й инші умілости: будовано церкви, котрі прикрашувано малюнками, виробльовано домашну посудину та ріжні прикраси з золота, срібла і инших металів та з дорогого каміня, вибивано золоті та срібн

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

гроші (гл. ст. 19—20. і 23.). Зі зростом добробуту на Руси зростали й житеві вимоги. Князї і богаті люди не вдоволяли ся вже звичайною одежию своїх предків (гл. ст. 11.), а вбирали ся в багряні (парчеві, порфирові) і шовкові золототкані убраня. Житє богатших людий упливало серед розкоший: они справляли богаті пири, в часї котрих подавано на столах вибагливі страви та ріжнородні напитки, а учасники забавляли ся танцями, сьпівами та музикою. А міжтим простий нарід, ся основа державної сили, убожів що раз більше, виставлений на маєтковий занепад наслїдком здирства богатих людий, наслїдком княжих усобиць і нападів кочовничих орд.

Зразу оставала Руська держава під впливом візантийської культури, що поширила ся була по всїх єї землях. Але з часом змогла Русь висвободити ся зпід беззглядного впливу візантийської культури й проявити до певної степенї богато своєрідности, особливо в штуцї. Колиж через ослабленє зносин візантийські впливи почали зовсїм слабнути, перенесенє осередків руського державного житя на захід, до Володимира і Галича, зближало єго все більше до західного житя. Руське громадяньство не цурало ся західних впливів, живучи в тїсних зносинах зі своїми західними сусїдами. Нема тут такого жаху перед римською вірою, як се було в східній Руси, ширить ся латинська мова в княжих урядових письмах (гл. ст. 34.), по більших містах осїдають нїмецькі поселенцї на нїмецькім праві й пересаджують на Русь західні впливи. Мимо того, що стрічаємо предмети західного виробу, людність держала ся одначе міцно свого і стояла, особливо в штуцї, на русько-візантийській основі.

Та хоч культура наших предків за княжих часів дійшла була до значного розвитку й перевисшила в дечім навіть культуру на заходї Европи, наслїдком внутрішних і внїшних невзгодин стала Руська держава хилити ся до упадку, аж вкінци єї землї стали добичию сусїдних держав.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ДРУГА ДОБА.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛЇ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ.

1. БОРОТЬБА ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ О ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЗЕМЛЇ.

1. ЛИТВА ЗБИРАЄ РУСЬКІ ЗЕМЛЇ. — Від дуже давних часів приманювали до себе богаті руські землї найблизших сусїдів, Поляків, Литовцїв та Угрів; тож як сила Руської держави ослабла наслїдком татарського погрому, а ще більше наслїдком княжих усобиць, тодї стали деякі з тих сусїдів забирати собі одну руську землю по другій. Вже литовський король Мендовг (гл. ст. 32.), заняв був найблизші білоруські землї (то є землї давних Кривичів, новгородських Словен, Дреговичів і Радимичів, над котрими володїли також князї з роду Володимира Вел.; гл. ст. 9.). Але держава Мендовга не перетревала довго, бо вже після Мендовгової смерти вибухли в Литві внутрішні заколоти, котрі її вельми ослаблювали, а навіть здавало ся зразу, що она стане добичию сусїдних Нїмцїв, т. зв. Хрестоносцїв, котрі розсїли ся в сусїдних землях над Балтийським морем.

Були се лицарі-монахи, а Хрестоносцями звали ся від сего, що носили на білій одежі знак хреста. Їх задачию було навертати поган на Христову віру; але навертали они поган не проповідями, не голошенєм слова Божого, а огнем і мечем. Тож поганські ще тодї Литовцї, котрих Хрестоносцї бажали також в сей спосіб навернути, вельми їх зненавиділи та завзято з ними воювали. Скориставши з заколоту після смерти Мендовга, задумали Хрестоносцї загорнути Литву для себе.

Та від погибели спас Литву великий князь Ґедимин, що зєдинив її в своїх руках. Він почав забирати також і подальші руські (українські) землї, а мав їх під своїм правлїнєм стільки,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що підписував ся навіть „королем литовським і руським“. Але ще більше руських земель здобули сини Ґедимина, Ольґерд та Любарт. Ольґерд розпочав боротьбу з Татарами, побідив їх та забрав собі східну частину українських земель враз з Києвом. Дрібні руські князї, невдоволені внутрішним розладом у своїх князївствах і татарською неволею, радо приставали до литовських князїв, тим більше, що они в їх справи не мішали ся, нічого не переміняли а говорили: „Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“. Князї з литовського княжого роду, литовські пани та воєводи, що осїдали по руських землях та городах, приймали руську (т. є. грецьку) віру, руську мову, звичаї та осьвіту, одним словом Литва стала рущити ся під впливом висшої руської культури. Литовцї, що осїдали на Руси, забували з часом, що они не є Русинами, а Русини не памятали того і уважали їх за своїх. І так Литовська держава стала властиво Руською державою, лише під князями з иншого роду.

2. ЛЮБАРТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИМ КНЯЗЕМ. — Легко зрозуміти проте, длячого галицькі та волинські бояри, отруївши свого князя Юрія-Болеслава (гл. ст. 34.), закликали собі на князя Любарта Ґедиминовича (що мав також християнське імя Дмитра та був оженений з донькою останнього галицько-волинського князя*). Одначе до сего не хотїли допустити польський король Казимир Великий (син Володислава Локєтка; гл. ст. 34.) і єго сестрінок, угорський король Людвик. Ще давнїйше бачили они, що бояри не живуть добре зі своїм князем, тому умовили ся забрати собі Галицьку та Волинську землю. І Казимир і Людвик уважали себе правними спадкоємцями Галицько-волинської держави: Казимир, яко близкий свояк останнїх Романовичів та Юрія-Болеслава, а Людвик на тій основі, що вже єго попередники, угорські королї, нераз займали хвилево Галичину (ще перед Данилом; гл. ст. 28.), а навіть підписували ся „королями Галичини і Володимирії“. Як жеж галицькі бояри вбили свого князя, зараз польське військо з одного боку а угорське з другого, рушили в Галичину. Але найстарший з бояр, Дмитро Дядько (вимавляло ся Детько), що правив тодї Галичиною, покликав до помочи Татар і відогнав Поляків та Угрів. Одначе на тім не скінчило ся: майже 40 лїт воювали Поляки та Угри з Любартом за Галицько-

*) У Львові в церкві св. Юра є до нинї дзвін, котрий казав виляти в р. 1341. князь Любарт-Дмитро, як сьвідчить напись на тім дзвонї (гл. обр. 17.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

волинські землї; Любарт хотїв їх собі задержати, а Поляки та Угри хотїли собі забрати. Вкінци Галичину задержав Казимир Вел. (він заняв був її вже 1349. р.), а Волинь лишила ся при Любартї.*)

3. ПРАВЛЇНЄ КАЗИМИРА ВЕЛИКОГО В ГАЛИЧИНЇ. — Опанувавши Галичину, старав ся Казимир жити в згодї з єї руським населенєм, не дражнити єго і не зражати безпотрібно. Особливо держав ся він сего в церковних справах, шануючи православну руську віру; єго заходами відновив царгородський патріярх галицьку митрополїю, знесену попередно (гл. ст. 34.). Але попри те не забував Казимир на се, щоби Галичину звязати як найміцнїйше з Польщею. Тому то, хоч надавав ріжні права місцевим боярам, мимо сего спроваджував він до Галичини богато польських і нїмецьких поселенцїв, надавав їм ріжні права і свободи та скріпляв в сей спосіб польське панованє над сею частю колишньої Руської держави.

Чужоземним купцям замкнув Казимир торговельні дороги на Русь, а попирав зате краківських купцїв, що мали взяти виключно в свої руки торговлю на Руси. Колиж чужоземні купцї просили єго, щоби змінив свою постанову, Казимир відповів: „Я здобув Русь своїми власними людьми і дорога на Русь має служити тільки моїм людям!“ Ріжні городи в Галичинї укріпив Казимир, обвів їх мурами та побудував в них сильні муровані замки. Особливо дбав він про Львів, давав єму ріжні права і свободи, а на найвисшій горі (званій нинї „Високим Замком“) побудував Казимир мурований замок (останки з него є до нинї). Свій великий розвиток завдячує Львів Казимирови Великому.

II. ЗЛУКА ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ.

1. ОХРЕЩЕНЄ ЛИТВИ І ПЕРША ЗЛУКА З ПОЛЬЩЕЮ.— Як вмер польський король Казимир Вел. і не лишив синів, єго наслїдником в Польщі став на основі обопільної умови єго сестрінок, угорський король Людвик. Користаючи з сего, він прилучив Галичину до Угорщини. Але незабаром і він вмер, не лишивши синів, а на польськім престолї засїла єго молоденька

*) До наших часів заховала ся перемирна грамота Любарта з Казимиром з 1366. р., списана руською мовою (гл. образок 23.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

донька, Ядвіга, котра відобрала Галичину Уграм та прилучила знов до Польщі.

Зпосеред населеня в Польщі виріжняла ся від давна висша суспільна верства, що звала ся шляхтою (подібно як на Руси „дружина"). Та з часом зпоміж самої шляхти вибили ся на верх знатнійші люди, що звали ся панами або баронами (як руські „бояри"), а належали до них не лише сьвітські, але й духовні люди (особливо висше духовеньство, т. зв. пралати). Они стали здобувати собі що раз більше значінє і вплив на державні справи та підкопували через се значінє свого володаря. Дійшло до сего, що без їх участи і волї володар не міг полагоджувати нї одної державної справи.

Коли о руку молодої королевої Ядвіґи почав старати ся син Ольґерда (гл. ст. 42.), великий князь литовсько-руський Ягайло, польські пани згодили ся видати Ядвіґу за Ягайла з умовою, щоби він приняв католицьку віру (Ягайло не був уже поганином, а ще передтим приняв був православну віру з іменем Якова) та охрестив Литву після римського обряду і прилучив на вічні часи до Польщі всї литовські і руські землї. Польські пани бачили, що через таку злуку зросте вельми могутність Польської держави, а Ягайло пристав на се радо, бо бачив рівнож, що злука Польщі й Литви дасть Литві силу бороти ся успішно з грізним ворогом, нїмецькими Хрестоносцями. Тому списав він з польськими панами в Креві (на Литві) 1385. р. умову про злуку Польщі і Литви в одну державу, приняв католицьку віру (причім дістав імя Володислава), оженив ся з королевою Ядвігою, охрестив Литву після римського обряду та прилучив литовські і руські землї до Польщі. Так став Ягайло рівночасно польським королем і великим князем литовсько-руським.

2. БОРОТЬБА ЛИТВИ О ДЕРЖАВНУ САМОСТІЙНІСТЬ. — Після сего надіяли ся Поляки, що литовські та руські землї стануть вже раз на все нероздільною частю Польської держави. Але анї дрібнїйші литовсько-руські князї, анї самі землї не хотїли переходити до Польщі, бо доси жили они по своїм давним звичаям, а Поляки стали заводити у них свій власний лад. На чолї невдоволених станув Ягайлів стриєчний брат Витовт, а литовські і руські князї та пани проголосили єго литовським і руським королем. Витовт хотїв зірвати зовсїм злуку Литви з Польщею, але до сего не мав він потрібної сили. Колиж Татари побили сильно єго військо над рікою Ворсклою (ліва притока Днїпра), він був приневолений погодити ся з Ягайлом, котрий надав єму власть великого князя литвосько-руського.

Погодивши ся з собою, вдарили Ягайло і Витовт зєдиненими силами на спільного ворога, на нїмецьких Хрестоносцїв (гл.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ст. 41.) Прийшло до великої битви під Ґрунвальдом (недалеко полудневої границї Прус, 1410. р.), в котрій польсько-литовсько-руські війська зломали силу Хрестоносцїв і увільнили Польщу та Литву від їх нападів. Після сего приступлено до відновленя злуки між обома державами. Злуку Литви з Польщею відновлено в Городлї (над Бугом) 1413. р., полишаючи Литві осібного великого князя, котрий мав одначе слухати польського короля яко зверхного князя. Литовським князям та панам, що приняли католицьку віру, надано ріжні права і свободи, а православних руських князїв та панів відсунено від них.

Але анї Витовт, анї литовсько-руські князї та пани не бажали собі тїснїйшої злуки з Польщею. Тож коли після Витовтової смерти задумали Поляки прилучити литовські та руські землї до Польщі, підняли ся Литовцї та Русини проти такої злуки з Польщею, а на їх чолї станув великий прихильник Русинів і православної віри, рідний брат короля Ягайла, князь Свитригайло. Та він, подібно як Витовт, не був в силї поконати Поляків, тим більше, що самі католицькі литовські пани покинули єго через те, що він надто сприяв православним Русинам. Свитригайло мав за собою лише руських князїв та панів і тому уляг у боротьбі, а на єго місце посадили Поляки в Литві прихильного собі великого князя.

Одначе боротьба тревала дальше і як великим князем в Литві став Ягайлів син Казимир, злука Литви з Польщею пірвала ся на якийсь час зовсїм. Щоби до сего не допустити, вибрали Поляки Казимира своїм королем. Але по єго смерти Литовцї вибрали собі знов осібно великим князем єго сина Александра і хоч сей великий князь узнавав польського короля (що був також Казимировим сином) своїм зверхником, одначе правив Литвою на свою руку. Вправдї Поляки вибрали небавом великого князя Александра королем, але й тодї литовські пани та князї правили своїм краєм окремо від Польщі. І хоч оден і той самий чоловік був заразом великим князем литовсько-руським і польським королем, Польща і Литва були двома осібними державами; в Польщі вело державні справи польське правительство, а в Литві литовське.

3. ПОВСТАНЄ КНЯЗЯ ГЛИНСЬКОГО. — В останнє добули руські живла на Литві всїх своїх сил та виступили проти чужого собі польського ладу тодї, як великим князем литовсько-руським.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

а рівночасно польським королем був син Казимира, а внук Ягайла, Жиґимонт. На чолї невдоволених станув князь Михайло Глинський, зі зрущеного татарського роду, що добив ся на Литві великих маєтностий і почестий. В руках родини Глинських була трохи не половина Литви. Сам Михайло був вельми талановитим і визначним чоловіком. Замолоду виїхав він на Захід на науку і там приняв католицьку віру, довго перебував на дворі нїмецького цїсаря, брав участь в ріжних війнах, був в Італії та в Іспанії. Перебувши таку довгу школу, вернув він яко знавець воєнної штуки на Литву та скоро став „дворним маршалком“ (високий урядник, що завідував великокняжим двором, пильнуючи там ладу). Руські князї та пани уважали єго своїм головою, бо Глинський мимо зміни віри та високої европейської осьвіти остав вірним своїй народности. Але король Жиґимонт на основі поголосок став підозрівати Глинського, що він сам хоче стати великим князем литовсько-руським, а Литву відорвати від Польщі. Тому то позбавив король Глинського маршалківського уряду та повідбирав єму маєтности.

Обиджений Глинський став ладити повстанє, приєднавши собі Татар і великого князя московського. Вже від довгого часу велике князївство Московське було вельми грізним сусїдом для Литви. Оно стало видвигати ся серед фінсько-словянських племен в північно-східних землях на місце давного Володомирсько-суздальського князївства (гл. ст. 26.), збираючи не лише остаючі без тїснїйшої звязи північно-східні князївства, але притягаючи помалу також полуднево-західні, то є українські землї, що доси держали ся Литви. Поки великі князї литовські хилили ся до староруської культури, до місцевого білоруського й українського житя, приноровляли ся до него, доти білоруські й українські землї самі горнули ся до них. Колиж Литва почала їх гнобити, почали они тягнути до Москви, особливо після нещасного повстаня князїв Олельковичів в Київщинї. Тому то й Глинський пірвав в злуцї з Московщиною за оруже проти Жиґимонта, але повстанє не повело ся. Татари не піддержали Глинського зовсїм, а Московщина лише дуже слабо; повстанє згноблено, а Глинський приневолений був утїкати в московсьсу область (1508. р.). Одиноким вислїдом сего була війна, що розгоріла ся за впливом Глинського між Московщиною та Литвою, в котрій Литва понесла великі страти в користь Московщини.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

4. ЛЮБЛИНСЬКА УНІЯ. —. Після упадку Глинського стратили в Литві православні руські князї та пани всяке значінє, а державою правили католицькі литовські пани. Они тримали з Польщею і не хотїли від неї відривати ся, бо при помочи Польщі лекше було їм держати в своїх руках руські землї. Всеж таки хотїли й они так повести справою, щоби і з Польщею бути разом і осібну мати державу та самим правити Литвою. Колиж в Польщі побачили, що не можна зробити одної держави з Польщі та Литви, захотїли прилучити до Польщі бодай українські землї, що належали до Литви. В 1569. р. удало ся їм не лише се, а удало ся справдї з Польщі і Литви зробити одну нероздїльну державу. Тодї королем польським і великим князем литовсько-руським був правнук Ягайла, Жиґимонт Авґуст. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва віддїлить ся від Польщі і всякими способами старав ся звязати Литву з Польщею в одну державу. Тому скликав він у містї Люблинї сойм (сойм, се був зїзд послів, висиланих ріжними землями на спільні наради в державних справах). Литовські пани і тут противили ся та щоби перешкодити такій злуцї, потайки відїхали з сойму. Але Поляки з королем постановили без них перевести злуку Польщі й Литви, а наперед рішили, що українські землї Литви, Волинь і Підляше (на північ від Волинї, на пограничу Польщі), мають бути прилучені до Польщі. Они видали про се оповіщенє і наказали панам і послам з тих земель приїхати на польський сойм і зложити присягу Польщі; инакше грозили, що відберуть від них маєтности і уряди.

Пани і посли з Волинї і Підляша приїхали, але просили короля, щоби їх не силував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо буде відбирати маєтности і уряди. Тодї они настрашили ся і раді-нераді присягли, бо не мали сьміливости противити ся. Бачучи, що нема між ними самими єдности, литовські пани вернули назад на сойм і заявили, що они готові продовжати переговори в справі злуки. Заохочені тим Поляки стали домагати ся прилуки до Польщі Київщини та східного Поділя (Браславщини) і справдї сего довершено. Литовські пани чули, що їм начеб „попідтинано крила“, як самі казали й не противили ся сему, а також злуцї Литви й Польщі в одну державу. Так отже через сю злуку, що зве ся Люблинською унїєю, майже всї українські землї дістали ся Польщі. Лише землї над середущим Бугом і горішною Припетю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

(Берестейщина і Пинщина) остали при Литві, а Чернигівщина піддала ся була Московщині. Одначе Польща мала такий вплив на Берестейсько-пинську землю, що ся належала властиво до неї. Також Чернигівщина дістала ся (з початком XVII. ст.) на якийсь час Польщі. Отже хвилево удало ся Польщі зібрати в своїх руках навіть усї українські землї. З часів Люблинської унії Литва перестала бути окремою державою: она надалї мала бути злучена з Польщею, мала мати одного короля, оден спільний сойм, тільки задержала ще собі свої окремі уряди.

III. ГРОМАДСЬКИЙ ЛАД В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЛИТОВСЬКИМ І ПОЛЬСЬКИМ ПРАВЛІНЄМ.

1. ЗМІНА ДАВНОГО ЛАДУ. — Заким усї українські землї дістали ся під владу Польщі, оставала більша їх часть довше або коротше під литовським впливом. Але лад, котрий заводила Литва в тих землях, не вносив дуже значних змін, бо литовські князї тримали ся гасла: „Ми старини не рухаємо, а новини не уводимо“, лишаючи все так, як було за староруських часів (гл. ст. 42.). Впрочім не могла Литва зміняти дуже ладу на Руси, бо ся стояла далеко висше від неї під зглядом культури, тож Литва сама богато нового від неї переймала. Але дещо мусїла Литва на Руси змінити і примінити до власних потреб. Яко держава, що приневолена була воювати на всї сторони, вимагала Литва від Русинів сповнюваня одного найважнїйшого обовязку, военної служби: кождий, хто посїдав землю, мав за се сповняти військову службу.

Инакше було з українськими землями, що дістали ся відразу Польщі. Польща була вже тодї в порівнаню з Литвою старою державою, що мала за собою довгі віки історичного єствованя, власне вироблене державне право і культуру, розвинені хоч не висше, то не низше тодїшної Руси. Тому то не дивила ся Польща на Русь яко на щось висше, яко на взорець, як то було в Литві, противно, стала она сейчас заводити в українських землях свій власний лад.

Всюди в урядах заведено з часом польську та латинську мову (руської мови уживано в дїловодстві в українських землях Польщі ще в другій половинї XIV. і в першій половинї XV. ст,), в судах судили по польському праву, всякими начальниками настановляли тільки Поляків, а православним Русинам оставляли лише малозначні уряди. Польським поселенцям роздавали всякі землї, чи то незаселені ще, чи вже заселені селянами. Нові польські поселенцї, попирані своїм правительством, стали поволи витискати

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

давних руських поселенців. Після злуки Литви з Польщею за Ягайла також і в Литві православні руські пани, хоч їх зрівнано з часом з панами католиками, не могли одначе займати (до р. 1563.) висших державних урядів, котрі задержано для панів-католиків. А хоч деколи й православним панам надавано висші уряди, то лучало ся се виїмково і дуже зрідка. Тож не диво, що чимало руських панів, бажаючи задержати своє давне становище, покидало свою віру та приймало католицьку, а разом з тим покидало й свою народність. В сей спосіб звело ся мало-по-малу руське паньство, найвизначнійші князївські та панські руські роди стали Поляками, а руським остав лише сам простий нарід.

2. КНЯЗЇ-ПАНИ. — Як Литва прилучила українські землї до своєї держави, застала там вже протягом довгих віків витворений громадський лад та готові суспільні верстви: княжих дружинників (старших, званих боярами і молодших, званих отроками), богатих земельних власників (званих земськими боярами), міщан, селян, церковних, півсвобідних і несвобідних людий (гл. ст. 36—37.). Литва додала до сих верстов ще одну найвисшу верству, князїв. Були се будьто князї, що заціліли зі староруського княжого роду, або дрібнїйші князї з роду Ґедимина, що осїли на Руси та зрущили ся. Разом з визначнїйшими боярськими родами творили они верству, звісну під спільною назвою князїв і панів. Они мали незвичайно велике значінє через те, що в їх руках находили ся богаті земельні маєтности, за котрі відбували они воєнну службу, удержуючи своїм коштом власні військові дружини, т. зв. почти під власними родовими хоругвами (по кілька родів мало спільний боєвий оклик і спільне родове знамя, уміщуване на хоругвах).

Вся державна управа спочивала в їх руках. Особливо могутними були княжі роди: Острожських, Черторийських, Вишневецьких, Четвертинських, Сангушків, Корецьких та Заславських. В українських землях, що належали до Польщі перед єї цїлковитою злукою з Литвою, князїв не було, бо польська шляхта вважала себе рівною між собою і нерадо глядїла на висшу князївську верству. В дійсности одначе, як знаємо, була між самою шляхтою висша верства панів, що дивила ся з гори на низшу шляхотську верству (гл. ст. 44.).

3. ЗЕМЯНИ-ШЛЯХТА, ПУТНІ БОЯРИ, НЕПОВНОПРАВНА ШЛЯХТА. — Під впливом устрою в Польщі витворила ся на Литві та в українських землях, до неї належних, верства земян або шляхти. Були се заможні люди, що замісць данини мали висилати на кожде візванє правительства одного чи більше кін-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

них вояків, відповідно до своєї заможности. До сеї верстви війшли не лише земські бояри, але також богатші міщани та селяни, бо правительство старало ся о те, щоби мати як найбільше військових людий до своїх частих і далеких воєнних походів. А тим лекше можна було селянам та міщанам дістати ся до верстви земян-шляхти, що між сею верствою а верствою селян та міщан була ще одна перехідна верства бояр або слуг путних. Се були бояри, що сиділи на боярських землях, але замісць воєнної служби сповняли ріжні инші послуги, звязані із зарядом замків, а особливо возили листи.

Шляхотська верства витворила ся також в українських землях, що належали до Польщі. Але підчас коли шляхта в самій Польщі володіла землею як своєю власностю, брала від селян данини, а державі не давала майже нічого, хиба по 2 польські гроші від лану, не була обовязана ходити на заграничні війни, лише боронити свого краю дома, то новоутворена шляхта в українських землях Польщі обовязана була до дуже тяжких військових повинностий. Але й ся шляхта стала добивати ся таких самих прав, які мала шляхта в корінній Польщі і з часом таки добила ся зрівнаня. Та мимо сего остало в українських землях Польщі й Литви дуже богато дрібної, неповноправної шляхти, що сиділа або на землях королів чи великих князів, або на землях князів та панів.

Неповноправна шляхта, що сиділа на землях королівських чи великих князів, звала ся служебною шляхтою і займала посередне становище між повноправною шляхтою а слугами. Она обовязана була або до ріжних замкових послуг, н. пр. відбувати сторожу та возити листи, або знов до сповнюваня служби конюхів (доглядачів кінських стад). Неповноправна шляхта на князівських та панських землях отримувала землї з рук князів та панів, обовязувала ся до служби свому панови, особливо до воєнної служби і підлягала рівночасно власти свого пана.

4. СЕЛЯНИ: ОСТАНКИ ГРОМАДСЬКОЇ САМОУПРАВИ; ЗАКРІПОЩЕНЄ. — Чим більше змагала ся в Литві та в Польщі сила і могутність висших верстов, тим гіршою була доля селян в українських землях. За часів Руської держави були люди півсвобідні і невільники, такі, що в боярськім дворі сиділи і робили на боярській страві; але були і селяни свобідні, що на своїй землї сиділи і тільки князеви платили податки, а в своїй громаді самі порядкували всякі справи. За литовських та польських часів в українських землях невільників вправдї не стало, але попри верству свобідних селян були ще й півсвобідні і несвобідні селяни, що заступили невільників.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Останки невільників, що звали ся невільною челядю або просто челядю, подибуємо лише в корінній Литві ще до початків XVI. ст. Але зате з мас несвобідних і півсвобідних людий витворено нову верству тяглих селян-отчичів, закріпощених або непохожих, а звали ся они так тому, що осаджувано їх на землях, котрих їм не вільно було покидати. Сї селяни були обовязані до ріжних робіт для своїх панів-дідичів (то є земельних власників). Властиве свобідне селяньство ділило ся на людий данних, роботних або тяглих і служебних. Данники були се селяни, що давали дань медову, але данниками звали й тих, що давали дань грішми. Селяньство роботне або тягле (не те саме, що тяглі селяни-отчичі) мало обовязок роботи в дворі, коло рілї та підвод. Селяни служебні сповняли службу воєнну, замкову і ловецьку або коло двірського господарства яко конюхи, лїсничі та ріжного рода ремісники.

Де-не-де в українських землях заховали ся ще за литовсько-польського правлїня (в XVI. ст.) останки давної громадської самоуправи (гл. ст. 11.). Кілька чи кільканайцять сусїдних сїл лучило ся разом в т. зв. волость, на чолї котрої стояв старець, вибираний на оден рік мужами з сїл, що належали до волости. Сей старець був представником волости перед правительством, він збирав іменем волости податки та разом з мужами судив у всяких справах своєї волости. Слїди такої громадської самоуправи бачимо й в громадських судах, званих копними судами. Мужі з сусїдних сїл, звані копними судіями, сходили ся на означенім місци, десь на пограничу сїл на збори, звані вічем, громадою або копою. Предметом сих зборів було переведенє слїдства і викритє провинників в проступках против житя і власности, довершених на їх области. Та з часом сей волостний устрій упадає, а зате на єго місце розвивають ся менші сїльські громади, що вели власну самоуправу на зборах своїх мужів та вибирали собі власних старшин, званих старцями, десятниками, сотськими, тивунами або атаманами. Они були представниками своєї громади перед властями. Але все те були вже лише останки колишньої громадської самоуправи, котра що раз більше заникала з ограничуванєм прав свобідного селяньства.

З часом також всїх свобідних селян повернули в таке кріпацтво (протягом XVI. ст.), що мало що ріжнило ся від невільництва. Богаті земельні власники, пани-дідичі, потребували богато робочих сил через те, що вели на великі розміри земельне господарство і старали ся від давна повернути в кріпацтво також свобідних селян. Се прийшло легко з хвилею, як удало ся їм здобути собі в державі незвичайно впливове значінє. Крім сего пособляла закріпощеню свобідних селян та обставина, що до селянської верстви влучено давних несвобідних і півсвобідних людий яко закріпощених селян-отчичів, а через те стала затирати ся з часом ріжниця між ними а свобідними селянами наслїдком постепенного ограничуваня прав останнїх. Права свобідних селян ограничено через те, що зпід державної власти піддано їх під власть дідичів, обмежено а з часом зовсїм відобрано їм право на землю та ограничено особисту свободу через відобранє права виходу з власної землї до иншого села і иншого дідича. Всї селянські землї уважали від тепер панськими: панам-дідичам повіддавано селян з землею, а навіть королївські землї (т. зв. королїв-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

щини, котрих не віддавано на вічність) віддано ріжним панам в державу (такі пани звали ся державцями і старостами) і они рядили тими селянами, що сиділи в тих королївщинах так само, як пани-дідичі підданими-кріпаками.

Пани могли від селянина (або, як они єго називали, від „хлопа") землю відобрати, а навіть продати її разом з селянином иншому панови. Могли накладати на підданих всякі роботи, податки і чинші (грошеві податки) і справді накладали все нові та нові. Крім сего селяни приневолені були відрабляти на панських землях т. зв. „панщину"; зразу робили селяни 14 днів панщини на рік, далї робили вже два або й три днї на тиждень, а пізнїйше ще збільшила ся та паншина так, що селяни мало не цїлий тиждень мусїли робити на панських ланах, а не могли робити на себе. А притім зносили ще всякі кривди від пана, на котрі не було суду нї управи. У всяких справах селянина судив єго пан, котрий міг засудити свого підданого хоч на смерть за що небудь, хоч би за непослух і на те не можна було нікому скаржити ся: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан зі своїми селянами.

5. МІЩАНИ І ДУХОВЕНЬСТВО. — Як українські землї дістали ся під владу Литви та Польщі, тодї наступив цїлковитий переворот в міськім житю. Міста, що доси були тїсно звязані з землею та становили єї осередок, від тепер стають чимсь зовсїм відрубним через те, що шляхта, котра взяла в свої руки всю державну управу, відсунула від участи в нїй зовсїм міщан. Звязь городів з землею пірвала ся наслїдком сего і они творять від тепер кожде для себе начеб осібну замкнену в собі маленьку державу. Стало ся се завдяки нїмецькому або маґдебурському праву (від нїмецького міста Маґдебурґа*), котре надавали королї містам, а котрим рядили ся они самостійно. На чолї міської самоуправи стояв війт, що рядив з радними, призначеними для міської управи та з лавниками, що займали ся судовими справами. Міщани лучили ся в ремісничі братства, т. зв. цехи, а кождий цех дбав про те, щоби ремісники знали добре своє ремесло та сповняли сумлїнно свої обовязки. Але наслїдком сего, що відсунено міщан від участи в державній управі й в законодавстві, підпали міста під законодатну власть шляхти, а се

*) Вже за княжих часів на Руси були нїмецькі поселенцї, що рядили ся по містах своїм правом (гл. ст. 40.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

спиняло їх розвиток. Крім сего в містах стали селити ся Жиди і Вірмени (що зайшли були до Польщі) та захопили протягом часу в свої руки всю торговлю.

На основі маґдебурського права могли бути допущені до участи в міській управі лише католики. Тому то не дозволювано вибирати міщан Русинів ні в яку старшину, навіть до цехів або до ремесла в науку їх не приймали та ограничали право займати ся торговлею. Русинам вільно було мати доми тільки при одній улиці і тільки в тій одній улиці вільно було дзвонити в дзвони православної церкви, або сьвященикам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було нїгде православним ставити нових церков і хоч сих заборон не завсїгди пильнували, то все таки они нераз прикро дали ся відчути православним.

Значним змінам підпали також відносини серед руського духовеньства під литовсько-польським правлїнем. Число давних церковних людий, що не були властивими духовними, лише зависїли від них, змалїло, зате зросло значно число сьвітського (білого) духовеньства і черцїв. Мимо вельми некорисних обставин для православної віри зросло також незвичайно число монастирів, а також і число приходів, в котрих сидїло сьвітське духовеньство, зване попами („піп“ так само як „папа“ походить з грецької мови і значить „отець“). Але подібно як усї православні, також і попи були в пониженю, ба навіть нерідко приневолені були відрабляти дідичам панщину.

IV. КНЯЗЬ КОНСТАНТИН ОСТРОЖСЬКИЙ (1540—1608) І БЕРЕСТЕЙСЬКА УНЇЯ (1596).

1. ЗАНЕПАД ОСЬВІТИ НА РУСИ. — З занепадом державної самостійности українських земель проявив ся також сильний занепад осьвіти в тих землях. До ще більшого занепаду осьвіти, особливо в західних українських землях, причинило ся упослїджене руського письма та мови з хвилею, як ті землї війшли в склад Польської держави. Руської мови уживано в дїловодстві в українських землях Польщі ще в другій половинї XIV. і в першій половинї XV. столїтя (гл. ст. 48.) попри латинську мову, але з часом усунено її зовсїм так, що без латинської й польської мови

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не можна було порозуміти ся в щоденнім житю. Троха лучше було на Литві, бо там урядова руська мова держала ся аж до злуки з Польщею (1569. р.), всеж таки мову староруського письменьства заступила тепер урядова мова з білоруською закраскою.

Отсе упослїджене староруської письменської мови підривало значно руське письменьство і книжність, а до того прилучила ся повна недостача добрих руських шкіл. Вправдї людий, що вміли читати і писати, було значно більше, чим давнїйше, але не було зовсїм таких високо осьвічених людий, як у попередних столїтях на Руси за єї державної самостійности. Книжок було ще з давна дуже богато, але їх нїхто не читав і они припадали пилом; до заграничних висших шкіл дуже рідко хто з Русинів їздив. Церковні та побожні християнські книжки, се головне, що дало руське письменьство в тих часах. Взагалї в письменській творчости запанував великий застій. З лїтописий замітний лише цїлий ряд т. зв. руско-литовських лїтописий (що займають ся історичними подїями від кінця XIV. до другої половини XVI. ст.). Появляють ся також пісенні твори, звісні під іменем дум (що були завязком пізнїйших „козацьких дум“), то є віршовані піснї, в котрих осьпівував нарід історичні події в сумних звуках під гру дудок.

2. ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА. — Рівночасно з занепадом осьвіти на Руси проявив ся також сильний занепад руської православної Церкви. Був се час, коли не лише на Руси, але й в Польщі і в цїлій Европі був між духовними і взагалї в церковних дїлах великий нелад. Починаючи від низшого сьвітського духовеньства і монахів аж до найвисших владик, духовні покинули побожне житє, журили ся більше тим, щоби жити розкішно, а наслїдок сего був такий, що люди перестали слухати духовних. Були вправдї люди, що старали ся о поправу церковних відносин, але в значній части замісць до поправи сих відносин, доводили сї заходи до єресий, то є до заведеня церковної науки, незгідної з наукою правдивої Христової Церкви.

Також люди в українських землях, бачучи, який нелад панує серед духовних, як правительство мішало ся в православні церковні справи та настановляло на сьвящеників і владик нераз зовсїм негідних людий, шукали способу на поправу православної Церкви. О поправу відносин в православній Церкві почали дбати церковні братства. Они повставали по ріжних містах серед

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

міщан зразу для помочи бідним і для піднесеня побожного житя, а пізнійше взяли ся до сего, щоби поправити відносини в православній Церкві. Найпершим способом до сего уважали они просьвіту: тож більші братства стали закладати печатні і печатати книги, вишукували та спроваджували учених людий і заводили школи. Духовеньство, а навіть самих владик напоминали братства, щоби пильнували порядку в церкві, щоби на сьвящеників ставили чесних і розумних людий, щоби не розтрачували церковних маєтків, але обертали на церкви, школи та бідних. Найбільше і найславнійше братство в тім часї було Львівське, зване „Ставропигійським“*): оно побудувало собі (1591. р.) братську церкву**) (гл. образок 28. і 29.), заснувало печатню, заложило гарну школу, де вчили церковно-словянської і грецької мови. За прикладом Львівського братства заснували ся братства по инших містах, а найславнійші з них були в Києві і в Луцьку (на Волині).

3. ОСТРОЖСЬКА АКАДЕМІЯ. — Попри церковні братства найвизначнійшим огнищем нової осьвіти, нового шкільництва, нового духового житя, став Острог (на Волині), осідок князїв Острожських (около 1580. р.; гл. образок 26.), завдяки одному з сего роду, київському воєводі, князеви Василеви-Константинови Острожському (гл. обр. 30. і в дод. оповід. 10.). Він був сином Константина Івановича Острожського, славного гетьмана вел. кн. Литовського (гл. обр. 27.), найвизначнійшого з сучасних православних панів, котрі вважали єго через те своїм головою, опікуном своєї народности і православної віри. Князь Василь, пізнійше званий звичайно Константином в честь батька, одідичив величезні богатства: він мав вісімдесять городів і кілька тисячів сіл, а крім сих родових дібр держав ще чотири величезні староства. Єго доходи виносили мілїон червоних золотих річно (на ті часи великанська сума, що доходила майже 40 мілїонів корон).

---

*) Звало ся оно так від сего, що за дозволом царгородських патріярхів уживало трираменного хреста.

**) Се церква Успеня Пресв. Богородиці, або т. зв. Волоська церква, бо до єї будови причинили ся найбільше волоські господарі то є князї, що володїли в землях на полудне від ріки Днїстра аж до долїшного Дунаю. Сї землї звали ся Молдавою і Волощиною. До них належала і наша Буковина.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Отсей князь Константин Острожський положив незвичайні заслуги около подвигненя осьвіти серед українського народу. Він заснував в Острозї печатню, де печатано ріжні книжки, головно богословського змісту, а найважнїйшою з них була церковно-словянська Біблїя, звісна під назвою Острожської Біблїї (1580. і 1581. р; гл. обр. 31.). Крім сего заложив він в Острозї висшу школу, звісну під назвою Острожської академії, де учили словяно-руської, латинської та грецької мови. Тут перебувало богато славних учених, а одним з найвизначнїйших вихованців сеї академії був Мелетій Смотрицький, що написав славнозвісну граматику церковно-словянської мови. Але вже небавом після смерти князя Константина (умер 1608. р.) ся академія упала.

4. ЗАХОДИ ОКОЛО ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ. — Як східна, грецька Церква зірвала єдність з західною, римською Церквою, тодї вчинив се і наш нарід, що приняв Христову віру з Царгорода (гл. ст. 31.). Але римські папи не залишили старань, привернути східну Церкву назад до єдности з західною. Король Данило згодив ся вже був навіть на просьбу папи заключити церковну унїю, але як папа не дав єму потрібної помочи против Татар, Данило покинув гадку про унїю. Пізнїйше старав ся кілька разів довести до злуки обох Церков король Ягайло, але й тодї се не удало ся. Аж коли Грекам загрозив страшний ворог, Турки*), що прийшли з Азії, тодї грецький цїсар та царгородський патріярх, потребуючи помочи від папи, заключили церковну унїю в містї Фльоренції (в Італії). Тодїж приступив до унії також київський митрополит Ізидор (1439. р.). Але й ся унїя не удержала ся довго, бо правительство її відповідно не підперло, а як за впливом Московщини став у Києві митрополитом чоловік неприхильний до унії, она поволи (з початком XVI. ст.) упала зовсїм.**) Український нарід держав ся дальше православної віри. Зате руські пани бачучи, як правительство ограничає їх права через те, що они були православними, стали громадно покидати православну віру та перехо-

*) В 1453. р. здобули Турки Царгород і з сею хвилею упало Грецьке цїсарство.

**) Київську митрополїю відновлено знов після сего, як київський митрополит перенїс ся до Володимира над Клязмою (з кінцем XIII. ст.; гл. ст. 34.), а опісля в Москву (з початком XIV. ст.), за вел. князя Ольґерда. Щоби одначе удержати київську митрополїю в зависимости від Москви, постарали ся московські царі о те, що московську митрополїю замінено в патріярхат (з кінцем XVI. ст.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дити на католицьку, а рівночасно покидали й руську народність. Остав лише сам простий нарід зі своїм духовеньством, що визнавав православну віру, дрібна православна руська шляхта і небогато могутних православних панів, от як князь Константин Острожський.

5. БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ. СВ. ЙОСАФАТ КУНЦЕВИЧ. — Одначе невідрадні відносини в православній Церкві вимагали рішучої поправи. Вправді церковні братства поставили собі яко ціль поправу сих відносин, але замісць користи, приносили сї заходи руській Церкві більше шкоди, бо спроваджувані братствами учителї приносили з собою ріжні єреси, що повстали були на заході Европи та звідтам приходили через тих учителїв і в Польщу і на Русь. Зате в католицькій Церкві переведено вже тодї поправу відносин, а деякі руські владики, бачучи се, надїяли ся звідтам зачерпнути нових сил до подвигненя руської Церкви з занепаду. В тій цїли задумали они заключити церковну унїю з Римом, признати папу своїм зверхником, задержуючи одначе свій східний обряд.

Але були ще й инші причини, що спонукали до сего руських владик. Були се часи загальної релїгійної нетерпимости в Европі, коли то католицька Церква поставила собі яко задачу боротьбу з іновірцями. Не диво отже, що й в Польщі була православна віра в пониженю, а руським владикам не признавано таких самих прав, як польським, між иншим не допускали їх до сего, щоби они засїдали в польськім сенатї (висша палата сойму; гл. ст. 47.). Тож через унїю мали руські владики надїю зрівнати ся в правах з польським духовеньством. З другої сторони хотїли руські владики визволити ся зпід зверхности царгородського патріярха, котрий мусїв оплачувати ся турецькому урядови, а через те накладав на руських владик тяжкі данини. Наслїдком сего руські владики були приневолені накладати знов тяжкі данини на низше духовеньство, котре через злигоднї і брак відповідної осьвіти було темне й не дбало про релїгійність серед простого народу. Нерадо дивили ся також владики на се, що патріярх поставив їх під догляд церковних братств. Они стали нарікати, що братства зложені з міщан-ремісників, котрі нїчого не знають з духовних наук, мають наглядати їх житє і доносити про їх поведенє патріярхови.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На чолї владик, що рішили заключити церковну унїю, станув київський митрополит Михайло Рогоза, луцький епископ Кирило Терлецький (гл. обр. 33.) і володимирський Іпатій Потїй (гл. обр. 34.). Потїй і Терлецький удали ся до Риму, де заявили, що руська Церква підчиняє ся зверхности папи, а притім просили, щоби Русини могли держати ся своїх церковних обрядів. Папа приняв сю заяву і згодив ся на унїю, а Потїй і Терлецький присягли на Євангеліє за всїх руських владик і київського митрополита. Коли згадані висланники вернули з Риму, зібрав ся в Берестю литовськім (над Бугом) 1596. р. собор, на котрім затверджено услівя унїї, подані і приняті в Римі, а також польський король потвердив сї услівя, як і заборону переходу унїятів на римський обряд.

Але проти унїї повстали братства, православні пани, духовні і всякого стану люди, заявляючи, що владики заключили унїю самовільно. Навіть деякі владики, що зразу згодили ся на унїю, потім відступили від неї. По сторонї православних станув також князь Константин Острожський, котрий зразу був прихильний унїї, одначе потім покинув гадку про неї через те, що владики взяли ся до дїла без него й без порозуміня з православними. Але король став в оборонї унїятів, пообсаджував опорожнені владичі престоли унїятськими владиками так, що з часом православні лишили ся без владик. Та заходи короля не найшли попертя в сенатї, котрий головно за справою польського католицького духовеньства не хотїв допустити руських унїятських владик до сенаторського достоїньства, чого домагали ся владики і о що просив короля сам папа. Так отже вже в самім початку підорвано повагу унїї, вважаючи її за щось низшого від римського обряду. До того почала вести ся боротьба між унїятами а православними, а одною з єї жертв був полоцький архіепископ Йосафат Кунцевич (гл. образок 32.), вбитий православними за свою ревність около розширеня унїї.

Він був монахом Чина св. Василія Великого, де вступив в молодих лїтах і зложив монаші обіти. Там віддавав ся не лише молитві та побожному житю, але й читаню церковних книг і письменській працї, а одним з визначних єго творів є книжка „Хрещенє св. Володимира“, в котрій виказав тїсну звязь, що лучила в самих початках руську Церкву з римською. В признаню заслуг для церковної унїї зачислила католицька Церква Йосафата між сьвятих (1867. р.).

Церковна унїя мала велике значінє під культурним зглядом для українського народу. Завзята письменська боротьба право-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

славних і уніятів дала почин незвичайно богатому письменьству богословського змісту, котрого предметом була з одної сторони оборона православя, з другої оборона унії і католицької Церкви. Сю письменську боротьбу ведено рівночасно з тим, як цілий український нарід виступив оружно в обороні своїх прав.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ТРЕТА ДОБА.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ ТА УПАДОК НАРОДНОГО Й КУЛЬТУРНО-РЕЛІҐІЙНОГО ЖИТЯ.

I. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ (1614—1622) І КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА (1632—1647).

1. ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПОЛЬСЬКИМ ПРАВЛІНЄМ. — Як умер король Жиґимонт Авґуст (гл. ст. 47.), а з ним вимер королївський Ягайлів рід, вибирали собі в Польщі королїв з инших, чужоземних родів. Від тодї не стало в Польщі протягом часу доброго ладу. Королївська власть стала що раз більше підупадати, а зате зростала власть шляхти, особливо могутних сьвітських та духовних панів (гл. ст. 44.), котрі здобували собі у короля що раз більші права, а обмежали королївську власть. Шляхта не платила податків (лише 2 гроші від лану), всї достоїньства роздавав король лише шляхтї, король не міг мішати ся до справ шляхти, шляхтича не вільно було королеви увязнити анї карати утратою майна, хиба що на се засудила єго сама шляхта. Дійшло з часом до сего, що не стало в Польщі доброго суду, не було де удати ся зі скаргою на надужитя могутних панів. Нї селянин, нї навіть менше знатний пан не міг найти в Польщі суду на сильнїйшого та богатшого пана; а право було все за тим, хто мав більше значінє. Терпів через те дуже український нарід, бо не було єму де упімнути ся за свої права. Доля українського народу була тяжка також через те, що єго землї терпіли дуже від частих набігів Татар, котрі поселили ся були тодї в Криму. Польське правительство висилало вправдї нераз

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

у ті землї військо, одначе військо замісць боронити сї землї від Татар, само кривдило людий, стоячи постоєм. Польські королї обіцяли були вже навіть татарському ханови платити рік-річно данину, „упомінки“ (то є дарунки), як они її звали, щоби лише не нападав на українські землї. Одначе се нїчо не помагало, бо хан брав гроші, а мимо сего висилав на Україну свою орду, котра забирала не лише худобу, але й людий в „ясир“ (неволю).

2. ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ. — Довело ся отже самому народови боронити своїх земель, свого житя та майна. На полудни від Києва, над середним та нижним Днїпром, лежали великі земельні простори, що в XVI. ст. стали звати ся „Україною“ (гл. ст. 8.), бо лежали вже „на краю“ держави і за нею зачинали ся дикі степи. Сю велику країну попустошили дуже здавна Татари; люди повтїкали з сїл у лїсові околицї, а остало лише кілька городів, як: Київ, Канїв, Черкаси, де були кріпости і стояло троха війська. Всї инші землї лежали пусткою: розмножив ся тут зьвір і пчоли а в ріках риба; тільки недалеко кріпостий орали люди землю, а довкола ставили сторожів, щоби глядїли, чи ідуть Татари. Як сторожі побачили, що надходять Татари, запалювали соломяні віхи на високих тиках, а тодї люди втїкали та хоронили ся до кріпостий.

Але були такі сьміливі люди, що запускали ся далеко від кріпостий в ті опустошені землї, котрі нїкому не підлягали, на весну та в лїтї ловили там рибу, полювали на зьвірину, закладали пасїки, а на зиму вертали ся до городів. Стрічали ся они там з татарськими чабанами (пастухами) та з такимиж як самі сьміливими татарськими людьми, що звали ся козаками (се турецько-татарське слово, а означало сторожа, воїна, чоловіка свобідного, волоцюгу, що промишляв війною і розбоєм); нераз они побили ся з ними, забрали їм худобу, або ті їм те саме вчинили. Від тих татарських заволок стали наші люди-сьмільчаки звати ся також козаками (гл. образок 36.). З часом їх так богато назбирало ся, що черкаський староста Остап Дашкович, Русин з роду, радив навіть королеви, щоби набрав з тисячу або дві козаків, казав їм давати зі скарбу платню, а они боронилиб за се України від татарських набігів. Але з сеї ради нїчого не вийшло.

Чим більше козаків збирало ся, тим они сьміливійшими ставали: запускали ся що раз дальше в степи під самі татарські кочовища, відбирали Татарам худобу та невільників, а самих

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Татар брали в неволю. До козаків приставало не лише українське пограничне селяньство та міщаньство (з них головно набирали ся козаки), але й усякі пройдисьвіти й бездомні заволоки ріжних народностий: Поляки, Волохи, навіть Татари і Турки та взагалї люди, що бажали воєнної слави і добичі. Там де Днїпро звертає ся на полудне та дїлить ся понизше Днїпрових порогів (гл. образок 37.), є богато островів серед лозини та очеретів; осьтут заложили собі козаки кріпость, прозвану Січию або кошем (гл. образок 40.*). Сидячи за порогами, на „Низу“ Днїпра, стали козаки звати ся запорожськими або низовими.

Козаки не вдоволяли ся вже нападами на Татар по степах, а запускали ся долї Днїпром на своїх легких човнах, званих чайками (гл. образок 39.), аж у Чорне море, нападали на турецькі галєри (кораблї) та побережа, а навіть (як то робили колись наші предки за княжих часів) на сам Царгород, що був тодї вже в руках Турків (гл. ст. 56.). В тих козацьких походах брали участь також молоді люди з визначних шляхотських родів, бажаючи заправити ся в воєннім ремеслї. Як пограбили Турків, випустили невільників на волю та набрали дорогої добичі, втїкали козаки швиденько назад, доки Турки чи Татари не зібрали ся та не допали їх (Татари підлягали вже тодї Туркам). На зиму вертали козаки на Україну до сїл та міст або жили по хуторах, званих зимівниками (гл. в додатку оповіданє 11.).

3. ПОЧАТКИ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ. — Козацькі напади дуже були не до вподоби Туркам та Татарам; они посилали послів до польських королїв з домаганєм, щоби спинили своєволю козаків, а як нї, то грозили, що Турки підуть походом на Польщу. Королї вимавляли ся та запевняли Турків, що козаки зовсїм свобідні люди й нїкому не підлягають, тож най они самі попробують їх винищити при помочи свого війська. Як жеж козацькі напади не уставали, Татари мстили ся за се і нападали на Україну. Та коли Туреччина поставила Польщі рішуче услівє: щоби она усмирила козаків, лучших з них взяла на службу, а решту розігнала, аж тодї польське правительство пригадало собі раду, дану колись польському королеви Остапом Дашковичем.

Щоби запобічи козацьким нападам на Турків і Татар, старали ся польські королї кілька разів скористати з сеї ради: взяти

*) Січ була на ріжних островах: на Хортиці, на Базавлуку, на Микитинім розї, на Чортомлику (гл. образок 38.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

козаків у службу, дати їм платню зі скарбу, настановити їм старшину, щоби стерегли України та ходили лише в ті походи, куди їх король пішле, а не нападали самовільно на турецькі і татарські землї. І справдї вписувано зразу кілька соток, а далї тисячу або й більше козаків в книгу, що звала ся реєстр, а від неї ті козаки звали ся реєстровими. Король назначав тим козакам старшого, давав єму військові знамена, „клейноти“, як: булаву, бунчук (палиця з кінськими хвостами), печатку, пірнач (булава, тільки не кругла а гранчаста) та хоругву (гл. образок 42.) і тільки сего старшого мали козаки слухати а більше нікого.

Козацьке військо, що в своїх листах звало себе „військом запорожським“ (також рицарством запорожським“, „рицарством війська запорожського“, „вільним військом запорожським“), дїлило ся на полки, на чолї котрих стояли полковники. Кождий полк дїлив ся на сотнї, а правили ними сотники, сотнї дїлили ся на десятки або инакше курінї, котрими правили отамани. Самі козаки звали себе „товаришами“, а цїле військо „товариством“; з польськоїж сторони звали козаків у чемних споминах „панами молойцями“.

4. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ З ПОЛЬЩЕЮ. — Як вписано козаків у реєстр, тодї розказано, щоби всї инші люди, що „козакували“, а не були вписанї в реєстр, вертали до своїх занять: селянин мав сповняти далї свої обовязки, а так само міщанин. Але люди не слухали сего і козаків не вписаних у реєстр зросла велика сила; не помагало нїчого, що король наказував старостам не пускати утїкачів „на Низ“, бо люди втїкали потайки та приставали до козаків. А збільшали число козаків особливо селяни, що з західних українських земель утїкали перед тяжкою панщиною (гл. ст. 52.). Козаки жили собі зовсїм свобідно і не слухали польського правительства: они збирали ся на раду (гл. образ. 41.), на котру скликували їх сурмачі трубами, а довбиші бубнами і тут вибирали собі власну старшину: „старшого війська запорожського“, званого гетьманом, осавулів, (що сповняли гетьманські порученя), полковників і сотників, курінних отаманів і військового писаря. Тут на радї рішали они також всякі инші справи. Ходили дальше походами на Татар і Турків, на Волощину, не питаючи нїкого о дозвіл.

В міру того, як збільшало ся число козаків, стали Татари рідше набігати на Україну; жити тут можна було спокійно,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

а що вільної землї було доволї, тож стали тут поселювати ся люди з ріжних сторін, утїкаючи перед тяжкою панщиною. Але й польські пани бачучи, скільки на Українї родючої землї, повипрошували собі її у короля та стали на нїй заводити свої ґаздівства; одначе самі там не жили, лише насилали на Україну ріжних слуг та Жидів, званих арендарями, що брали в державу панські землї, лїси, стави, шинки. Ті арендарі брали ріжні данини від людий, щоби відбити собі те, що заплатили панам за державу.

Хоч польське правительство бажало ограничити число козаків, щоби запобічи татарським нападам у відплату за козацькі напади, то одначе цїлком знищити козаччини не мало заміру. Татарським запевненям, що з хвилею, як устануть козацкі напади, то й они перестануть нападати на Україну, годї було вірити. А козаки все були одинокою охороною східних українських земель. Тож в тій цїли заміряло правительство держати на своїй службі частину козацького війська, завести у него відповідний лад, а виключити решту т. зв. „своєвільних“ козаків. Але й сего не могло правительство держати ся точно: реєстрових козаків було за мало, тож нераз в потребі для оборони краю удавало ся правительство о поміч і до нереєстрових. Через те число козацтва росло й росло і притягало що раз більші маси селяньства та міщаньства.

Головним способом прожитку козацтва були походи в татарські та турецькі землї. Але польське правительство бажало жити з Татарами і Турками в добрих відносинах і не могло до сего допустити. Тих людий, що приставали до козаків, а не були вписані в реєстр, приневолювано вертати назад до роботи, в підданьство, а неслухняних карано. Се стало поводом козацьких війн, що розпочали ся зразу боротьбою козаків з пограничними старостами і панами, а перемінили ся з часом в боротьбу цїлого українського народу за самостійність своєї землї.

Перший розпочав війну козацький гетьман Косинський, але князї Острожські і инші місцеві пани зібрали військо та побили єго на голову (1591. р.). На короткий час відвернено увагу козаків у иншу сторону: нїмецький цїсар Рудольф II. запросив їх до участи в війнї з Турками, а козаки збурили місто Очаків (над Чорним Морем) і попустошили Молдаву. Але небавом розпочали війну Лобода, Шавула і Наливайко. Одначе й ті перші козацькі війни скінчили ся нещасливо, бо козаки мали ще

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

за мало сили. В сих війнах вславив ся польський гетьман Жолкевский, що тяжко побивав козаків.

5. ГЕТЬМАН САГАЙДАЧНИЙ. — Козаки виступали зразу в обороні своїх прав, а проти польського ладу на Україні. Але з часом стали они вважати себе оборонцями православної віри і руської народности, як війшли в звязь з руським духовеньством і осьвіченими верствами. В тих часах для українського народу була віра заодно що народність: хто був православної віри, сего вважали „Русином“, хто був римської віри, сего вважали „Поляком“. Осьтому то більша часть нашого народу так рішучо противила ся унії, то є церковній злуці з Римом: бо видячи, що знатнійші руські пани приймали римський обряд та покидали свою народність, думав наш нарід, що й через унію треба буде єму виречи ся своєї народности. Тому то боронив він православної віри, а оборону єї взяли на себе козаки.

Особливо горячим оборонцем православя був гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (гл. образок 43.), що походив з дрібного руського шляхотського роду з Галичини (зпід Самбора, над горішним Дністром), довший час учив ся в Острожській академії (гл. ст. 56.), а опісля (около 1614. р.) став козацьким гетьманом. Головною єго заслугою для православя було те, що коли переїздив через Київ царгородський патріярх, Сагайдачний упросив єго настановити православного київського митрополита і владик. Бо після унії не стало православних владик, а їх місця заняли уніяти (гл. ст. 58.). Так отже відновлено православну київську митрополію, на що згодив ся сам король. А згодив ся король на се тому, що тоді грозила Польщі війна з Туреччиною і треба було їй помочи козаків. В Києві повстало тоді таке саме церковне братство, як у Львові (гл. ст. 55.) і до него вписав ся Сагайдачний враз із цілим козацьким військом.

Був се вельми хоробрий і здібний полководець (гл. в додатку оповідане 12.), котрий зі своїм козацьким військом нераз став Польщі в пригоді. Він вславив ся в війні з Московщиною, в котру тоді замотала ся була Польща, але найбільше слави принесла єму і козакам боротьба з Турками. Козацькі походи на Турків ставали під той час що раз частійші і сьміливійші; козаки заганяли ся на чайках під Царгород та на побережа Малої Азії, палили турецькі передмістя і кораблї та вертали з богатою добичию та з визволеними невільниками домів. Турки,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як передше, грозили війною польському королеви і справді післали на Польщу велике військо.

Козаки ділили ся здавна на два сторонництва: крайне, вороже рішучо польському правительству і умірковане, що держало з правительством і в мирний спосіб добивало ся у него ріжних уступок для козацтва та православної віри. Як раз тоді мали перевагу крайні козаки, тож не дали Польщі помочи проти Турків і через те турецьке військо розбило Поляків під проводом Жолкевского (гл. ст. 65.) під Цецорою (в Молдаві, недалеко ріки Прута, 1620. р.). Сам Жолкевский поляг у битві. Польща найшла ся тоді в дуже скрутнім положеню і просила Сагайдачного, щоби поміг їй зі своїми козаками, бо турецький султан (цїсар) вибрав ся в похід з ще більшим військом, котре числило 300 тисяч людий. Сагайдачний з умірковaними козаками переміг крайних козаків, згодив ся помочи Полякам, але король Жигимонт мусїв приобіцяти православним ріжні пільги для їх віри.

Польське і козацьке військо (польського війська було 35. тисяч, козаків 40. тисяч) з одної а турецьке військо з другої сторони, стрінули ся (1621. р.) під Хотином (над середущим Днїстром). В битвах, котрі тут довело ся вести, доконували козаки просто лицарських діл так, що султан був приневолений помирити ся з Польщею. Навіть самі Поляки признавали, що лише завдяки козакам увільнили ся від небезпеки, а Сагайдачного вважали своїм спасителем. Та не довго тїшив ся гетьман своїми военними успіхами, бо вже кілька місяців пізнїйше, умер від ран (1622. р.), одержаних в часї сеї війни. Половину свого майна призначив гетьман на київське, а половину на львівське братство.

6. КИЇВСЬКА МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕҐІЯ. — Рівночасно зі зростом значіня козацтва зростало й значінє Києва. Як колись за княжих часів був Київ осередком духового житя на Руси, так і тепер став він ним за козаччини після довгого занепаду. Дуже богато до піднесеня з занепаду духового житя причинила ся славна вже за княжих часів Печерська Лавра (гл. ст. 22.). Тут засновано печатню, де печатано ріжні книжки, духовні і сьвітські, прикрашувані гарними образками (ритовинами); на поли малярства став сей монастир славний на цїлий східно-словянський сьвіт. Завязав ся тут кружок учених, а серед них визначили ся особливо: архімандрит Печерської Лаври Захар Копистенський, що виступав у своїх письмах в обороні православної віри,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Памва Беринда, що прославив ся своїм словяно-руським словарем і Лаврентій Зизаній, що уложив буквар, граматику, словар і катехизм.

При київськім братстві, що повстало за Сагайдачного, засновано братську школу на взорець львівської школи, а учили там греко-словянського і латино-польського письма. Але найбільше для розвитку духового житя на Руси зробив тоді київський митрополит Петро Могила (гл. образок 35.), що походив з молдавського господарського (княжого) роду (гл. ст. 55.) та написав богато книжок в обороні православної віри. На місце братської школи заснував він нову, т. зв. колеґію,*) на взір єзуїтських колеґій, котрі повстали в Польщі і в українських землях (в Ярославі і в Острозї). А що тодїшні обставини на Руси вимагали в щоденнім житю знаня латинської і польської мови, тож учено їх більше, чим грецької та руської мови, хоч не занедбувано й рущини. До сеї колеґії покликав Могила знаменитих учителїв, посилав православних духовних на науку в чужі краї, щоби могли опісля самі стати учителями в тій колеґії. І справдї з сеї колеґії (що стала пізнїйше звати ся в память свого основателя Могилянського академією) вийшло богато сьвітських, духовних і військових людий, учених і письменників. Петро Могила умер (1647. р.) на рік перед великим народним повстанєм під проводом Хмельницького.

II. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.
(1648—1657).

1. НОВІ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАНЯ. — Доки жив Сагайдачний, доти не доходило до війни між козаками і Польщею, бо Сагайдачний яко голова умірковaних козаків (гл. ст. 66.), умів лагодити взаїмні непорозуміня. Але як зі смертю сего гетьмана захопило власть крайне сторонництво козаків, тодї розпочали ся наново непорозуміня між польським правительством і козаками й довели до нових козацьких повстань. Поляки не потребували тепер козаків, бо при їх помочи щасливо видобули ся з біди, в котру попали були у війнї з Туреччиною та Московщиною, тож наново старали ся обмежити число козаків, установили реєстр, а иншим казали вертати назад до панських маєтностий та сповняти селянські обовязки; забороняли їм також виправляти ся

*) Колеґія = школа, де школярі заразом учать ся і живуть.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

у походи на Турків і Татар. Але козаки не хотїли на се пристати; почали ся отже нові війни, в котрих одначе все брали верх Поляки, мимо сего, що й козакам удавало ся деколи здобути якийсь успіх.

Гетьмана Жмайла розбив великий коронний гетьман Конецьпольский (1625. р.), а козаки приневолені були згодити ся на 6-тисячний реєстр та приобіцяти не ходити походами на чужі землї. Небавом одначе пірвали козаки знов за оруже і під проводом гетьмана Сулими збурили кріпость Кодак, поставлену Поляками коло Кодацького порога (на правім березї Днїпра), щоби козаків не пускати у морські походи. Одначе між самими козаками не було згоди, а реєстровцї помогли навіть польському правительству приборкати низовців (1635.). Так само нещасно покінчили ся инші козацькі повстаня. Гетьмана Павлюка розбив великий коронний гетьман Потоцкий (1637. р.); він же розбив також гетьмана Острянина (1638. р.). Неудачию покінчив ся також похід гетьмана Гунї. Після сего настали для козаків тяжкі часи: реєстр ограничено знов до 6-ти тисяч, старшими над козаками понастановлювано Поляків, відбудовано Кодак, а на Українї порозставлювано польське військо, щоби дбало про лад і пильнувало козаків.

2. ХМЕЛЬНИЧЧИНА. ПЕРША ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ. — Отсї обмеженя козацьких прав польським правительством викликали велике невдоволенє серед українського народу; не лише селяни, що приневолені були до тяжких робіт в панських маєтностях та козаки, т. зв. „випищики“, виключені з реєстру, але також і реєстрові козаки, що зазнали богато лиха від польської старшини, стали бурити ся проти нового ладу. Не минуло десять лїт після останнього козацького повстаня, як серед козацтва виступив чигиринський сотник (Чигирин недалеко Днїпра, в Київщинї) Зиновій Богдан Хмельницький (гл. образок 44. і 45.) і скориставши з невдоволеня широких верстов українського народу, підняв прапор боротьби за народну свободу.

Богдан Хмельницький походив з заможної козацької родини, вчив ся змалку в київській братській школї та одержав на ті часи вельми гарне образованє: він навчив ся добре не тілько польської і латиньскої, але опісля й турецької та французької мови. Вступивши до козацького війська, попав ся Богдан в польсько-турецькій війнї під Цецорою (де поляг єго батько; гл. ст. 66.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в турецьку неволю і прожив у Царгороді два роки. Вернувши на Україну, брав він участь в успішних морських походах козаків проти Турків, а раз навіть козаки під єго проводом попалили передмістя Царгорода. Опісля став він зразу військовим писарем, а відтак чигиринським сотником, через що доступив найвисшого достоїньства, котрого міг доступити козак. Часто брав Хмельницький участь у ріжних посольствах, а між иншими посилав єго польський король Володислав до Франції для переговорів, почім 2400 козаків пішло в поміч Франції против Іспанії.

В своїм посїданю мав Хмельницкий хутір Суботів (гл. образок 51.), наданий єго батькови чигиринським старостою. Але небавом посварив ся Богдан Хмельницький з чигиринським підстаростою Чаплиньским, а сей постарав ся у старости о дозвіл відобрати Хмельницькому хутір, наданий єму не на віки, а лише досмертно. Чаплиньский скористав з сего, що Хмельницького не було дома, заняв єго хутір і побив на смерть єго малого сина; колиж Хмельницький звернув ся до суду а навіть до самого короля Володислава, не найшов нїгде бажаної справедливости. На жалобу Хмельницького відповів король так: „Ви лицарські люди і носите шаблї, хтож вас спиняє постояти за себе? А я все був і буду до вас прихильний“. В судах не осягнув Хмельницький нїчого, ба навіть вкинули єго яко бунтівника до вязниці. Але Хмельницький викрав ся з неї і удав ся на Низ, де гуртували ся люди невдоволені дотеперішним ладом та накликував їх до постаня.

Поклик Хмельницького проніс ся відгомоном по Запорожу і де хто міг, гуртував ся коло него. Тимчасом удав ся Хмельницький на Крим, до Татар та просив у них помочи. Татарський хан, розгніваний на Польщу за се, що довший час не платила єму обіцяних „дарунків“ (данини; гл. ст. 61.), зводив ся на просьбу Хмельницького і післав на Україну перекопського (Перекоп, місто на Криму) мурзу (воєводу) Тугай-бея з великим військом. Хмельницького окликнули козаки гетьманом. Як довідали ся про се в Польщі, зараз стали ладити ся до війни, щоби здавити се повстанє так само, як попередні. На чолї польського війська станули гетьмани: великий коронний Николай Потоцкий і пільний Калиновский. Над річкою Жовтими водами (на захід від Кодака), в степах, стрінули ся козаки й Татари 1648. р. з передовим польським віддїлом під проводом сина гетьмана Потоцкого, Стефана. Козаки розбили

Українського Комітету в Празі

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сей відділ зовсім, а молодий Потоцкий умер від ран, одержаних у битві. Невдовзї наспіло головне польське військо, але попало під Корсунем в долинї званій Крута Балка (над рікою Росю) в засїдку, уряджену козаками і Татарами. Ледво хто з польського війська уратував ся утечию; хто не згинув, той попав у полон, між ними оба гетьмани, Потоцкий і Калиновский, котрих Хмельницький віддав Татарам в ясир.

3. ДАЛЬШИЙ ПОБІДНИЙ ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ВЇЗД ДО КИЄВА. — Хмельницький був дуже добрий войовник і правитель та чоловік великого хисту і вдачі, одначе не мав здібностий до цїлковитого переведеня замірів, сягаючих далеко в будучину. Він умів побіджати противників, але кождого разу після побіди не знав, що почати дальше. Після корсунської побіди Польща остала без війська і всякої оборони; ворота в єї глубину стояли Хмельницькому отвором. А міжтим став він зовсїм безрадним, опустив руки та розложив ся табором під Білою Церквою (над рікою Росю). Розпочинаючи повстанє, Хмельницький, як і єго попередники, не мав иншої думки тільки те, щоби вернути козацькі вільности і лад зперед повстань 1637—1638. р. та прикоротити троха пановане польських панів на Українї. Він був певний, що й король сам хотїв би помочи козакам, тільки могутні пани єму не дають, тож бажав війною нагнати троха страху сим панам, „короленятам“, як їх називав. Хмельницький писав унїверсали (так звали ся укази й грамоти українських гетьманів) до всего українського народу і взивав єго до повстаня, а нарід справдї підняв ся на сей поклик до боротьби за волю. Та з другої сторони писав він листи й до ріжних впливових осіб в Польщі, виправдував своє повстанє та просив для козаків оборони. До короля вислав він послів та поставив дуже смирні жаданя: щоби реєстр збільшено до 12. тисяч, щоби козакам виплачено задержану платню та щоби старшинами в козацькім війську не назначувано Поляків.

На біду вмер тодї король Володислав, до котрого Хмельницький і козаки взагалї мали велике довірє; тимчасове польське правительство і сойм відкладали полагодженє козацьких домагань аж після вибору нового короля і рівночасно ухвалили збирати нове військо проти козаків. Тож Хмельницький, не одержавши ясної відповіди та сподїючи ся нової війни, рушив на Волинь і під Пилявцями (на північ від ріки Бога) стрів ся з новим поль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ським військом. Але в польськім війську не було ладу, згоди і карности, тож коли наскочили на него козаки з Татарами, кинули ся Поляки в розтіч. Цілий пребогатий табор з усіма припасами дістав ся в руки побідників, а Польща остала знов без війська. Населенє Волині, Поділя і Галичини прилучило ся до повстаня. Хмельницький рушив до Галичини, обляг Львів, де взяв великий окуп, щоби заплатити за поміч Татарам, а звідси пішов аж до границь Польщі та безуспішно облягав кріпость Замостє на границї Волинї і Польщі (між Сяном а Бугом).

Міжтим відбував ся в Польщі вибір нового короля. Хмельницький радив Полякам вибрати королем Івана Казимира, Володиславового брата і сам віддав на него голос. Але вчинив лихий вибір, бо новий король не був так прихильний до козаків, як попередний. Іван Казимир писав Хмельницькому, щоб їхав на Україну, де приїдуть королївські посли переговорювати в справі сповненя козацьких домагань.

Хмельницький удав ся на Україну і торжественно віхав до Києва; населенє стріло єго яко народного лицаря, витало єго висше духовеньство з єрусалимським патріярхом на чолї, що тодї гостив у Києві, а відпоручники київських шкіл витали гетьмана радісно яко освободителя. Тодї то серед одушевленя, під впливом бесїд з осьвіченою верствою тодїшного культурного осередка України, Києва, наступила зміна в поглядах Хмельницького; він побачив ясно, що не ходить тут о самих козаків та їх вільности, а о свободу цїлого українського народу. Він покинув межі чисто-козацьких домагань, а перед єго очима розкрились образи відродженя українського народу, зовсїм свобідного, під охороною козацького війська. І тому то дальша війна Хмельницького з Польщею була вже не козацькою війною, а війною всего українського народу за свою віру і самостійність.

4. ДРУГА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР.— Коли отже прибули до Хмельницького королївські посли під проводом православного руського шляхтича, київського воєводи Адама Кисїля (гл. образок 46. і в додатку оповіданє 13.), котрий в соймі горячо заступав ся за козаками, то з тих переговорів не вийшло нїчого і Хмельницький став ладити ся до нової війни з Польщею, бажаючи увільнити зпід єї панованя українські землї і утворити з них окрему самостійну державу. Він обступив (1649. р.) передове польське військо під Збаражем (на схід від Львова), де

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

оно боронило ся під проводом завзятого ворога козаків, князя Яреми Вишневецького (що походив з колишнього могутного руського роду). Тимчасом наспів на чолї польського загального ополченя (в нїм брала участь на заклик короля вся шляхта, здібна до бою) сам король і станув табором під Зборовом (між Львовом а Збаражем).

В битві, до котрої тут прийшло, козаки тяжко побили Поляків, сам король мало не попав у полон, але хан Іслям-ґерай, перекуплений Поляками, зрадив Хмельницького; не оставало отже нїчого, як помирити ся з Польщею. Списано тут т. зв. Зборівський договір: реєстр козаків збільшено до 40. тисяч, а до него могли бути вписані козаки з Київщини, Браславщини і Чернигівщини, инші мали вернути в кріпацтво. В згаданих землях не могло стояти польське військо, не вільно було в них жити анї Жидам, анї Єзуїтам, уряди на тїй области могли займати лише православні, а православний митрополит мав засїдати в польськім сенатї.

Зборівський договір викликав на Українї велике невдоволенє, бо на поклик Хмельницького повстав весь нарід, котрому обіцяно козацькі права і волю, а тепер крім одної частини, що війшла до реєстру, всї инші мали знов стати кріпаками. Хмельницький і козаччина почали в широких верствах тратити значінє проводирів народу, а дальша війна стратила значінє всенародної боротьби; бо хоч і опісля значне число українського населеня брало участь в боротьбі за волю, то робило оно се більше з завзятя проти Польщі або нераз і з примусу. В широких верствах закипіла ворохобня проти Хмельницького, а одною з причин невдоволеня було те, що після Зборівської битви забрали Татари богато людий в ясир. Простий нарід починає від сего часу переселювати ся в великім числї на схід, в Слобідську Україну (або Слобожанщину, між Донцем та Доном). Бачучи се невдоволенє серед народу, мусїв Хмельницький починати наново війну з Польщею, тим більше, що польські пани не хотїли згодити ся на Зборівський договір, котрий давав по їх думцї козакам за богато волї.

5. РОЗРИВ З ПОЛЬЩЕЮ І ЗЛУКА З МОСКОВЩИНОЮ: ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА. — Одначе Хмельницький бачив, що годї єму тепер опирати ся на самім українськім народї, тож старав ся придбати собі союзників за границею. Він признав своїм

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зверхником турецького султана, котрий видав приказ татарському ханови, помагати Хмельницькому. Крім сего заходив ся Хмельницький притягнути до війни з Польщею Швецію, Молдаву, Семигород і Московщину. Війна почала ся наново (1650. р.), але татарський хан дуже нерадо помагав Хмельницькому. Хмельницький розбив вправді гетьмана Калиновского під Винницею (над рікою Богом), але небавом розбили Поляки козацьке військо під Берестечком (на Волині, 1651. р.) через те, що хан зрадив Хмельницького і втік з поля битви та вхопив з собою самого гетьмана. Як козацьке військо остало без начальника, боронило ся оно зразу, окопавши ся в таборі, але пізнійше стало відступати і переправляти ся через непроходимі болота. В часї сеї переправи знищено єго майже зовсїм.

Після повороту з татарського полону Хмельницький був приневолений заключити з Польщею т. зв. Білоцерківський договір, ще гірший, чим Зборівський; козакам полишено лише Київщину, а реєстр ограничено до 20. тисяч. Війна вела ся дальше (в 1652. р.); Хмельницький розбив гетьмана Калиновского під Батогом (над рікою Богом, понизше Браслава), але хан зрадив знов Хмельницького. Вправді Татари окружили польського короля з єго військом під Жванцем (над Днїстром, на Поділю), але хан, перекуплений Поляками, покинув нашого гетьмана. Сим разом не думав уже Хмельницький входити в переговори з Поляками, а рішив ся відорвати українські землї від Польщі.

Тому то звернув ся він з просьбою о поміч проти Польщі до московського царя Алексїя, а цар годив ся на се під услівєм, що Хмельницький піддасть Україну під єго зверхність. Переговори ведені в тій справі покінчили ся угодою в Переяславі 1654. р., що зве ся Переяславською радою. Царські посли домагали ся, щоби козаки присягли на вірність цареви, а Хмельницький і козацька старшина домагали ся знов, щоби наперед царські посли присягли за царя, що заховає козацькі права, вільности і лад на Україні. Але посли вимовили ся кажучи, що годї цареви „самодержцеви“ присягати своїм підданим. З окликом: „Хочемо всї під східного царя православного!“ присягли козаки на вірність цареви, а в справі козацьких прав, вільностий і ладу на Україні мали післати послів до царя і там про те умовити ся.

За часів Хмельницького від початку повстаня жила іменно Україна наче самостійна держава, котрою правив гетьман, старшина і військова рада, а Хмельницький та старшина хотїли, щоб

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

так дальше було і під Московщиною, щоби Україна була самостійною, лише під зверхностю московського царя. Але цар не пристав на повну самоуправу України та самостійність влади гетьмана, позволив лише козакам вибирати собі свобідно гетьмана, щоби гетьман і козацьке військо могли зносити ся свобідно з иншими державами, щоби козаків було 60. тисяч. Зате прислав до Києва свого воєводу з московським військом, що мало про око боронити України, а в дійсности пильнувати гетьмана.

Хмельницький побачив вельми скоро, що завів ся у своїх надіях, що злучивши Україну з Московщиною, не забезпечив добре єї самоуправи. Піддаючи Україну під владу царя, мав Хмельницький надію втягнути Московщину до війни з Польщею. Вправді зразу московські війська воювали з Польщею, а навіть спільно з Москалями Хмельницький обляг у друге Львів (1655. р.) та взяв знов грубий окуп, одначе Московщина і Польща помирили ся з собою. Тому став Хмельницький оглядати ся за союзниками і проти Польщі і Московщини. Він відновив союз з Турками і Татарами і навязав зносини з Швецією та семигородським князем Раковцієм (Rákóczy, читай Ráковці), бажаючи втягнути їх до війни проти Польщі і Московщини. І справді булаб може злука України з Московщиною вже зірвала ся, та нечайно (1657. р.) умер Хмельницький і лишив справи непорішеними.

III. РУЇНА.

(1657—1687).

1. КОЗАЦЬКИЙ ЛАД НА УКРАЇНІ. — Після смерти Богдана Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід дуже влучно назнаменував іменем „Руїни“. В тім часї наступив новий внутрішний перестрій ладу на Україні; в основу єго ляг старий устрій козацького війська, що витворив ся протягом XVI. та XVII. ст., а головно в часах Хмельниччини. До козацького війська, т. зв. „козацького присуду“ належали вже з давна значні маси селян і міщан; хоч польське правительство старало ся запобічи сему розростови; від тепер се ограничене зникло і хто лише міг, „писав ся в козаки“. Начальником козацького війська і правителем цілого краю був гетьман, а єго прибічною радою була ґенеральна старшина, що складала ся з ґенерального обозного (що мав нагляд над усіми гарматами), ґенераль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ного судії, ґенерального осавула (що завідував військовими справами і був начальником полковників) і ґенерального писаря.

Ціла область Гетьманщини, що займала Київщину, Браславщину і Чернигівщину (бо західні українські землї остали й дальше під владою Польщі), ділила ся на полки (за Хмельницького було їх 16.), а кождий полк звав ся після свого полкового города. На чолї кождого полку стояв полковник, що був не лише головою полкового війська, але також правителем цїлої полкової области. Подібно, як при гетьманї була прибічною радою ґенеральна старшина, так при полковнику була полкова старшина, зложена також з обозного, судії, осавула і писаря, тільки они мали назву полкових. Кождий полк ділив ся на сотнї, на чолї котрих стояли сотники.

Міста та місточка мали власну самоуправу після нїмецького права (гл. ст. 52.) і не підлягали безпосередно козацькій управі. Ціле населенє, крім духовеньства і міщан, ділило ся на козаків, що відбували військову службу і зате вільні були від инших повинностий та селян, т. зв. посполитих, що не відбували військової служби, а зате мали платити податок до військового скарбу. Посполиті були одначе зовсїм свобідні і могли переходити до козаків.

Гетьмана вибирали всї козаки свобідними голосами на козацькій військовій радї (що нагадувала колишне староруське віче; гл. образок 41.); тут рішали також усї справи, дотикаючі управи Гетьманщини, війни і мира. З часом наслїдком того, що козаччина стала великою масою, розсїяною на так великій области, полагоджуванє тих справ перейшло в руки ради старшини, до котрої належала не лише прибічна гетьманська рада і полковники, але також инші визначні і заслужені особи зпосеред козаків, т. зв. значні військові товариші.

Та з часом прийшло до ворогованя між козацькою старшиною, що стала виріжняти ся зпосеред загалу козаків і простим, рядовим козацтвом, т. зв. чернию. Чернь старає ся захопити в свої руки не лише вибір гетьмана, вплив на вибір ґенеральної старшини, полковників і инших військових старшин, але й взагалї всю управу, а в тім попирають її широкі народні маси (селяньство), вважаючи єї боротьбу зі старшиною, боротьбою низшого стану з висшим. Бо й справдї козацька старшина, що придивила ся до польських та московських порядків, перемінила ся

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тепер в панів, дуків, як їх звали, стала простих людий обертати в підданих та приневолювати до панщини. До сильного суперництва прийшло особливо між запорожським козацтвом, що складало ся з самих загонистих, неумірковання людий і городовим, що жило в осілих місцевостях Поднїпровя серед полкового устрою. Запорожські козаки домагали ся, щоби гетьмана вибирано на Запорожу, а се доводило нераз до сего, що рівночасно вибирано на Україні в ріжних місцях двох або більше гетьманів, котрі опісля з собою воювали.

2. ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ. — До ворогованя між козацькою старшиною а рядовим козацтвом дійшло вже небавом після смерти Богдана Хмельницького. Військова рада в признаню єго заслуг вибрала гетьманом єго сина Юрія (званого Юрасем), кажучи: „нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом“; але старшина вважала Юрія за молодим і вибрала гетьманом військового писаря Івана Виговського (гл. образок 47.). Він походив з дрібного київського шляхотського роду, був як на свій час досить осьвічений, але визначав ся не так таланом як тим, що до всякого діла вмів зручно забрати ся.

Та проти єго вибору виступили запорожські козаки, вважаючи єго старшинським гетьманом, вибраним без згоди всего козацького війська. На Виговського посипали ся у Москву зі сторони Запорожців доноси, що він вибраний неправильно, що бажає відорвати Україну від Московщини, а піддати Польщі. Сї доноси були безосновні, хиба правдивим було се, що вибір Виговського відбув ся неправильно. Щоби сей закид усунути, скликав Виговський військову раду, котра вибрала єго поновно гетьманом, а вибір затверджено в Москві. Але мимо сего московське правительство заходило ся коло того, щоби Виговському утруднити єго положенє та тим лекше ввести до українських городів московських воєводів і київську митрополію піддати під власть московського патріярхату (гл. ст. 56.).

Побачивши, що від Московщини нема єму й Україні просьвітку, рішив ся Виговський відновити злуку з Польщею. Після вступних переговорів дійшло 1658. р. до остаточної умови в Гадячи (над рікою Псьолом, лївобічною притокою Днїпра), званої Гадяцькою умовою. Україна мала вернути назад під зверхну владу польського короля, але яко осібне „велике князївство Руське“, то є яко окрема держава, в склад котрої мала війти

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Київщина, Браславщина і Чернигівщина (пізнійше додано домагане, щоби влучено ще Волинь, Поділє і Галичину, отже майже всї українські землї); на чолї сего князївства мав стояти гетьман, вибираний козацьким військом і народом; всї уряди мали бути полишені українському народови, реєстр мав бути збільшений до 30. тисяч, православна віра мала бути зрівнана з католицькою, а київський митрополит і чотири православні владики мали засїдати в сенатї. Крім сего київська академія мала бути зрівнана в правах з краківською, а ще одна академія мала бути заснована в однім з українських міст.

Мимо сего, що Виговський бажав забезпечити Українї самостійність, нарід виступив против него і не хотїв за нїчо в сьвітї вертати назад під Польщу, бо бояв ся, що старшина враз із панами заведе на Українї панщину. Простий нарід не добачав сего, що старшина мала й добрі заміри, що она бажала забезпечити Українї свободу і самостійність, зате вірив московським боярам, котрі підмовляли єго на старшину, але не дивив ся на се, що і в Московщинї було кріпацтво та що й она сама помагала прихильним собі людям зпоміж козацької старшини заводити на Українї кріпацтво. Ворожо успосіблений зглядом старшини, нарід не піддержав заходів Виговського. Виговський підняв на Українї повстанє проти Московщини і побив навіть сильно московське військо під Конотопом (над рікою Сеймом, лївоб. притокою Десни, 1659. р.), одначе небавом військова рада скинула єго з гетьманьства, а гетьманом вибрала наново Юрася Хмельницького.

3. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО. — Юрась Хмельницький бажав держати ся Московщини, але домагав ся, щоби на Українї не було нїгде московських воєводів окрім Києва, щоби московське військо, котре мало стояти на Українї, підлягало гетьманови, щоби до вибору гетьмана не мішало ся московське правительство та щоби взагалї в нїчім єго не ограничувало. Україна мала зносити ся свобідно з заграничними державами у своїх власних справах без участи московського правительства, православна Церква на Українї мала підлягати царгородському а не московському патріярхови. Але Москалї захопили підступом Хмельницького в свої руки, а козацькій радї прочитали зовсїм инші постанови: они обмежили ще більше права гетьмана та ввели на Україну воєводів окрім Києва ще й до инших міст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тому то Юрій Хмельницький зневірив ся до Московщини і пристав до Польщі. Щоби не допустити до злуки України з Польщею, Московщина розпочала війну з Польщею. Вправді Поляки віднесли побіду, але Московщина, користаючи з незгоди самих козаків, потягнула за собою лївобічну Україну (по лївім боці Днїпра). Так отже Україна, котра через сю війну вельми потерпіла, подїлила ся на правобічну, що остала при Польщі (Київщина) і лївобічну, що остала при Московщинї (Полтавщина і Чернигівщина). На правобічній Українї вибрано гетьманом (1665. р.) Петра Дорошенка (гл. образок 48.). Він задумав піддати ся Туркам та просив їх іти на Польщу, визволяти Україну зпід єї влади. Небавом, як удало ся єму злучити обі половини України в своїх руках, став він думати про те, щоби Україну піддати знов під зверхність царя, одначе під умовою, щоби цар не мішав ся у єї внутрішні справи.

Але міжтим Московщина погодила ся з Польщею і заключила з нею Андрусівський мир (Андрусів на Білій Руси) 1667. р. Польщі дістала ся правобічна Україна з виїмком Києва, Московщинї лївобічна та Київ. Московщина скористала з виїзду Дорошенка по причинї родинних клопотів і видвигнула против него иншого гетьмана, наперед Многогрішного, а потім Самійловича. З огляду на се Дорошенко піддав ся Туреччинї, бажаючи при єї помочи визволити Україну зпід влади Польщі і Московщини. Турки прийшли в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини і Подїля та віддали сї землї Дорошенкови. Але нарід не злюбив єго за се, що Турки забирали людий в полон, а особливо малих хлопців і потурчивши їх (то є виховавши в турецькій вірі і обичаях), мали опісля з них грізних турецьких вояків, яничарів. В розпуцї став нарід громадно покидати правобічну Україну та переселювати ся в лївобічну, а коли там не стало земель, аж за московську границю. Правобічна Україна зовсїм опустошіла. Опущений усїми Дорошенко піддав ся вкінци Московщинї та закликаний в Москву небавом умер на чужинї.

IV. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

(1687—1709).

1. НОВИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЛАД В ЛЇВОБІЧНІЙ УКРАЇНЇ. — Як Україна подїлила ся на дві части, правобічну і лївобічну, то настав в обох тих частях відмінний лад; в правобічній Укра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

їні, що остала під Польщею, привернено давний шляхотський лад, зате в лївобічній, т. зв. „Гетьманщині“, що була під Московщиною, здавало ся, вернув давний козацький лад. Але так не було і скоро показало ся, що під впливом Московщини настав з часом також у лївобічній Україні громадський лад, дуже подібний до шляхотсько-польського. Козаки творили окремий управнений військовий стан, вільний від усяких данин. Зразу не був він зовсїм замкнений в собі, то є був доступний для когонебудь, бо „писати ся в козаки“ міг хтонебудь, а так само можна було виписати ся з сего стану і вписати ся до иншого: до духовного, міщанського, чи навіть селянського. Але як польське так і московське правительство, а також і козацька старшина старали ся ограничити сей перехід людий инших станів в козаки, бажаючи в сей спосіб відграничити козацтво від селяньства. Се й удало ся перевести в XVIII. ст. Від тодї легко було дістати ся з козацького реєстру до иншого стану, але вельми тяжко було попасти у реєстр, бо до него могли входити тільки дїти козаків.

Зпосеред козацького війська вже за наслїдників Хмельницького вибила ся на верх козацька старшина і з часом заняла місце давної шляхти. В своїх руках зібрала старшина великі земельні маєтности; діставали ся они їй ріжними способами: старшина випрошувала собі заселені вже землї у гетьмана або в московського правительства, нїби-то за „заслуги“. А „заслугувала ся“ старшина в сей спосіб, що догоджувала Московщинї в усїм та не боронила їй заводити на Українї московського ладу. Часто присвоювала собі і своїм дїтям села, що належали до старшинських урядів, т. зв. „рангові села“, то знов займала собі незаселені зовсїм землї, т. зв. займанщини, або скуповувала землї у козаків та селян. А що козацьких земель не вільно було купувати, тож старшина брала ся на спосіб: переписувала козаків у селянський стан, купувала у них землї, а ті безземельні вже селяни приневолені були сидїти на старшинських землях та ставали підданими козацьких старшин. Крім сего на займанщинах і всяких пустих землях поселювали ся люди, що приходили тут з правобічної України: они осїдали на землї, робили з єї властителем угоду та обовязували ся давати єму данини, або помагати в роботї. Але в дїйсности ті люди, звані „підсусїдками“, ставали кріпаками, а козацька старшина перемінювала ся в сей спосіб в новий стан, з осібними правами, що звав сам себе шляхотським.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Після сего, як за Хмельницького не стало панів на Україні, не було там панщини і всї люди були вільні (незначні останки панщини заховали ся лише по церковних і монастирских землях). Але старшина забажала повернути в кріпацтво також свобідних селян, т. зв. „посполитих“ (гл. ст. 75.)., як се зробила з підсусїдками. Щоби до сего дійти, не допускала старшина селян до переходу в козаки, відбирала їм ріжними способами землї та осаджувала на них підсусїдків, приневолюючи селян до виходу зі своїх земель, а на тих селян, що оставали, накладала старшина ріжні данини. Московщина помагала радо старшинї закріпощувати селян, бо шукаючи опори у Московщини, ставала старшина ще більше зависимою від неї.

2. БОРОТЬБА МАЗЕПИ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ. — Тяжко доводило ся Україні відчувати поневолене Московщиною: гетьмани і старшина стали простими підручниками московського правительства і єго воєводів та приневолені були корити ся їм; простий нарід, обезсилений війнами, стогнав під тягарами кріпацтва, в котре дозволило єго загнати наново московське правительство. Зависимість України від Московщини ставала що раз більшою: після упадку Дорошенка дійшло вкінци до повної зависимости київської митрополії від московського патріярхату (гл. ст. 56., 76. і 77.). При помочи Туреччини приневолила Московщина царгородського патріярха, що він зрік ся зверхности над київською митрополією і нового київського митрополита висьвятив уже московський патріярх. Але Московщина не вдоволила ся ще тим, а забажала відобрати Україні всї єї права і свободи, котрі она мала ще з часів Хмельницького.

Після Самійловича (гл. ст. 78.) вибрано на Україні гетьманом (1687. р.) з наказу московського правительства Івана Мазепу (гл. образ. 49, 50. і 52.). Він походив з руського шляхотського, середно-заможного роду Мазепів-Колединських в Київщинї; замолоду виховував ся на дворі польського короля Івана Казимира, де був королївським пажем (покоєвим, придворним хлопцем), їздив на королївський кошт за границю, а опісля часто перебував на Україні яко королївський посол. Покинувши двірську службу, вступив він до козацького війська і в короткім часї став тут ґенеральним осавулом.

Мазепа був чоловік найбільш осьвічений серед українських гетьманів; вихований на королївськім дворі, побувавши богато

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в сьвіті, мав він спромогу присвоїти собі всї здобутки західно-европейської культури. Він любив Україну щиро і горячо, дбав завсїгди про повну самостійність свого краю, але прямуючи до сего, він помилив ся що до шляху: вихований в Польщі серед відмінного як на Україні громадського ладу, він не вважав на бажаня широких народних мас, а старав ся приєднати собі старшину, щоби утворити міцний шляхотський стан, котрий підпер би єго в боротьбі з московським правительством за державну самостійність України.

Сей новий стан мав звати ся бунчуковими товаришами, а вписував до него Мазепа не лише синів козацьких старшин, але й шляхтичів-чужоземців. Сї „бунчукові товариші" не займали нїяких урядів, а сповняли лише почесні обовязки: они становили найблизше окружене гетьмана, брали участь в посольствах і виконували ріжні окремі порученя гетьмана. Зате був сей стан наслїдним, то є переходив з батька на сина, а крім всяких надань та маєтків, признав єму гетьман ще ріжні особливі права. Через те, що Мазепа старав ся витворити на Україні на польський взір окремий шляхотський стан, нарід дивив ся на него як на чужого чоловіка, Поляка, а навіть відносив ся до него ворожо, яко до представника старшини, котра доводила селяньство і рядове козацтво до що раз більшої зависимости, накладаючи на них тяжкі данини. Тому то нарід не підпер Мазепи відповідно в єго боротьбі за самостійність України, а з упадком Мазепи упала остання надія видобути Україну зпід московської кормиги.

Царем в Московщині був під той час Петро, що воював з лицарським шведським королем Карлом. Бачучи, як Московщина поневіряє права України, Мазепа задумав злучити ся з Карлом і утворити з України окрему самостійну державу (гл. в додатку оповіданє 14.) на взір сусїдних держав, але під шведською зверхностю. З намови гетьмана прибув Карло на Україну і до него пристав Мазепа та козацька старшина зі своїми козаками і Запорожцями. Але сили Карла були за малі, а до того сам Мазепа не зміг привести єму в підмогу більше як 5000., бо нарід не довіряв єму і станув цїлком осторонь від єго змагань. Тимчасом московське військо рушило на Україну, здобуло Мазепину столицю Батурин (над рікою Сеймом, лївоб. притокою Десни), поруйнувало її та повбивало богато людий. Наспів сам цар Петро під Полтаву (над рікою Ворсклою, лївоб-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

бічною притокою Дніпра) і тут 1709. р. розбив чотири рази слабше військо Карла і Мазепи, котрі ратували ся утечию враз з козацькою старшиною в Туреччину. Там небавом старий гетьман помер.

3. ЗНЕСЕНЄ ГЕТЬМАНЩИНИ І ЗРУЙНОВАНЄ СІЧИ. — З упадком повстаня Мазепи настали для України тяжкі часи, а нарід почув небавом важку царську руку. Щоби захистити полудневі границї своєї держави від татарських нападів, велїв цар Петро прислати десять тисяч козаків на т. зв. лїнїйну роботу, то є сипати земляні вали від Волги до Дону; на півночи знов, над Ладожським озером, провадило щорічно двайцять до трийцять тисяч козаків канальну роботу в багнищах, де цар будував нову столицю, Петербург. З нужди, голоду й холоду згинула там більша часть сих робітників, що й доси остало в народній памяти. Цар Петро велїв після Полтавської битви зруйнувати Січ, а Запорожцї перенесли ся відти над Дніпровий лиман і там в Алешках заложили собі нову Січ та признали татарську зверхність.

Крім сего настановив цар на Українї новий уряд, т. зв. „Малоросийську колеґію“, зложену з шести висших московських офіцирів, над котрими проводив бриґадир (ґенерал) Велямінов. Ся колеґія, що перебувала в Глухові (межи Сеймом а Десною), де велїв цар перенести гетьманську столицю з Батурина близше московської границї, мала мати надзір над гетьманом і старшиною, збирати податки, приймати скарги на українську старшину і суди, переглядати всї письма, що виходили з гетьманської канцелярії та дбати, нїби-то, щоби козакам і посполитим не дїяло ся нїякої кривди від старшини. А міжтим ся колеґія робила ще більші кривди людям та заводила московський лад, а навіть панщину. Перегодом зніс цар Петро гетьманський уряд, а заступником гетьмана, т. зв. наказним гетьманом настановив чернигівського полковника Павла Полуботка. Але як Полуботок став на власну руку заводити лад на Українї, то цар візвав єго до Петербурга і вкинув до вязницї, де Полуботок умер.

Оповідають, що як цар Петро довідав ся, що Полуботок у вязницї тяжко розхорував ся, прийшов до него сам, просив вибачити єму і лїчити ся, щоби не довести до смерти. Та Полуботок не приняв царської ласки і відповів: „За невинне страждане моє і моїх земляків будемо судити ся у спільного і нелицемірного судії, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом“. І справдї скоро після Полуботка умер і цар Петро.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

За наслїдників царя Петра ще два рази вибирано гетьмана і тодї вернули знов Запорожцї знад Днїпрового лимана під московську зверхність. Але як на царськім престолї засїла цариця Катерина, знесла она зовсїм гетьманський уряд 1764. р. а в 1775. р. післала московське військо на Сїч, котре обступило її, повідбирало Запорожцям оруже, а саму Сїч зруйнувало. Останнього кошового Кальнишевського заковано в кайдани та заслано в Соловецький монастир (на островах на Білім морі, в північній части Европи), де він в тяжких муках умер (1803. р.), маючи 112 лїт. Богато Запорожцїв переселило ся тодї в Туреччину і там над устєм Дунаю заснувало у друге нову Сїч. Але на чужинї тужили Запорожцї за рідною землею і з часом на заклик московського правительства вернули они назад на Україну та утворили військо, що звало ся Чорноморським військом або Чорноморцями; пізнїйше переселено їх над ріку Кубань (вливає ся у Чорне море, недалеко Азовського), де й доси живуть кубанські козаки.

Після зруйнованя Сїчи знесла цариця Катерина зовсїм козацький лад на Українї: замісць подїлу України на полки, заведено подїл на ґубернії, а нарід мусїв служити в московськім війську; в 1783. р. заведено кріпацтво (підданчу неволю) і сотнї тисяч селян та колишних козаків роздавано в підданьство панам.

4. ГАЙДАМАЧЧИНА І КОЛЇЇВЩИНА. — Скорше як на лївім, упало козацтво на правім боцї Днїпра. Після договору між Московщиною і Туреччиною (1681. р.) мала полуднева частина України між Богом а долїшним Днїпром (полуднева Київщина і нинїшна Херсонщина) остати незаселеною пустинею. Але се не тревало довго, бо Туреччина при затвердженю договору не згодила ся на се услівє, а навіть сама почала дбати о заселенє правобічної України козаками. Та проти сих турецьких заходів виступило польське правительство, котре цїнило козаків яко знамените військо. Іменно король Іван Собєский навербував значне число козаків, що причинили ся чимало до єго побіди над Турками і спільно з польським військом уратували Відень від цїлковитої заглади (1683. р.). Король Собєский пішов одначе ще дальше та почав заходити ся около заселеня земель між Днїпром а Богом, на полудне від ріки Роси. На єго заклик почав нарід з лївобічної України переходити громадно на сю пустиню,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

а головно заходив ся около сего хвастівський полковник Семен Палїй, що почав тут заводити сейчас козацький лад.

Та небавом прийшло до непорозуміня між Польщею і козаками, а Палїй удав ся о поміч до царя Петра і гетьмана Мазепи та просив їх, щоби приняли правобічну Україну під свою опіку. Одначе Мазепа бояв ся, щоби нарід, котрий вважав Палїя своїм народним лицарем, не забажав вибрати єго гетьманом, тому заманив Палїя до себе, а цар заслав єго на Сибір (в північній Азії). Так отже правобічна Україна злучила ся знов хвилево з лївобічною. При Польщі остала була Волинь, Галичина і західне Поділє (з Камінцем), але вже небавом (1714. р.) цар Петро приневолений був звернути Польщі правобічну Україну. Передтим казав він одначе попереганяти поселенців з правого на лївий бік Днїпра.

На правобічній Українї стали поселяти ся наново польські пани, закликали людий на т. зв. „слободи“ і обіцювали увільнити їх на трийцять лїт від всяких повинностий. З лївобічної України кинув ся отже нарід сюди і правобічна Україна швидко знов залюднила ся. Але не довго тревала тут свобода; як минули слобідські роки, селяни були приневолені знов підлягати панам, їх судови, вернула знов панщина та викликала події, відомі під назвою „Гайдамаччини“.

Нарід памятав ще недавну козаччину та став негодувати на се, що заводжено тут наново польський лад. Потворили ся ватаги гайдамаків (турецьке слово і означає ворохобника, своєвільника, бунтівника, розбишаку), зложені з усяких бездомних людий, до котрих пристали пізнїйше утїкачі-селяни, а навіть Запорожці з лївобічної України та стали нищити і грабити панські маєтки в Київщинї, Браславщинї і на Поділю. Зразу був сей рух чисто розбишацький, підсичуваний жадобою добичі, опісля став він обгортати що раз ширші народні маси в цїли освободженя селян з підданьства та з часом, особливо за впливом київських міщан та православних київських і инших черців, перемінив ся в боротьбу за віру і народність.

Як до гайдамаків пристали двірські козаки (се було двірське військо, котре пани набирали зі своїх підданих та вчили їх военної штуки) одного пана, а в Польщі був розлад по причинї смерти короля, тодї заняли гайдамаки мало не цїлу Київщину, Браславщину та Поділє (1734. р.). Але при помочи Московщини удало ся Польщі сей рух згнобити. В друге счинив ся новий

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

гайдамацький рух (1750. р.), коли то гайдамаки попалили цілий ряд панських укріплених замків. Але найсильнійше проявив ся сей рух у трете (1768. р.) і став відомим під назвою „Колїївщини“ (се слово походить від колоти, різати). На чолї гайдамаків станув Запорожець Максим Залїзняк, а до него пристав сотник уманських двірських козаків, Іван Ґонта; они повбивали панів та Жидів, що поховали ся були в замку в Умані (на схід від ріки Бога). Одначе Польща удала ся знов з просьбою о поміч до Московщини, а цариця Катерина прислала на Україну московське військо; провідників гайдамаків заманено в табор, а опісля видано Полякам, котрі їх покарали смертю. Так закінчило ся останнє змаганє українського народу в єго довговіковій боротьбі за волю і народні права.

5. ОПРИШКИ. — Нарівнї з гайдамаками мала Польща богато клопоту з опришками (слово „опришок“ означало гірського розбишаку), що вже від кінця XV. ст. появляли ся в більших або менших ватагах в підгірських околицях Галичини, а особливо в Карпатах та нападали панів, купців і Жидів. Хоч головним занятєм опришків був розбій, то одначе властиві причини розвитку опришківства лежали далеко глубше. Дика гірська природа виплекала в серци тамошного населеня свободолюбність, що не давала змоги терпіти ніякої кривди та надужить. Люди, що терпіли кривди і надужитя від панських економів і атаманів (котрі заряджували панськими добрами в гірських і підгірських околицях), утїкали в гори з їх незміримими полонинами, глубокими і непроходимими дебрами, недоступними лїсами, з їх непроходимими скалами і глубокими та темними печерами, шукали там захисту та витворювали ватаги опришків. Нарід відносив ся до них приязно, вважаючи їх местниками своєї і чужої кривди.

Були ще й инші причини, що пособляли розвиткови опришківства, а головно недостача доброго державного ладу в Польщі й в сусїдній Угорщинї та Волощинї. Се давало нагоду опришкам, загроженим і розбитим на польськім боці, переходити на угорський або волоський бік, щоби по якімсь часї вернути назад на польський бік і продовжати свої розбої; а приходило се їм тим лекше, що мали спільників серед самого народу. Але не лише серед простого народу мали опришки (звані деколи в народних піснях „чорними хлопцями“) своїх спільників і помічників. Спільників

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

находили опришки нераз і серед висших станів, навіть серед шляхти: неоден шляхтич закликав до помочи опришків та враз із ними нападав на свого сусїда. А се немало причиняло ся до зросту опришківства. Поміж ватажками (то є проводирами) опришків вславив ся головно Олекса Довбуш (убитий в засїдки 1754. р.), котрий остав до нинї в народній памяти, осьпівуваний в піснях і звеличуваний в переказах тому, що розбивав не для самого розбою, не для гроший та добичі, а з мести за кривди простого народу. З опришківством не дала собі Польща ради; підупало оно зовсїм аж тодї, як Галичина дістала ся під володїнє Австрії.

V. НАРОДНЕ І КУЛЬТУРНО-РЕЛЇҐІЙНЕ ЖИТЄ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВІД ПОЛОВИНИ XVII. СТ.

1. НАРОДНЕ І КУЛЬТУРНО-РЕЛЇҐІЙНЕ ЖИТЄ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ. СИНОД В ЗАМОСТЮ. — З половини XVII. ст. і протягом XVIII. ст. настали великі переміни в народнім і культурно-релїґійнім житю українських земель. В тих землях, що остали під Польщею, всї висші верстви українського народу стали польщити ся: вже давнїйше покинули руську віру і народність самі найвизначнїйші руські шляхотські роди (гл. ст. 49.), а за ними пішли инші так, що при руській народности остали хиба лише дрібні руські шляхотські роди, котрі побутом і достатками були близші селянам, чим шляхтї. Почали проріджувати ся також ряди міщан, що покидали руську віру і народність, а представниками українського народу остала протягом часу селянська верства і темне сїльське духовеньство. Підупала рівночасно й осьвіта: письменники займали ся лише чисто церковними справами та уживали при тім не народної мови, а мішанини з церковно-словянських, українських, білоруських і польських слів. Всї висші верстви говорили і писали по польськи та по латинськи; в монастирських василіянських школах учили по польськи, хиба по селах учили дяки руського читаня і письма.

З кінцем XVII. ст. віджила в українських землях, що були при Польщі, церковна унїя, проти котрої наш нарід так завзято боров ся, думаючи, що як прийме унїю, то буде мусїв виречи ся й своєї народности, як се робили руські пани, що приймали рим-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ський обряд (гл. ст. 65.). А що козаки в переговорах з Польщею ставили все яко головне услівє: знесенє унії на Україні, тож церковна унія підупала була на якийсь час в українських землях, особливо в лївобічних, що після Андрусівського мира (гл. ст. 78.) дістали ся з Києвом Московщині (1667. р.). Але вже небавом приступили до унії епископи: перемиський Винницький, львівський Шумлянський і луцький Жабокрицький; з початком XVIII. ст. приступило до унії також Львівське братство (гл. ст. 55.) і так постепенно розширила ся она в усїх українських землях Польщі. Нарід, обезсилений війнами і пригнетений панщиною, не маючи опори нї в руській шляхтї, нї в міщаньстві, нї в козацтві, навіть не пробував бороти ся против неї. Небавом пересьвідчив ся він, що через унїю не треба було покидати руської народности. Унїятські владики подбали о те, щоби в своїй Церкві завести лад: в 1720. р. зібрали ся они під проводом папського нунція (посла) на синод (собор) в Замостю, де зрівнано руську унїятську віру з католицькою, полишаючи одначе всї питоменности і звичаї грецького обряду.

2. НАРОДНЕ І КУЛЬТУРНО-РЕЛЇҐІЙНЕ ЖИТЄ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД МОСКОВЩИНОЮ. — Важні переміни наступили і в тій части України, що була під Московщиною; як в Польщі висші верстви українського народу, приймаючи римський обряд, польщили ся, так тут знов стали они московщити ся. А приходило се лекше, чим в Польщі, позаяк віра і книжність зближали до себе український і московський нарід, затираючи між ними племінні ріжниці. Причиняло ся до сего й само московське правительство, котре насильно старало ся довести до сего, щоби український нарід нїчим не ріжнив ся від московського, щоби приняв московську мову і звичаї та змішав ся в оден нарід. Не дозволяли печатати книжок українською мовою, а в школах учили по московськи. І справдї висші верстви українського народу стали покидати свою рідну мову і звичаї, вважаючи їх мужичими, а приймали чужу, московську мову та московські звичаї.

Осередком культури в лївобічній Україні під московською зверхностю остав по давному Київ; в другій пол. XVII. ст. і в перших десятилїтях XVIII. ст. був він жерелом осьвіти для самої Москви, з него ширило ся письменьство і шкільництво в московських землях. На часи гетьмана Мазепи припадає розцьвіт Київської колеґії (гл. ст. 67.), що одержала тодї заходами сего геть-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мана права і назву академії (1694. р.; гл. образок 53.): з неї повиходило богато визначних духовних і сьвітських українсвких діячів. На взір Київської академії повстають висші школи в московських землях, а також і в українських, як колеґія в Чернигові і Переяславі. Сама Київська академія повстала на взір польських, головно єзуїтських шкіл. Наука мала напрям церковний, богословський, тому в порівнаню з західно-европейськими школами була вже для свого часу перестарілою і оставала значно позаду европейської науки.

Те саме можна сказати й про книжність: вправді ті часи видали значне число знаменитих богословів, але поза богословськими творами появило ся дуже мало вартісних печатаних творів з инших областий науки. Одинока історична книжка, тоді напечатана, т. зв. „Сінопсіс“ (грецьке слово, значить „огляд“; 1674. р.), що містила коротку історію Руси, написана вельми мертво і сухо, поминула зовсім історію народної боротьби в часах козаччини. Зате не удостоїли ся тоді напечатаня списані в тих часах численні історичні дневники, як Львівська літопись (про події першої половини XVII. ст.), літопись Самовидця (про війну Хмельницького і пізнійшу історію козаччини до кінця XVII. ст.), літопись Величка, цілий ряд козацьких літописий, як літопись Грабянки, що широко займають ся сею народною боротьбою. Люди, що тоді займали ся письменьством та могли були подбати о видане сих творів, не вважали їх очивидно гідними виданя через те власне, що їх предметом була як раз ся народна боротьба.

Ніхто з письменників не звернув тоді також уваги на народні т. зв. козацькі думи (гл. ст. 54.), що осьпівували сю народну боротьбу (головно Хмельниччину), а на котрі може бути гордим наш нарід. Противно, зпоміж письменних творів, котрі тоді напечатано, богато позбавлених цілковито житя власне через те, що не займали ся зовсім, або лише в малій части подіями громадського та народного житя. Взагалі проявляє ся в тих часах під кождим зглядом упадок народного житя: навіть такий чоловік, як Григорій Сковорода, перший український фільософ*), хоч любив горячо простий нарід, складав свої твори

*) Фільософ, се грецьке слово, значить „мудрець“ і означає такого чоловіка, шо роздумує над основами людського і сьвітового житя та старає ся дійти найперших причин всего, н. пр. звідки взяв ся сьвіт і все що на нім бачимо; звідки взяв ся чоловік та яка ціль єго житя; чи є ще инший, невидимий сьвіт, поза видимим? і т. п.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мішаною мовою, зближеною до московської. Здавало ся, що прийшов конець українському народови; але нарід показав, що є в нім невичерпана відроджуюча сила і то само XVIII. столїтє, що було часом найбільшого упадку українського народу, стало під конець початком народного відродженя.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ І АВСТРІЇ.

I. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ.

1. ПОЧИН НАРОДНОГО ВІДРОДЖЕНЯ НА ПРИДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ. — Внутрішним розладом дійшла Польща до того, що під конець XVIII. ст. три сусідні держави: Австрія, Росія*) і Прусія розібрали і поділили єї землї поміж собою. Тодї то більша часть українських земель, що були під Польщею, припала Росії. Але під владою Росії, під важкою царською рукою, переживав наш нарід тяжкі хвилї. Просьвіта занепала зовсїм, духовеньство відчужувало ся що раз більше від простого народу, а потомки колишних козацьких старшин і руської шляхти, ставши московськими дворянами (потомків козацьких старшин зрівнано з московськими дворянами, то є наче з шляхтою, 1785. р.), покинули зовсїм свій нарід, єго мову і звичаї. Лише простий нарід, хоч і як поневолений, не покидав своєї мови і звичаїв, сьпівав дальше свої піснї і думи, переховуючи в них спомини про недавну бувальщину.

Але й серед українських дворян по хуторах найшли ся люди, що не цурали ся предківських українських звичаїв і рідної мови. Був се час, коли в західній і середущій Европі стали поневолені і пригнетені народи будити ся до нового житя, то є стала про-

*) Так стала звати ся Московщина за царя Петра, а пішла ся назва з грецької мови, бо так звали Греки вже в IX. ст. землї українського народу, коли то московського народу зовсїм ще не було.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кидати ся серед них сьвідомість права на своє питоме народне житє, на виобразуванє своєї рідної мови і письменьства. Они починають дбати про те, щоби жити своїм житєм та розвивати ся по своїй волї. Стали ширити ся серед них нові думки про волю і права чоловіка, то є про рівноправність всїх суспільних верстов, про народну самоуправу та подїл законодатної власти між володаря і представників народу. Враз з західно-европейською просьвітою почали ширити ся ті нові думки та погляди про волю і права чоловіка також між осьвіченою верствою української суспільности. Сини колишних козацьких старшин здобувають собі науку на заграничних унїверситетах (найвисших школах) в західній Европі, приносять на Придніпрянську Україну з европейською наукою вільні думки та нові погляди, а в своїх писанях виступають проти тодїшнього державного і громадського ладу на Придніпрянській Українї.

Рівночасно з тим здобуває собі права і народна українська мова, доси помітувана висшими верствами і признана мужичою мовою. Першою ластівкою, що звіщала народне відродженє, була „Вергілїєва Енеїда*), на українську мову перелицьована“, написана Іваном Котляревським (гл. обр. 54.), родом з Полтави і випечатана у перве 1798. р. Зобразивши тут Енея і єго товаришів нашими Запорожцями, описав він сучасне житє на Українї так, як нїхто перед ним; а через те, що Котляревський промовив до народу єго рідною, понеханою, під сїльську стріху випертою мовою, тож єго „Енеїда“ починає нову добу в українськім письменьстві, самогож Котляревського зовемо батьком сего нового письменьства. Він написав ще дуже гарну оперету (представленє зі сьпівами). „Наталка-Полтавка“, де описав щирість селян і їх добрі звичаї.

2. ХАРКІВСЬКИЙ КРУЖОК. — Осередком нового українського народного житя став Харків (в Слобожанщинї, недалеко Донця) наслїдком заснованя тамже унїверситету. З сеї пори виступає в Харкові цїлий ряд писателїв, що зацїкавивши ся народним житєм, мовою, піснями, казками і переказами про старовину, пишуть народною українською мовою. До сего харківського

*) Римський поет Вергіль, що жив в часї, як народив ся Ісус Христос, написав твір п. з: „Енеїда“, де зобразив пригоди і мандрівку троянського лицаря Енея та єго товаришів, котрі воювали з Греками, а по збуреню міста Трої (в Малій Азії) перенесли ся до Італії.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кружка належали: Павловський, що написав першу граматику української мови (1818. р.), Петро Гулак-Артемовський, що писав гарні вірші, між ними байку п. з. „Пан та собака“, де під видом собаки зобразив гірку долю селянина, Григорій Квітка (званий Основяненком), що писав дуже гарні оповіданя про сільське житє і ин. Тоді починають виходити одна за другою збірки українських народних пісень та дум, казок та переказів, а першу збірку українських дум видав Цертелев (1819. р.). Ті народні пісні та казки показали, що й простий нарід се люди, котрим належить ся лучша доля, що й від простого народу можна богато доброго і гарного навчити ся. Тож стали наші письменники розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до своєї рідної бувальщини.

3. ТАРАС ШЕВЧЕНКО. КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО. — Народне житє розбудило ся вповні аж тоді, як на Придніпрянській Україні явив ся великий поет, Тарас Шевченко (гл. образок 55.). Син простого кріпака з Київщини (Звенигородського повіту), служив зразу яко панський козачок; опісля віддано єго до Петербурга на науку малярства, до котрого оказував великий талант. Тут став він писати вірші, здобуваючи собі осьвіту власними силами. В 1840. р. появило ся перше виданє єго „Кобзаря“; Шевченко осьпівував в нім славну бувальщину свого народу, єго тяжку недолю, огненими словами виступав против кріпацтва, в котрім сам жив довго, аж приятелї зложили гроші і викупили єго з кріпацької неволї. А сьпівав Шевченко так, начеб єго устами сьпівав сам нарід.

Слова Шевченка пронесли ся летом по всій Україні і миттю став він славним чоловіком, а як переселив ся в Київ (1845. р.), згромадили ся довкола него найвизначнїйші українські народні діячі: знаменитий історик Микола Костомарів, поет і історик Пантелеймон Кулїш і ин. Они стали описувати сучасне житє українського народу, єго гірку долю, стали обясняти єго історію. Стали думати та шукати способу, як би поправити долю селян, піднести свій нарід з занепаду, щоби став нарівні з иншими народами під зглядом осьвіти, достатків і поваги. Они заснували братство св. Кирила і Методія (1846. р.), що мало дбати про розвиток рідної мови і письменьства, а крім сего виступало проти кріпацької неволї, проти вивисшеня одного стану понад другий і бажало, щоби всї люди були рівні перед законом і щоби хісну-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вали ся свободою слова і віри. Одначе задля злобного доносу увязнили братчиків: Шевченка віддали на вічні часи в салдати (московське військо) і вислали в пусті азийські степи, заборонивши писати й малювати, а Костомарова й Кулїша позасилали в ріжні московські гóроди, заборонивши їм рівнож писати.

4. ПЕТЕРБУРСЬКИЙ І КИЇВСЬКИЙ КРУЖОК. ЗНЕСЕНЄ КРІПАЦТВА. УКАЗ З 1876. Р. — По довшім засланю одержали вкінци кирило-методіївські братчики можність вернути до своїх письменних і наукових занять; они згромадили ся в Петербурзї і заснували тут кружок, на чолї котрого станули Кулїш і Костомарів (Шевченко умер з початком 1861. р.). Они почали видавати в Петербурзї першу українську часопись „Основу“ (1861. і 1862. р.), стали печатати шкільні книжки в українській мові та заводити по селах недїльні школи. В 1861. р. знесено на Придніпрянській Українї і в цїлій Росії кріпацтво, а було се головно заслугою кирило-методіївських братчиків з Шевченком на чолї (хоч він сам не дожив сеї радісної хвилї), котрі в своїх письмах остро виступали проти кріпацької неволї.

Але сї відрадні відносини не тревали довго: російське правительство стало добачувати в тій громадській і просьвітній працї українських дїячів заходи, вимірені против єдности Російської держави, підозріваючи, що Українцї беруть участь в польськім повстаню против Росії, що мало на цїли відновити давну Польську державу. Тому то позамикано українські недїльні школи, заборонено печатати українською мовою наукові книжки а також книжки релїґійного змісту, як і взагалї всї книжки, призначені для народу; дозволено печатати лише книжки з обсягу красного письменьства (то є повісти і вірші). Тодї то позасилано богато Українцїв в далекі московські гóроди і на цїлих десять лїт перервано українську громадську і просьвіту роботу.

Пізнїйше полекшало троха, від часу до часу дозволювано видати якусь книжку в українській мові, а осередком українського руху став знов Київ. Тут згромадив ся кружок українських учених (1872. р.), виступають творцї гарних повістий, як Іван Нечуй-Левіцький, Опанас Рудченко (що підписував ся Панас Мирний), Олександер Кониський, поет і перекладчик Михайло Старицький, історик Володимир Антонович, знаменитий музик Микола Лисенко і ин. Та в 1876. р. наложено на Придніпрянську Україну знов тяжкі кайдани: сегож року вий-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шов царський указ, званий указом 1876. р., котрим раз на все заборонено печатати книжки українською мовою (крім книжок з обсягу красного письменьства), заборонено привозити з заграниці книжки печатані тоюж мовою, давати театральні вистави в українській мові; навіть українських пісень не вільно було сьпівати українською мовою. А все то стало ся тому, бо російське правительство стало побоювати ся, що Українці бажають відорвати ся від Росії. І хоч мимо сего тяжкого указу українські письменники не перестали працювати, видаючи в московській мові цілий ряд наукових творів, дотикаючих України, хоч виступив цілий ряд талановитих українських повістеписателів, розвинув ся український театр і українська музика, то одначе не могло бути мови о правильнім розвитку українського народного житя там, де було заковане українське слово.

5. НОВІ ЧАСИ: „ПОДУВ ВЕСНИ“ В РОСІЇ. — Як в Росії наложено кайдани на українське народне житє, то Придніпрянці перенесли всю свою громадську і просьвітну роботу до Галичини. Але й на Придніпрянській Україні не заникало те житє, а народна сьвідомість розбуджувала ся що раз більше: в 1903. р. відбуло ся навіть в Полтаві велике народне українське сьвято відкритя памятника батькови нового українського письменьства, Івану Котляревському, на котре зїхало ся зі всїх сторін України много людий. Боротьба за вільність і за красше житє в Росії не уставала, прибуло богато сьвідомих робітників на народній ниві, котрі дбали о те, щоби нашому народови на Україні стало лучше. Після нещасної для Росії війни з Японією показало ся, як великий нелад панує в Російській державі; боротьба за вільність серед усїх народів, заселюючих Росію, отже й серед українського народу зросла і правительство приневолене було уступити. Як після довгої і тяжкої зими чути у воздусї, що наближає ся весна, так і в Росії, казали люди, начеб дав ся чути „подув весни“, то є настав новий зворот в житю народів до лучшої і щасливійшої долї.

У перве надано Росії конституцію*) 1905. р., проголошуючи свободу віри, слова, печати і зборів. Скликано у перве Дер-

*) Конституція або конституцийний лад є то такий державний лад, де рішає в усїх справах не воля самого володаря, а цїлий нарід виповідає свої бажаня через своїх представників (послів), вибираних вільними голосами і одержує на се згоду володаря.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

жавну Думу, до котрої усї суспільні верстви усїх народів в Росії, отже й нашого народу стали висилати своїх представників (послів), а без котрої не можна вже було видавати самовільно нїякого закона. В 1906. р. знесено указ з 1876. р., що трийцять лїт давив Україну. З того часу можна було в Росії видавати книжки і часописи українською мовою і справдї почали они виходити, висловлюючи і поширюючи думки про те, як треба завести на Українї лучший лад і як можна до сего дійти. У перве випечатано тодї там українською мовою св. Письмо (хоч здавна були дозволені переклади на всїх инших мовах), почали заводити ріжні товариства, от як: „Українське Наукове Товариство“ в Києві та культурно-просьвітні товариства під назвою „Просьвіта“ по ріжних городах Придніпрянської України. І хоч все ще не так жило ся нашому народови в Росії, як би він собі сего бажав, то всеж таки стало єму тепер жити лекше, а громадському та просьвітному житю дано можність що раз красшого розвитку в будучинї.

II. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ.

1. ПРИЛУКА ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ ДО АВСТРІЇ. — Ще в часах, як українські землї оставали під владою Польщі і Литви, одна частина нашого народу, що від дуже давних часів (десь вже від IX. ст.) заселювала землї на полудне від Карпат і оставала під володїнєм угорських королїв, дістала ся враз із Угорщиною під владу австрийських володарів з роду Габсбурґів (1562. р.). Після розбору Польщі в 1772. р. дістала ся під владу Габсбурґів також Галицька Русь (то є землї, де Львів, Галич, Перемишль, крім сего часть західного Поділя і часть Волинї) під назвою Галичини і Володимирії.*). А заняли її австрийські володарі на тій основі: як дістала ся їм Угорщина, то стали они рівночасно угорськими королями, угорськіж королї ще перед Данилом Романовичем і пізнїйше виправляли ся (XI.—XIV. ст.) походами на Галичину та, опанувавши її кілька разів хвилево (гл. ст. 28., 42. і 43.), підписували ся з сеї пори „королями Галичини і Володимирії“.

*) Ті землї прозвано пізнїйше несправедливо „східною Галичиною“, а забрані в часї розбору Польщі польські землї на захід від ріки Сяну (з Краковом) прозвано несправедливо „західною Галичиною“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В 1775. р. придбала Австрія Буковину, звану „зеленою“ від букових лїсів, що її вкривають. Она належала ще в часах Ярослава Осьмомисла до Галицького князївства (Австрія покликувала на се свої права до Буковини), що простягало ся тодї аж до устя Дунаю і Чорного моря (гл. ст. 27.). Пізнїйше зайшли там з Семигорода (на Угорщинї) Волохи (Румуни) і заснували два князївства: полудневе Волоське та північне Молдавське (гл. ст. 55.). Але що українське населенє перемагало тут числом, тож волоські (молдавські) господарі (князї) зрущили ся (подібно як литовські князї), на їх дворі панувала руська мова, нею списувано всї урядові письма. Північна частина, то є Молдава, до котрої належала Буковина, признала опісля зразу зверхність Польщі, пізнїйше Туреччини, від котрої набула Буковину Австрія.

2. ЗАХОДИ АВСТРИЙСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ОКОЛО ПОДВИГНЕНЯ ГАЛИЦЬКИХ І ЗАКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ*). — Австрийські володарі заопікували ся сейчас прибитим важким і довгим лихолїтєм українським народом, що складав ся тодї з закріпощених селян-хлїборобів, з останків міщан та зі зубожілого і неосьвіченого духовеньства, котре не мало потрібної науки для народного проводу. Цїсар Йосиф II. подбав головно про долю селян і старав ся піднести їх добробут. В 1782. р. зніс він в Галичинї підданче невільництво (кріпацтво): селяни оставали вправдї ще й дальше панськими підданими, підлягали їх судови, робили панщину (найбільше 3 днї в тижни), платили панам данину, але не були вже привязані до рілї, бо могли після своєї волї переносити ся до иншого села; вільно було їм посилати свої дїти до шкіл або ремесла, а що більше, могли на кривди, заподїяні їм панами, заносити скарги до цїсарських судів. Крім сего цїсар Йосиф зменшив панщину і хлїборобські данини та завів нове оподаткованє після скількости посїданої землї: земля мала служити хлїборобови на єго удержанє, а лише те, що лишало ся з доходу, платив він в части державі, в части дїдичеви. Також розпорядив цїсар, щоби по селах закладано громадські шпихлїрі для підмоги селянам в часї переднївку або голоду.

Неменше дбали австрийські володарі о подвигненє осьвіти серед українського народу, а головно, щоби убоге, непросьвітне

*) Се історичне імя на означенє українського народу заховало ся до нинї лише на Прикарпатю (в Галичинї, Буковинї і бувшій північно-східній Угорщинї; гл. ст. 7.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і понижене руське духовеньство двигнути з сего занепаду та обезпечити єму потрібне образоване. Вже мати цїсаря Йосифа II., цїсарева Марія Тереса, оснувала для вихованя й образованя руського унїятського духовеньства*) лїцей (так як ґімназія) в Мукачеві (Мукачів на Закарпатській Українї, де було руське епископство), а у Віднї руську духовну семинарію (в новійших часах її знесено). Цїсар Йосиф II. заснував знов руську духовну семинарію у Львові (1783. р.), а крім сего найвисшу школу, унїверситет (1784. р.**) і велїв деякі науки подавати там в руській мові (в т. зв. „Руськім Інститутї"); при унїверситетї засновано лїцей, де хлопцїв підучувано народною мовою до унїверситетських наук. Також в сїльських школах наука мала відбувати ся в народній руській мові. Взагалї старав ся цїсар Йосиф II. о те, щоби руської мови уживано всюди яко „краєвої і народної мови".

3. ПОЧИН ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ВІДРОДЖЕНЯ: „РУСЬКА ТРІЙЦЯ". — Після смерти цїсаря Йосифа II., як наступив в державі зворот проти ладу, заведеного тим цїсарем, настали знов важкі часи для українського народу в Галичинї: вплив на краєві справи здобула собі польська шляхта, до котрої зпершу після прилуки Галичини відносило ся австрийське правительство з недовірєм. Поляки старали ся вмовити в австрийське правительство, що руська (українська) мова, се лише наріче московської мови, що Русини-унїяти тягнуть до православя. Заведено отже зразу в народних школах висшого степеня, а потім в найнизших початкових сїльських школах замісць руської, польську мову. Упав тодї також т. зв. „Руський Інститут" при львівськім унїверситетї (де викладали деякі науки по руськи), бо люди, що з него виходили, не дорівнували під зглядом образованя тим, що вчили ся в унїверситетї по латинськи. Одначе були винні сим змінам і самі тодїшні Русини, бо не вміли покористувати ся цїсарськими розпорядками для розвитку науки в рідній мові; они не розуміли сего, що можна говорити і писати про наукові справи

*) Церковна унїя удержала ся лише в Галичинї (де в 1807. р. відновлено заходами цїсаря Франца I. знесену в XV. ст. галицьку митрополїю, з осїдком у Львові) і на Закарпатю, а в українських землях бувшої Росії, забраних в часї розбору Польщі, знесено її силоміць. На Буковинї, з малими виїмками, визнає наш нарід православну віру.

**) Сей унїверситет опісля знесено і аж цїсар Франц I. відновив єго (1817. р.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

живою мовою народу, а вважали її простою, мужицькою мовою. Зате уживали они в школах і в книжках язикової мішанини з української, церковно-словянської, польської і московської мови, думаючи, що она буде ліпша, делікатнійша, „образованійша“.

Тимчасом виявило ся наглядно, що українська мова і народність спосібні до найвисшого розвитку і зросту. З початком XIX. ст. галицькі Русини звертають ся знов до позабутої народної мови і під впливом народного відродженя на Придніпрянській Україні, а також за прикладом инших Словян, почали розвивати своє письменьство в народній мові. Вже укладчик одної з перших галицько-руських граматик, Йосиф Лозинський, станув на основі народної мови. Але ще більше рішучо станув на народній основі кружок молодих руських богословів у львівській духовній семинарії; на єго чолї станула т. зв. „Руська трійця“: Маркіян Шашкевич (гл. образок 56.), Яків Головацький і Іван Вагилевич. Они кинули ся з запалом до виученя народної історії і словесности та старали ся ввести народну руську мову до проповіди (до сеї пори майже всюди по церквах проповідувано по польськи) і письменьства. В 1837. р. видали они збірник народних пісень і власних творів п. з. „Русалка Дністрова“, даючи тим почин до народного відродженя галицьких Русинів. Але зі смертю Маркіяна Шашкевича (1843. р.), першого галицько-руського поета, ся робота зразу ослабла, а потім ізза ріжних неприхильних обставин (Австрія мала тоді богато клопоту з польським народним рухом і бояла ся взагалї всякого народного руху й єго спиняла) перервала ся на якийсь час зовсїм.

4. ПОДУВ „ВЕСНИ НАРОДІВ“ В ГАЛИЧИНЇ. — Рік 1848., звісний під назвою „весни народів“, памятний в історії европейських народів тим, що тоді під впливом нових думок про права чоловіка, котрі виринули були ще в попереднім столїтю (гл. ст. 91.), стали они добивати ся для себе своїх народних прав (то є волї і рівноправности всїх суспільних верстов та розвитку в питомім народнім дусї, народної самоуправи і подїлу законодатної власти між володаря і представників народу). Він не проминув безслїдно і для галицьких Русинів. Сегож року, як вибухли і в Австрії за прикладом инших народів народні заворушеня, надав цїсар Фердинанд народам Австрії конституцію, а крім сего зніс останки кріпацького підданьства, т. зв. пан-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

щину (гл. ст. 96.): селяни стали власниками землї, на котрій сидїли, були вільні від всяких служебностий і данин для пана та не підлягали вже судови панів-дїдичів, лише цїсарським судам.

Тодї-то австрийське правительство глянуло знов прихильним оком на Русинів, побоюючи ся народного повстаня Поляків. Русини станули справдї по сторонї австрийського правительства і за свою вірність одержали навіть назву „Тирольцїв Сходу“*). Они кинули ся жваво до народно-просьвітної роботи: заснували товариство „Головну Руську Раду“ для оборони прав руського народу і стали видавати першу руську часопись „Зоря Галицька“. У Львові відбув ся „зїзд руських учених“, на котрім нараджували ся над розвитком руської мови і письменьства та признали руський (український) нарід окремішним від польського і московського; тодїж засновано товариство „Галицько-руська Матиця“, котре мало видавати просьвітні книжки для народу.

Обставини були знов якийсь час для Русинів прихильні, в низших школах заведено науку в руській мові, в ґімназіях заведено обовязкову науку руської мови, а на унїверситетї заведено виклади руської мови і письменьства, котрі обняв товариш Шашкевича, Яків Головацький. У Львові задумали Русини збудувати „Народний Дім“ на місци згарищ унїверситету і старого костела (де була уміщена унїверситетська бібліотека [книгозбірня]), подарованих цїсарем галицьким Русинам. Сам цїсар Франц Йосиф прибув до Львова, щоби положити угольний камінь під народну будівлю (1851. р.). В сїм „Народнім Домі“, здвигненім жертвами цїлого українського народу і державними підмогами, мали плекати рідну мову, науку і письменьство; там убога руська молодїж мала находити пристановище, щоби покінчити науки, а відтак трудити ся для добра українського народу; народна пісня мала там гомонїти на виставах руського театру, а руські письменники мали находити підмогу і заохоту до працї на ниві руського письменьства і науки в хосен цїлого українського народу.

В 1861. р. заведено наново знесену передтим конституцію, а коли її потім знов знесено, відновлено її остаточно 1867. р. (від

*) Тирольцї, що живуть на заходї бувшої Австрії, держали ся єї дуже вірно в єї війнї з французьким цїсарем Наполеоном; а що неменше вірними оказали ся галицькі Русини, живучі на сходї Австрії, тому надано їм почесну назву „Тирольцїв Сходу“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тоді Австрія стала звати ся Австро-Угорщиною, або Австро-угорською монархією): всім народам признано рівні права, свободу віри, слова і печати; у Відні установлено для справ цілої держави Державну Раду, а для справ поодиноких країв сойми (для Галичини у Львові), куди народи стали висилати для нарад над сими справами своїх представників, послів.

5. МОСКВОФІЛЬСЬКИЙ І НАРОДОВЕЦЬКИЙ РУХ. — Одначе народна і просьвітна робота Русинів, розпочата на так гарних і добрих основах 1848. і в слідуючих роках, почала опісля наслідком знесеня конституції і ріжних неприхильних відносин, а також почасти з власної вини самих Русинів марніти. Замісць, щоби працювати згідливо, стали Русини між собою спорити, а особливо завзятий спір вів ся між приклонниками зближеня до народу і народної мови та приклонниками „книжної“ мови і „висщої“ культури, котрої взором вважали староруське письменьство, а також московське письменьство XVIII. ст. Мимо поновного заведеня конституції доля українського народу в Галичині не поліпшила ся, противно, єго права підлягали що раз більшим обмеженям. Вибухла тоді т. зв. „азбучна війна“ по тій причині, що галицьке правительство заходило ся около сего, щоби замісць словянської азбуки, завести в руськім письменьстві латинський альфабет. Русини забули на свої спори, виступили проти сеї новости однодушно і вспіли її відвернути.

Одначе небавом руська осьвічена верства, що складала ся з духовеньства і урядників, пішла знов на манівці. Деякі руські учені і письменники покинули писати руською мовою, вважаючи її простою, а стали знов уживати язикової мішанини. З сеї пори став ширити ся між Русинами москвофільський рух („москвофіл“, значить сприяючий московському народови і державі), а в 1866. р. представники сего руху виступили з заявою, що галицькі Русини є одним народом з Великорусами (Москалями), бо нема ніяких Русинів, є лише оден „русскій“ нарід (т. є московський, великоруський), а руська мова є лише нарічем великоруської (московської) мови. Тим способом вирекли ся они заяви Русинів з 1848. р. (гл. ст. 99.), в котрій проголошено самостійність руського (українського) народу від польського і московського.

Але ся москвофільська робота не вспіла запаморочити всеї осьвіченої верстви серед галицьких Русинів. Особливо молодіж пішла слідом Маркіяна Шашкевича, а перенявши ся духом, ко-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

трий проявив ся в творах придніпрянських письменників, головно Шевченка, стали ті молоді люди, що прозвали ся „народовцями“, працювати для добра і просьвіти українського народу. Они стали видавати часописи, з котрих „Правда“ удержала ся найдовше і стала всеукраїнською часописю, згуртувавши около себе найлучші сили зпосеред галицьких і придніпрянських письменників, що з огляду на заборону українського слова в Росії шукали тут приюту для своїх письменних творів. Взаємини між Галичиною а Придніпрянською Україною вельми оживили ся: з придніпрянських письменників брали живу участь в галицьких видавництвах особливо Кулїш, Кониський і Нечуй-Левіцький, а се мало незвичайно великий вплив на галицько-руське відроджене в 1860-их і 1870-их роках. Великий вплив на галицьких Русинів мав переселенець з Придніпрянщини, бувший професор київського університету, Михайло Драгоманів, що став ширити між молодежию поступові західно-европейські думки, загріваючи її притім до правдивої наукової праці.

6. ПРОСЬВІТНО-НАУКОВИЙ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНЇ. — З того часу стала Галичина осередком народного руху для всїх українських земель. Громада молодих народовців згуртувала ся около товариства „Руська Бесїда“, котре завело і стало удержувати „Руський Народний Театр“. Опісля заснували народовцї товариство „Просьвіта“, котре протягом пятьдесятьлїтного єствованя розкинуло між народом мілїони просьвітних книжочок, заснувало тисячі читалень, сотки крамниць, позичкових кас, громадських шпихлїрів і господарських спілок, а само має по менших містах кількадесять філїй (відділів).

Богато працює для народної просьвіти „Українське Педаґоґічне Товариство“ (для шкільних справ), котре заводить і удержує власним коштом школи, удержує велику бурсу для молодежи та видає для неї поучаючі книжки (видавана ним часопись „Учитель“, була посьвячена справам народних шкіл і народного учительства). Справами висшого шкільництва займає ся товариство „Учительська Громада“ (тим справам була присьвячена часопись „Наша школа“), а виклади з обсягу ріжних галузий науки для ширших верстов уряджує „Товариство ім. Петра Могили“. Осередком наукової роботи є „Наукове Товариство імени Шевченка“, котре згуртувало

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що найлучші придніпрянські і галицькі наукові сили та займає ся дослідами над українською історією, мовою і письменьством. Зразу стало оно видавати часопись „Зорю“, посьвячену українській науці і письменьству, замінену опісля часописю „Літературно-науковий Вістник“. Крім сего видає оно часопись „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, посьвячену виключно науковим справам і богато инших наукових видавництв, а також удержує власну бібліотеку (книгозбірню), музей*), печатню, книгарню і переплетню. Свою славну діяльність з XVI. ст. відновило старинне „Львівське Ставропигійське Братство“ (гл. ст. 55.) під назвою „Львівського Ставропигійського Інститута“, що удержує бурсу для молодежи, музей**), печатню, книгарню і переплетню.

З кождим роком стало прибувати в Галичині що раз більше українськик шкіл, народних і ґімназій, а також в університеті введено богато викладів в українській мові, особливо виклади української мови і письменьства та всесьвітної історії і історії України. З учених визначили ся головно покійний професор львівського університету Омелян Огоновський, що написав першу історію українського письменьства, професор в тім же університеті Михайло Грушевський, що прибув до Львова з Придніпрянської України і написав першу наукову історію українського народу, а між поетами і письменниками визначив ся Іван Франко, що написав також чимало книжочок для дітий і молодежи. Богато є в Галичині українських художників: малярів, різьбарів (заснували своє „Товариство для розвитку української штуки“), музиків та сьпівців (з музичних товариств заслужили ся головно „Музичне Товариство ім. Лисенка“, що удержує „Висший музичний Інститут“, де українська молодіж побирає науку музики і сьпіву, „Львівський Боян“, та „Бандурист“). В 1898. р. помянули галицькі Українці память батька нового українського письменьства, Івана Котляревського, сьвяткуючи у Львові память столітних роковин першого виданя „Енеїди“ (гл. ст. 91.), а в 1911 р. обходили память столітних уродин Маркіяна Шашкевича, що перший дав почин до відродженя Галицької України (гл. ст. 98.).

Але також на господарське поле звернули свою діяльність галицькі Русини-народовці. У Львові засновано торговельне то-

*) Збірка предметів до історії і культури українського народу.

**) У Львові є ще „Національний (народний) Музей“, в котрім зібрані предмети головно до історії української церковної штуки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вариство „Народна Торговля“, що має тут власний склеп, а крім сего відділи по инших містах Галичини, товариство обезпечень „Дністер“ і позичкове „Краєвий Союз Кредитовий“, „Земельний Банк“, що уділює позичок і приймає вкладки, основує і заводить хліборобські, промислові і инші підприємства, товариство жіночих робіт „Труд“, господарське товариство „Сільський Господар“ та ремісниче „Зоря“ і т. д. По містах, місточках і селах засновано ґімнастично-пожарні товариства „Сокіл“ і „Січ“, а крім сего сотки щадничих, позичкових і молочарських спілок. Все те стало певним доказом, що український нарід двигнув ся вже з віковічного занепаду, що єго народна робота і культурний розвиток поступив дуже значно вперед.

7. ПОЧИН ВІДРОДЖЕНЯ Й ЗАНЕПАД ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ. — В Закарпатській Україні почало ся народне відроджене скорше, чим на Галицькій і то при підмозї австрийського правительства. Закарпатські Русини жили від пепамятних часів своїм окремішним житєм під владою угорських королїв, а опісля під владою австрийських володарів (гл. ст. 95.). З рештою українського народу лучила їх лише спільність мови і віри. Народна осьвіта і народна сьвідомість стояла тут на дуже низкій степени. В початках XVII. ст. почала ширити ся Закарпатській Україні церковна унїя. Як жеж цїсарева Марія Тереса заснувала в Мукачеві (гл. ст. 97.) лїцей для руського унїятського духовеньства, тодї довкола мукачівського епископа Андрея Бачинського, що ввів в житє сей лїцей, згуртував ся невеличкий кружок діячів на ниві народної просьвіти і письменьства.

Закарпатська Україна дала львівському унїверситетови перших професорів-Русинів і инших визначних людий. Засновано тодї на Закарпатю богато народних шкіл, в котрих подавано науку руською мовою. Ще в першій половинї XIX. ст. дбали руські владики в Мукачеві про те, щоби молоді люди приспособлювали ся до духовного стану в руській мові і намагали ся також між сьвітськими Русинами будити народну сьвідомість. Особливо Олександер Духнович, крилошанин в Пряшеві (на півн. захід від Мукачева; ум. 1865. р.), дбав щиро про народну просьвіту закарпатських Русинів в рідній мові.

Одначе й поміж закарпатськими Русинами найшли ся такі люди, що почали голосити народну і письменську єдність Ру-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

синів з Московщиною. Они стали говорити і писати язиковою мішаниною і заводити її в народних школах, а наслідком сеї незрозумілої для народу мови просьвіта серед закарпатських Русинів дуже занепала. Побачивши се, угорське правительство стало побоювати ся, щоби тамошні Русини не змосковщили ся. Тоді то Угри або Мадяри, в руках котрих спочивала вся власть в Угорщині, почали тамошних Русинів мадярщити, приневолюючи їх приймати мадярську мову і звичаї. І дійсно богато руських сьвящеників, урядників і учителів змадярщило ся. Але в останних часах переконало ся також угорське правительство, що руське населенє можна двигнути з занепаду лише просьвітою, подаваною в рідній, зрозумілій мові. Тому уложено пізнійше книжки для народних шкіл на Закарпатю тамошною руською мовою, зрозумілою для селян. Та український нарід на Закарпатю зможе двигнути ся цілковито зі свого занепаду аж тоді, як єго осьвічена верства стане рішучо на народній основі.

8. ВІДРОДЖЕНЄ БУКОВИНСЬКОЇ УКРАЇНИ. — Буковинська Україна (гл. ст. 96.) довго не могла двигнути ся з занепаду, хоч і там дбало австрийське правительство після єї прилуки про долю населеня. Аж як на Буковині виступив поет і повістеписатель Осип Юрій Гординський-Федькович (1861. р.; гл. образок 57.) і в своїх піснях та повістях промовив до народу живою мовою, пробудив сьвідомість серед буковинських Русинів і положив основи до нового житя. Рівночасно з ним виступив також поет і музик Ізидор Воробкевич (що підписував ся Данило Млака), а в найновійших часах відзначила ся на Буковині головно талановита писателька Ольга Кобилянська.

Розвиток буковинських Русинів поступив значно вперед; крім великого числа народних шкіл з українською викладною мовою, повстали на Буковині також українські ґімназії, а в черновецькім університеті введено виклади української мови і письменьства. В Чернівцях засновано „Руську Бесіду“ і „Народний Дім“ з бурсою для убогих учеників, а також инші народні товариства, що стали дбати про долю українського народу на Буковині та доводити єго до сьвідомости і просьвіти, охоронюючи єго перед зрумунщенєм. (Волохи, звані тепер Румунами, захопили на Буковині всю власть у свої руки, як Мадяри на Угорщині і старали ся буковинським Русинам накинути свою мову і звичаї).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

9. УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З УГОРЩИНИ, ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В АМЕРИЦІ. — В останних десятках літ XIX. ст. проявило ся серед нашого селяньства зпершу на Угорщині, а відтак в Галичині і на Буковині нечуване доси змаганє, глядіти собі красшої долї — за незнаємим морем. Хоч український нарід зпоконвіку горячо привязаний до своєї рідної землї, тисячі селян кидали свій рідний край і пускали ся в далекі заморські сторони, до Америки, щоби заробити на хлїб насущний і поліпшити свою долю. В рідним краю ставало нашому народови що раз тїснїйше і труднїйше: населенє зростало числом, господарства дробили ся, землї не прибувало, зарібків було мало, а податки росли. Тож ідучи за прикладом инших народів, що глядїли собі лучшої долї за морем, почав і наш нарід шукати собі нових осель і зарібку за морем.

Перші українські переселенцї прибули до Америки (ще перед 1870. р.) з Угорщини і поселили ся в Зєдинених Державах північної Америки малими оселями. Опісля (від 1875. р.) почало ся вже громадне переселюванє наших людий з Угорщини, Галичини, а відтак і з Буковини. Там проживали они відорвані від всякої просьвіти, від Церкви, аж спровадили собі зі старого краю сьвященика Івана Волянського, котрий положив перші основи до церковного, народного, просьвітного і господарського розвитку наших переселенців. Богато перепон стояло сему розвиткови, особливо від латинського духовеньства, аж (в 1907. р.) діждали ся американські Українцї свого епископства.

В північній Америцї живуть наші переселенцї ще в Канадї, де засновано для них також (в 1912. р.) власне епископство, а пізнїйше звернули ся також до полудневої Америки, головно до Бразилії.*) Але там підсонє нездорове, горяче і вохке, тож наш нарід жиє там у великій нуждї, а недостача громадської та церковної лучности наражує єго на затрату своєї віри і народности. Та мимо сих невідрадних відносин видко вже і серед американських Українців, особливо в північній Америцї, значний поступ: побудовано вже богато нових церков, позасновувано читальнї, просьвітні і господарські товариства, виходять численні українські часописи. А що лучність Українців в Америцї з Українцями в Европі не перериває ся, тож є надія, що спільною працею доведуть до поліпшеня спільної долї.

*) З бувшої Росії переселював ся наш нарід в азийські краї, головно на Сибір.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПЯТА ДОБА.

ЗМАГАНЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО САМООЗНАЧЕНЯ Й ВІДЗИСКАНЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТИ.

I. УЧАСТЬ І ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СЬВІТОВІЙ ВІЙНІ.

1. ВИБУХ СЬВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОБСАДА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ АВСТРО-УГОРЩИНИ РОСІЄЮ І ЖИТЄ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В ЗАХІДНИХ КРАЯХ АВСТРІЇ. — Рік 1914. у житю українського народу розпочав ся під знаком сьвяткованя 100-лїтних роковин уродженя найбільшого українського поета, Тараса Шевченка (гл. ст. 92.), що своїми віщими словами предсказав в будучинї повстанє самостійної України. Австро-угорські а навіть американські Українцї обходили се сьвято величавими обходами, тільки на Придніпрянській Українї заборонило российське правительство обходити Шевченкове сьвято. Та небавом довело ся українському народови переживати тяжкі хвилї. Вибух сьвітової війни в половинї 1914. р. спричинив цїлковитий зворот в житю українського народу, перериваючи ненадійно єго мирний розвиток.

До завзятого бою на житє і смерть против Австро-Угорщини й союзної Німеччини станула між иншими державами також сусїдна Росія. В бажаню Росії, розбити Австро-угорську державу, містило ся також бажанє, знищити те огнище народного житя, котре український нарід мав в границях Австро-Угорщини та розширити российську державну власть на всї українські землї, щоби могти на їх цїлім просторі давити українське народне житє.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

З волї українського народу в Галичинї повстала у Львові „Головна Українська Рада“, котрій віддано провід у всїх народних справах на час війни: она оголосила, що війна проти Росії є війною за визволенє України і видала поклик, звернути проти Росії всї народні сили. З єї понуки взяла ся „Боєва Управа“ до створеня з нашої молодежи військових віддїлів, званих „Українськими Січовими Стрільцями“, котрі своєю кровю мали здобувати для України лїпшу долю; до створеня таких військових віддїлів взяли ся також Українцї на Буковинї. Придніпрянські Українцї, що за свою працю для добра України мусїли перед переслїдуванями российського правительства схоронити ся до Галичини, заложили „Союз Визволеня України“, котрий звернув ся до Українців в Росії з покликом до боротьби за свободу України.

Та воєнні події склали ся так, що Галичина й Буковина опинили ся на якийсь час в руках Росії (кілька разів заганяли ся российські війська й на Закарпатську Україну, але безуспішно). Народні провідники приневолені були покинути рідний край та перенести ся на захід Австро-Угорщини (головно до Відня) і з чужини вести дальше працю для визволеня рідного краю. Там перенесли ся: „Головна Українська Рада“, що перемінила ся небавом по приступленю до неї буковинських Українців в „Загальну Українську Раду“, дальше „Союз Визволеня України“ й значне число українських культурно-просьвітних і господарських товариств. Але не лише провідники українського народу з Галичини й Буковини опинили ся на чужинї; доля загнала сюди також тисячі й тисячі нашого народу, що втїкав перед переслїдуванями й насильним московщенєм. Бо российське правительство завісило всї наші часописи, замкнуло всї наші товариства, а наших людий стало вязнити або вивозити в глубину Росії.

„Загальна Українська Рада“ розпочала сейчас працю на чужинї: она видала не лишень поклик „вільна, самостійна Україна, — вільна самостійна Українська держава“, але подбала й про долю тисячів наших переселенців. Она виєднала для них всякого рода запомоги, постарала ся о побудованє захистів і церков, а при помочи „Української Загальної Культурної Ради“ та „Союза Визволеня України“ стала займати ся просьвітним житєм наших переселенців, засновуючи на чужинї школи, читальнї, уряджуючи відчити й видаючи численні часописи й книжки не лише українською мовою, але й в чужих мовах, познакомлюючи в них

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чужинців з українською історією, з українським народним житєм і зі змаганями українського народу до здобутя самостійности. Завдяки тим заходам увесь культурний сьвіт зацікавив ся долею нашого народу й заговорив про него.

2. ПЕРЕВОРОТ В РОСІЇ: САМОУПРАВА УКРАЇНИ. — В 1915. р. по тяжких і крівавих боях (передовсім в Карпатах), в котрих відзначили ся серед австро-угорських військ галицькі й буковинські українські полки та „Українські Січові Стрільці“, зломано силу російських військ та освободжено більшу частину Галичини й цілу Буковину. І хоч в 1916. р. російським військам удало ся посунутись в Галичині хвилево дещо вперед і заняти наново Буковину, сила царського правлїня не змогла вже двигнути ся. В початках 1917. р. наступив в Росії переворот (революція): царя усунено й увязнено, а на чолї держави стануло нове, революцийне правительство, зложене з московських громадян.

Отсей великий переворот в Росії відбив ся голосним відгомоном на Придніпрянській Україні. Українське громадяньство взяло ся негайно до праці над відбудовою народного українського житя, здавленого царським урядом. Визначні представники українського громадяньства в Києві завязали „Українську Центральну (осередну) Раду“, котра поставила собі яко задачу притягнути всї верстви українського народу до праці над творенєм нового житя. Завдяки їй відбув ся цїлий ряд всенародних віч та зїздів, що застановляли ся головно над дорогами, котрими належить прямувати до здійсненя права на самоозначенє українського народу серед инших народів Росії, се є до здобутя для України самоуправи (автономії) в тім напрямі, що Україна не має відділяти ся від Росії, а тілько, що она матиме право по своїй уподобі сама собі лад давати. Колиж московське революцийне правительство відкинуло українські домаганя що до самоуправи, „Українська Центральна Рада“, не оглядаючи ся на се, почала сама творити основи державного будівництва, опираючи ся на українськім народї.

Она переняла на себе обовязки зверхної й законодатної влади на Україні, а виконну владу для порядкованя державних справ віддала в руки „Ґенерального Секретаріяту“*). Сей крок „Української Центральної Ради“ приневолив московське пра-

*) Се такий уряд, як в инших державах міністерство, що порядкує значною частю державних справ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вительство навязати переговори в справі самоуправи України. Та з хвилею, як „Ґенеральний Секретаріят“ в своїй заяві оголосив, що першою умовою будучого ладу України має бути зєдинене всїх українських земель та що для повної вияви волї українського народу й для ухваленя конституції України мають бути скликані „Українські Установчі Збори“ з представників усїх верстов населеня України, на переговори в справі самоуправи стало вже за пізно. Українське громадяньство, опираючи ся на нїчим необмеженім праві самоозначеня народів, рішило, що тільки само населенє України має рішати про єї будучу долю, про єї відношенє до Росії, що Україна може приступити до звязку з иншими народами бувшого Росийського царства лиш на основі добровільного договору, яко рівний з рівним, яко самостійна держава зі зверхною владою у себе дома.

3. БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ В РОСІЇ І РОЗЛАД НА УКРАЇНЇ. — Таке рішуче становище українського громадяньства викликало велике заворушенє серед усїх верстов московського громадяньства. Не звертаючи одначе на се уваги, українське громадяньство збирало дальше всї творчі сили України для порядкованя нового житя, але не забуло й на се, щоби проти неминучої боротьби зі згаданими верствами московського громадяньства, ворожо настроєними до всяких самостійницьких проявів на Українї, найти собі союзників. Отсї стараня довели до зїзду представників недержавних народів Росії (Українців, Білорусинів, Литовців і ин.) в Києві, котрі заявили ся за правом самоозначеня всїх народів, стаючи в сей спосіб до боротьби против тих верстов московського народу, що доси иншим народам бувшого Росийського царства такого права не хотїли признати. Та серед підготовчої роботи наступили події, що розєднали спільні сили тих народів, зглядно перепинили обєднуючу працю.

На півночи, в московських землях, приготовляв ся вже від довшого часу смертний бій між висшими суспільними верствами, що після перевороту в Росії захопили всю владу в свої руки, а простим робочим людом. Звідтам пішов і на Україну клич, що вся власть має спочити в руках робітничо-жовнїрських рад. Під впливом сего запанував розлад серед війська, оно почало нищити й грабувати українські села, селяниж стали силою забирати землю богатих земельних власників та взагалї нищити велику земельну власність. Заким одначе наступив в Росії новий

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

переворот, Україна не зривала ще явно з Росією, а „Ґенеральний Секретаріят“ заявляв у своїй відозві, що Україна повинна зістати в складі Росії яко рівноправне державне тіло.

Та під конець 1917. р. спричинили большевики*) новий переворот в Росії: дотеперішне московське революцийне правительство усунено й увязнено, а єго місце заняло нове, большевицьке правительство. Большевицький рух перекинув ся сейчас і на Україну; на улицях Києва розгоріла ся домашна війна між Українцями й большевиками з одної сторони, а прихильниками дотеперішного московського революцийного правительства з другої сторони. Колиж правительственні війська мусїли уступити з Києва, „Українська Центральна Рада“ перебрала в свої руки повноту влади на Україні. Через домашну війну Росийська держава розпала ся: народи бувшої Росії мусїли самі дбати про себе, мусїла про себе дбати й Україна. Сю хвилю, коли вся власть найшла ся знова в руках „Української Центральної Ради“, використано на се, щоби проголосити Українську Народну Республику**).

II. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛИКА.

1. ПРОГОЛОШЕНЄ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛИКИ: БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР І ПЕРША ВІЙНА З БОЛЬШЕВИКАМИ. — Універсалом з 20. падолиста 1917. р. проголосила „Українська Центральна Рада“, що від сего дня Придніпрянська Україна стає „Українською Народною Республикою“. В єї склад входять землї, засені в більшости Українцями (Київщина, Поділє, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія без Криму), а остаточно будуть визначені границї, особливо в пограничних землях, де більшість Українців, після волї всїх тих народів, що заселюють ті пограничні области. Українська Народна Республика не хоче відділяти ся від Росії, але хоче оставати в нїй яко самостійна держава, бажаючи, щоби Росийська республика була союзом рівних і віль-

*) Большевики се таке сторонництво, котре придержує ся погляду, що не повинно бути нїякої особистої власности у поодиноких людий, а все, н. пр. земля, мусить належати державі або окремим самостійним громадам і всї громадяни повинні зі всего однаково користати й мати однакові достатки.

**) Республика — се такий державний лад, коли верховну власть визначає весь нарід, коли державою порядкує не володар, а звичайний громадянин, котрого вибирає весь нарід на якийсь час; законодатну власть має весь нарід через вибираних собою заступників.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

них народів. Знесено велику земельну власність (землї дїдичів, монастирські, церковні й инші) і признано її власностю всего робочого люду, до котрого мають перейти без викупу. Усїм громадянам забезпечено всї свободи: свободу слова, печати, віри, зібрань, особисту свободу і т. д., а иншим народностям на Українї признано народно-особисту самоуправу.

В тім ненадїйно московське большевицьке правительство виступило перед воюючими державами з предлогою мирових переговорів. Згодили ся на се сейчас Австро-Угорщина й Нїмеччина та їх союзники і визначили яко місце переговорів Берестє литовське (відоме з заключеня церковної унїї; гл. ст. 58.), де прибули большевицькі відпоручники. Одначе „Українська Центральна Рада“, не вважаючи большевицьких відпоручників представниками України, вислала за згодою Австро-Угорщини й Нїмеччини своїх відпоручників на мирові переговори до Берестя. Колиж большевицькі відпоручники ставили мировим переговорам і Українцям всякі перепони, приступили українські відпоручники, по проголошеню „Українською Центральною Радою“ 22. січня 1918. р. повної незалежности „Української Народної Республики“, до самостійних переговорів з Австро-Угорщиною й Нїмеччиною. Одним і другим спішно було до заключеня мира: Австро-Угорщина й Нїмеччина потребували з України збіжа, а Україна мусїла як найскорше заключити мир, щоби всї свої сили звернути против большевиків, що стали їй вже дуже загрожувати.

Австро-Угорщина й Нїмеччина, признавши „Українську Народну Республику“ самостійною, вільною державою, що може заключати самостійно міжнародні договори, заключили з нею дня 9. лютого 1918. р. т. зв. Берестейський мир, в котрім границями між Австро-Угоршиною й Україною установлено границї, що були перед війною між Австро-Угорщиною і Росією, а на заходї входили в склад „Української Народної Республики“ ще Холмщина й Підляше. Отсей мир заключено день після сего, як большевики після завзятих і крівавих боїв заняли Київ, а „У. Ц. Рада“ приневолена була подати ся в західні области. Ще перед тим уступив „Ґенеральний Секретаріят“, а єго місце заняла „Рада Народних Мінїстрів“.

2. ОСВОБОДЖЕНЄ УКРАЇНИ. УКРАЇНА „ГЕТЬМАНЩИНОЮ“. КОНЕЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ. — В тій грізній для України хвилї звернули ся українські мирові відпоручники в Берестю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до Німеччини з просьбою о військову поміч против большевиків. Німеччина, а за нею й Австро-Угорщина дали „Українській Народній Республиці“ військову поміч так, що в дуже короткім часї, при співучасти українського війська, занято Київ і очищено всю Придніпрянську Україну з большевиків.

Одначе Австро-Німці пішли визволяти Україну не з любови до неї, а ізза жадоби наживи і через те зараз на вступі розбила ся українсько-німецька приязнь. Австро-німецькі війська стали поводитись на визволеній Україні як завойовники. Розпочали ся вязненя сьвідомих Українців, підозрілих будьто о большевизм, а за тим пішли засуди й розстрілюваня. Військо оголочувало Україну безплатно з єї богацтв і запасів. Початково виникли з сего непорозуміня між людностю й німецьким військом, а опісля між українською владою й німецьким начальством. Та хоч як рішучим був виступ „У. Ц. Ради“ против німецьких безправств, „У. Ц. Рада“ була безсильною. Німці визискали невдоволенє, що вже від довшого часу стало ширити ся на Україні против „У. Ц. Ради“ (головно ізза земельного закона), розігнали й увязнили єї членів, а „Українських Січових Стрільців“, що виступили в єї обороні, роззброїли. „У. Ц. Рада“ перестала єствувати.

Сейчас після упадку „У. Ц. Ради“ великі земельні власники й богатші селяни, що відбували тоді як раз у Києві зїзд, проголосили при підмозї Німців гетьманом (29. цьвітня 1918.) бувшого російського ґенерала Павла Скоропадського (потомка Мазепиного наслїдника, гетьмана Івана Скоропадського). На мурах Києва появила ся гетьманська „Грамота до всего Українського Народу“, в котрій Павло Скоропадський оголошував себе „гетьманом всієї України“, зносив „У. Ц. Раду“, заповідав вибори до Українського Сойму, надїленє земельними участками малоземельних хлїборобів по вивласненю земель по дїйсній їх вартости від великих земельних власників та забезпеченє прав робітничої верстви. „Українська Народна Республика“ перемінила ся в „Гетьманщину“.

Одначе як колись український нарід не мав довіря до заходів гетьмана Мазепи в єго боротьбі за самостійність України (гл. ст. 81.), так і тепер більшість українського громадяньства віднесла ся ворожо до нового гетьмана й єго замірів около привернення ладу на Україні. Єго стали підозрівати о надто велику прихильність до великих земельних власників і о стремлїня до зєдиненя України з Росією. І хоч гетьман почував себе щирим

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Українцем та виявляв себе приклонником самостійної України, богато говорило й проти сего. Вправді заходами гетьмана повстали два українські університети в Києві й Камінци подільськім та з припорученя правительства розпочато праці коло заснованя української академії наук, що повстала в Києві, але в гетьманській управі й в урядах засідали переважно прихильники давної Росії, що ворожо відносили ся до української справи, а котрих стали попирати Німці. Такий союз з чужими силами, без опертя на сьвідомій помочи і участи народу, не міг будити довіря до гетьмана серед українського громадяньства. Против гетьманської влади виступив завязаний кількома українськими сторонництвами „Український Національно-Державний Союз“, за котрим станули Українські Січові Стрільці й маси узброєного українського селяньства. Колиж гетьман окружив ся самими Москалями й оповістив грамоту про злуку України з Росією, загоріло ся на Україні повстанє против гетьмана. Повстанці віднесли побіду, а гетьман і єго правительство втікли за границю.

3. ОСНОВИ ПРАВА САМООЗНАЧЕНЯ НАРОДІВ І ПОВСТАНЄ „ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛИКИ“.— Воюючі з Австро-Угорщиною й Німеччиною держави заявляли від самого початку сьвітової війни, що борють ся за освободженє поневолених народів, котрі стогнуть в австро-німецькім ярмі. Але се не було правдою, бо в рядах тих держав, котрі голосили освободженє поневолених народів, находила ся й Росія, в котрої ярмі стогнали поневолені народи: Українці, Білорусини, Поляки, Литовці й ин. Аж коли розпала ся Росія наслідком внутрішного перевороту, а по стороні противників Австро-Угорщини й Німеччини виступили також Зєдинені Держави північної Америки, наступив зворот в справі недержавних, поневолених народів. Предсідник Зєдинених Держав подав основи прав народів, після котрих підставою нового порядку сьвіта є право самоозначеня народів. Народна область, то є область заселена більшостю членів даного народу, має свобідно постановляти про свою долю, про свою державну приналежність, а народи, заселюючі в меншости ту область, мають мати забезпеченє своїх народних, культурних і громадянських прав.

Тому то й Австро-Угорщина, котра під конець 1918. р. стала наслідком перемоги противників хилити ся до упадку, видвигнула

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

для ратованя свого єствованя справу самоуправи австрийських народів. Австрийський цїсар заповів перетворенє Австрії (без Угорщини) в союз народних держав, а одною з таких держав мала бути й Українська держава (зі східної Галичини й Буковини). Опираючись на цїсарській заяві та на праві самоозначеня народів, проголошенім предсїдником Зєдинених Держав, зібрала ся у Львові 18. жовтня 1918. р. „Українська Національна Рада“, зложена з представників Галицької, Буковинської й Закарпатської України. Она предложила „Українським Національним Зборам“, котрі зібрали ся 19. жовтня, до затвердженя ухвалу, що з українських областий Австро-Угорщини, то є зі східної Галичини, північно-західної Буковини й північно-східної Угорщини повстає Українська Держава.

Ще в 1916. р. Австро-Угорщина й Німеччина проголосили утворенє незалежної Польщі. Користаючи тепер з розкладу Австро-Угорщини, Польща проголосила себе незалежною державою й зголосила свої давні історичні права також на українські землї. Супроти сего „Українська Національна Рада“ рішила перебрати в свої руки власть на українських областях Австро-Угорщини. Дня 1. падолиста 1918. р. в ранцї Українські Січові Стрільцї в злуцї з українськими віддїлами бувших австро-угорських полків, обсадили столицю Галичини Львів. На мурах міста появила ся відозва „У. Н. Ради“ до населеня з проголошенєм на українських землях бувшої Австро-Угорщини Української держави, прозваної пізнїйше „Західно-Українською Народною Республикою“. Та по трех тижнях завзятих боїв, 21. падолиста, супроти військової переваги Поляків, українські війська, а з ними „У. Н. Рада“ та „Державний Секретаріят“ (так як давний „Ґенеральний Секретаріят“ в Києві; гл. ст. 108.) приневолені були опустити Львів.

4. ЗЄДИНЕНЄ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ Й СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ (ПРИДНІПРЯНСЬКОЇ) НАРОДНОЇ РЕСПУБЛИКИ І ЇХ ДОЛЯ. — Правительство „Західно-Української Народної Республики“ перенесло ся до нового осїдку, до Станиславова. Там дня 3. січня 1919. р. проголошено торжественно зєдиненє „Західно-Української“ й „Східно-Української (Придніпрянської) Народної Республики“ в одну „Українську Народну Республику“, з застереженєм самоуправи „Західній Области“. Сей день був днем зєдиненя віками віддїлених частин України: Га-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лицької, Буковинської, Закарпатської й Придніпрянської України в одну Велику Україну.

Міжтим боротьба в Галичині йшла дальше. Українські війська облягли Львів і протягом пів року держали східну Галичину аж по ріку Сян, з виїмком зелїзничого шляху Львів-Перемишль, що враз із тими містами був у польських руках. Та супроти військової переваги Поляків, не маючи нїзвідки підмоги й воєнних припасів, українські війська подали ся за границї східної Галичини, до Камінця подільського, де й осїло також правительство „Західної Области У. Н. Республики“ з диктатором*) на чолї.

Рівнобіжно з подіями в „Західній Области У. Н. Республики“ розвивали ся події на Придніпрянщинї. Там після прогнаня гетьмана (гл. ст. 113.) повстало нове правительство, прозване „Директоріятом“**). Та серед вельми тяжких обставин довело ся сему новому правительству кермувати справами Придніпряншини. Большевики наступали хмарою на Україну, в початках 1919. р. вдруге заняли Київ (гл. ст. 111.) і опанували більшу частину Придніпрянської України. На поміч загроженим Придніпрянцям поспішили українські полки з Галичини і. се було одною з причин, що польським військам удало ся заняти цїлу східну Галичину, велику часть Волинї та дальші українські землї на північ. Мимо сего українським військам удало ся при помочи селян-повстанців здобути значні успіхи в боротьбі з большевиками. В другій половинї 1919. р. українські війська заняли Київ, та не могли вдержати в руках столицї України, в котру, користаючи зі слабих українських сил, увійшли московські добровольцькі війська, що бороли ся і з Українцями і з большевиками в імя відбудови давної Росії й зединеня „всїх руських земель“. Придніпрянщина стала полем боротьби між большевиками й московськими добровольцями, в котрій українські землї, винищені війною, разом із „матерію українських городів“ Києвом, переходили з рук до рук. Московські добровольцькі війська, хоч в рік пізнїйше знов стали безуспішно бороти ся, не змогли остояти ся перед силою большевицьких військ, котрі вкінцї заняли враз із Києвом майже цїлу Придніпрянщину (з виїмком земель, обсадже-

*) Диктатор — се особа, котрій у виїмково тяжких для держави хвилях віддає ся необмежену власть.

**) Директоріят, значить начальна власть.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

них Поляками) по Дністер, Чорне море і Кавказ. „У. Н. Республика“ обнимала заледво дрібний клаптик української землї довкола Камінця подільського.

Головний отаман Придніпрянщини, бажаючи виперти большевиків, увійшов в зносини з Поляками й позискав для сеї цїли польську військову поміч. З весною 1920. р. почав ся спільний наступ Поляків і Придніпрянців на большевиків, що довів до занятя українських земель аж по середущий біг Дніпра враз із Києвом. Але большевики протинаступом, розпочатим лїтом, відзискали не лише Київ, а заняли й значну частину східної Галичини й підступили навіть під столицю Польської держави, Варшаву.

Та Полякам удало ся відбити большевицький протинаступ і посунути ся знова на Волинь, Підляше і Полїсє (над Припетю, де Пинськ). Большевики опустили східну Галичину, а Придніпрянцї заняли Камінець подільський. Між Польщею і большевиками почали ся мирові переговори, але з Придніпрянцями йшла боротьба дальше. Большевики опанували знов Камінець под., останки придніпрянських військ схоронили ся поза Збручем, в Галичинї, а долею Придніпрянщини стало кермувати окреме українське большевицьке правительство, признане московським большевицьким правительством. В мартї 1921. р. заключила Польща мир з московським і українським большевицьким правительством, в котрім відступлено Польщі з українських земель Холмщину, Підляше і велику часть Волинї та Полїся.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЗАКІНЧЕНЄ.

УКРАІНСЬКА СПРАВА НА ВСЕСЬВІТНІЙ МИРОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ.

Після побіди над Австро-Угорщиною й Німеччиною зібрали ся побідні держави в Франції на мирову конференцію (наради), щоби там рішати про судьбу побіджених держав та долю поневолених недержавних народів. На чергу прийшла там і справа самоозначеня українського народу. Як всї народи, так і Українцї вислали до Парижа своїх відпоручників з домаганєм, щоби в імя проголошеного Зєдиненими Державами північної Америки права народів на самоозначенє (гл. ст. 113.), признано таке право й поневоленому сотками лїт українському народови.

Справа самоозначеня українського народу сьвітовою мировою конференцією на разї не вирішена, а через те єго землї поки що в руках Поляків, Чехо-Словаків (Закарпатська Україна), Румунів (півн.-західна Буковина) і большевиків.

Український нарід вірить одначе твердо в оконечну справедливість і не тратить надії на лучшу будучину, предсказану віщими словами свого найбільшого поета Тараса Шевченка (в котрого столїтні роковини уродженя вибухла сьвітова пожежа):

„Встане Україна
„І розвіє тьму неволї,
„Сьвіт правди засьвітить,
„І помолять ся на волї
„Невольничі дїти“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЛІТОПИСНА ТАБЛИЧКА

НАЙВАЖНІЙШИХ ПОДІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

911. Торговельна умова князя Олега з Греками (перша певна подія з історії українського народу).
988. Охрещенє Руси за князя Володимира Великого.
1223. Перший прихід Татар на Русь: битва над Калкою.
1240. Другий прихід Татар на Русь: зруйнованє Києва.
1349. Казимир Великий прилучив Галичину до Польщі.
1385. Перша злука Литви і Руси з Польщею в Креві.
1413. Нова злука Литви і Руси з Польщею в Городлї.
1439. Київський митрополит Ізидор заключив церковну унїю з Римом у Фльоренції.
1569. Люблинська унїя: остаточна злука Польщі, Литви і Руси.
1596. Церковна унїя Руси з Римом в Берестю литовськім (Берестейська унїя).
1621. Битва під Хотином: гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.
1648. Повстанє гетьмана Богдана Хмельницького.
1654. Переяславська рада: злука України з Московщиною.
1658. Гадяцька умова: гетьман Іван Виговський.
1667. Андрусівський мир: гетьман Петро Дорошенко.
1709. Битва під Полтавою: гетьман Іван Мазепа.
1720. Церковний синод в Замостю.
1764. Знесенє Гетьманщини.
1772. Розбір Польщі: прилука Галичини до Австрії.
1775. Зруйнованє Січи. Прилука Буковини до Австрії.
1782. Знесенє кріпацтва в Галичинї.
1783. Заведенє кріпацтва на Придніпрянській Українї.
1798. Почин українського відродженя і нова доба українського письменьства: Іван Котляревський та Вергілієва „Енеїда“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1837. Почин галицько-руського відродженя: „Руська трійця“ (Шашкевич, Головацький, Вагилевич) і „Русалка Дністрова“.

1840. Перше виданє: „Кобзаря“ Тараса Шевченка.

1848. Перша конституція в Австрії і знесенє панщини в Галичині. Проголошенє окремішности українського народу від польського і московського.

1861. Знесенє кріпацтва на Придніпрянській Україні. Почин відродженя на Буковині: Осип Юрій Гординський-Федькович. Поновне заведенє конституції в Австрії.

1866. Проголошенє москвофілами єдности галицьких Русинів з Москалями.

1867. Остаточне заведенє конституції в Австрії.

1876. Царський указ в справі заборони українського слова в Росії.

1905. Конституція в Росії.

1906. Знесенє указу з 1876. р.

1914. Столітє уродженя Тараса Шевченка. Вибух сьвітової війни. Обсада Галичини і Буковини Росією.

1915-1917. Освободженє Галичини і Буковини з під московського наїзду.

1917. Переворот (революція) в Росії: самоуправа України. Большевицький переворот в Росії: проголошенє Української Народної Республики (20. падолиста).

1918. Берестейський мир (9. лютого): Україна признана самостійною державою. Україна Гетьманщиною (29. цьвітня): гетьман Павло Скоропадський. Проголошенє Української держави на українських землях Австро-Угорщини (19. жовтня). Обсада Львова українськими військами (1—21. падолиста) і проголошенє „Західно-Української Народної Республики“.

1919. Зєдиненє „Західно-Української Народної Республики“, зі „Східно-Українською (Придніпрянською) Народною Республикою“ (3. січня).

1919-1921. Справа самоозначеня українського народу на всесьвітних мирових нарадах.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ВИБІР

з літописних оповідань про український нарід в давнину та про єго славних людий.

1.

ПОДОРОЖ РУСИНІВ З КИЄВА ДНІПРОМ ТА ЧОРНИМ МОРЕМ ДО ЦАРГОРОДА*).

Човни, що приходять до Царгорода з далекої Руси, себ то з Новгорода, де сидів Сьвятослав, син Ігоря, зі Смоленська, з Любеча, з Чернигова і з Вишгорода, ідуть вниз рікою Дніпром і збирають ся коло Києва. А підвладні Руси Словяни вирубують підчас зими в горах дерево на човни і обробивши, як прийде час, як розтане лід, спускають їх у близкі озера. І як спустять в ріку Дніпро, їдуть тією рікою і приходять до Києва; витягнувши, виставляють човни і продають Руси. А Русь (се є Русини) купує самі кадовби і розломивши давні однодеревні (човни), роблять з них весла і инший припас і споряжають нові. В місяци червни, рушивши рікою Дніпром, приходять у Витичев. Зачекавши там два або три дні, поки зберуть ся всї однодеревні, рушають і пливуть вниз тією рікою Дніпром. Перш за все приходять они до першого порога. Сей поріг є вузкий, по середині єго скелї круті та високі, вистромлені подібно до островів. Вода бючись об їх і пінячись, спадає звідти ключем та чинить великий гук і наводить страх. Тому Русь не відважує ся плисти посеред него, але приставши поблизу, висаджують на суходіл людий, а инші річи лишають в човнах і тодї роздягнувши ся, ногами мацають щоб не вдаритись о камінь і так — ті ніс, ті середину, ті керму пропихають палицями. І з такою пильною обережностю між заворотами і берегами ріки переходять той перший поріг. Коли перейдуть сей поріг, забирають з берега решту людий і приходять до другого порога. І сей подібний до першого, тяжкий і трудний до переходу; знову висаджують людий і переводять човни як і попереду. Подібним чином переходять і третий поріг. Далї так і четвертий поріг; при сїм порозї пристають всїми човнами до берега, вибрані люди виходять стеречи їх і йдуть, держучи пильну варту задля Печенїгів. Решта, забравши річи, що мали зі собою, з однодеревнїв, ідуть суходолом шість миль, аж доки перейдуть поріг. Тут ті тягнуть, ті на плечах несуть свої одно-

*) Оповіданє грецького цїсаря Константина, за котрого часів княгиня Ольга охрестила ся в Царгородї (гл. ст. 19.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

деревні й переносять за поріг і так спускають їх у ріку, кладуть свої річи і знову відпливають. Прийшовши до пятого порога, знову перепроваджують свої однодеревні через завороти ріки, як у першім і другім порозі й приходять до шестого порога і єго подібним чином переходять. Пливуть звідти й до семого порога, а перейшовши єго, до броду.

Перейшовши се місце, пристають до острова св. Григорія і на сїм острові чинять свої жертви, бо є там превеликий дуб. Жертвують живі птиці, инші жертвують хліб і мясо і що хто має, як то є в них звичай. Рушивши звідти, пливуть чотири дні, аж поки прийдуть до Лимана на устю ріки, що йде аж до моря. Тут є остров св. Етерія; приставши до него, спочивають там два або три дні, направляють свої човни, як є яка шкода що до вітрил, щогол, керми. Звідти пливуть Чорним морем до ріки Днїстра та Дунаю і таким чином аж сюди (до Царгорода) йде та бідолашна страшна, тяжка і трудна дорога.

2.

ХОРОБРІСТЬ КНЯЗЯ СЬВЯТОСЛАВА ІГОРЕВИЧА*).

Сказав Сьвятослав своїй матери (Ользї) і своїм боярам: „Не любо менї жити в Києві, хочу жити в Переяславци над Дунаєм, бо се є середина моєї землї, бо ту приходить всяке добро: від Греків золото, шовкові золотом ткані матерії, вина, ріжнородні овочі, з Чех і з Угорщини срібло і конї, а з Руси футра, віск, мід і невільники“. І сказала єму Ольга: „Видиш, що я немічна, як же можеш від мене іти?“ бо вже дуже була занемогла. „Як похорониш мене, то йди, куди хочеш“. По трех днях умерла Ольга і плакали за нею єї син і єї внуки і всї люди великим плачем, понесли її і порохонили. А Сьвятослав пішов у Переяславець, Болгариж зачинили ся в городї. І вийшли Болгари на бій із Сьвятославом і була велика січа і почали перемагати Болгари. Тодї сказав Сьвятослав до своїх воїнів: „Вже прийде ся нам тут полячи; підїм у бій хоробро, братя і дружино!“ І над вечір переміг Сьвятослав і здобув город копієм і післав до Греків посла, кажучи: „Хочу йти на вас і взяти ваш город як і сей“. І сказали Греки: „Ми не маємо сили стати проти вас, але возьми від нас данину для своєї дружини і скажіть нам, кілько вас, щоби ми дали відповідно до числа на кождого чоловіка“. Так казали Греки, обманюючи Русинів. І сказав їм Сьвятослав: „Є нас дві десятки тисяч“, а додав десять тисяч, бо було Русинів тільки десять тисяч. І узброїли Греки сто тисяч на Сьвятослава і не

---

*) Оповіданє нашої найдавнїйшої лїтописи, приписуваної Несторови (гл. ст. 12. і 39.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дали данини; і пішов Сьвятослав на Греків, а они вийли напротив Руси. Побачивши, перелякали ся Русини великого числа воїнів, а Сьвятослав промовив: „Вже нам нема де подїти ся, волею чи неволею треба станути проти ворога; тож не осоромимо Руської землї, але поляжемо тут кістьми; бо вмерти не сором, а як утечемо, то посоромимо ся, не будемо втїкати, але станемо мужно, а я піду вперед вас і як поляже моя голова, тодї промишляйте самі за себе!“ *) І сказали воїни: „Де твоя голова, там і ми свої голови зложимо!“.

І уставили ся Русини в боєвім порядку і була велика січа і переміг Сьвятослав і побігли Греки і прийшов Сьвятослав до гóрода, воюючи і розбиваючи гóроди. І скликав цїсар своїх бояр до палати і сказав до них: „Що маємо робити, бо не можемо станути против него?“ І відповіли єму бояри: „Пішли до него дари, стрібуємо, чи він є любитель золота, чи шовкових тканин?“ І післав єму золото і шовкові тканини і мудрого чоловіка. І наказали єму: „Придивляй ся єго поглядови і єго лицю і єго умови!“ А він взявши дари, прийшов до Сьвятослава. Повідомили Сьвятослава, що прийшли Греки з поклоном, а він сказáв: „Приведїть їх сюди!“ Прийшли і поклонили ся єму, положили перед ним золото і тканини; і сказав Сьвятослав до своїх слуг, дивлячи ся в иншу сторону: „Сховайте се!“ Ониж прийшли до цїсаря і скликав цїсар бояр, а посли сказали: „Ми приходили до него і дали єму дари, а він і не глянув на них, лиш казав сховати“. І сказав оден: „Стрібуй ще, пішли єму оруже“. Ониж послухали єго і післали єму меч і инше оруже і принесли єму. А він приняв, почав хвалити і любувати ся і велїв поздоровити цїсаря. Прийшли они знов до цїсаря і оповіли єму все як було і сказали бояри: „Се вельми грізний чоловік, бо не дбає про майно, а бере оруже; пішли єму данину!“ І післав цїсар кажучи: „Не приходи до гóрода, возьми данини скільки хочеш;“ бо мало що не прийшов (Сьвятослав) під Царгород. І дали єму данину; а взяв він її і за убитих, кажучи: „Їх рід возьме її“. Взяв і дарунки численні і вернув ся до Переяславця з великою славою.

---

*) Грецький лїтописець Лев Діякон, що описав історію сеї війни, подає дуже подібну бесїду Сьвятослава до свого війська: „Пропаде слава, котра йшла за руським військом, що не трудно підбивало сусїдні народи та тримало в неволї цїлі краї, не проливаючи й крови, пропаде, як тепер так соромно поступимо ся Грекам. Від предків ми мужність дістали; пригадаймож, якою непоборимою до сих часів була сила руська й міцно биймо ся за своє спасенє. То не наш звичай, утїкачами йти до дому, але або жити з побідою, або славно вмерти, доказавши дїла, як слїд сьміливим мужам“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

3.

ПЕРЕКАЗ ПРО КОЖЕМЯКУ *).

Коли Володимир вернув з війни хорватської, Печеніги прийшли по другім боці від Сули. Володимир пішов против них і зустрів їх на Трубайлї, на броді, де нинї Переяслав. І став Володимир на сїй сторонї, а Печеніги на тій і не осьмілив ся на тамтой, анї они на сей бік. І приїхав печенїжський князь до ріки, визвав Володимира і сказав: „Вишли ти свого чоловіка а я свого, най борють ся: а коли твій чоловік подужає мого, то не воюймо три лїта; а коли наш чоловік поборе вашого, то воюймо за три роки“. І розійшли ся. Володимир, прийшовши в табор, післав післанців поспитати: чи нема такого чоловіка, що поборов би ся з Печенїгом? І не найшов ся нїгде. На другий день вранцї приїхали Печеніги і привели свого чоловіка, а у наших не було. Став сумувати Володимир і посилав по цїлім війську. І прийшов оден старий чоловік до князя та сказав єму: „Княже, є у мене оден син найменший дома, я з чотирма сюди вийшов, а він дома; від дитиньства ще нїхто не поборов єго. Раз якось сварив я на него а він мяв кожі, розсердив ся ся на мене і розірвав скіру руками“. Князь, почувши се, рад був і післав по него.

Привели єго до князя, а князь розповів єму все. А він скасказав: „Княже, чи може тут бути що, щоби мене роздратувало: чи нема тут великого і сильного бика?“ Найшли великого і сильного бика і казали роздратувати бика, вложивши на него розпалені зелїза; відтак пустили бика а він побіг мимо него. Тодї сей ухопив бика рукою за бік і вирвав кожу з мясом, як далеко рукою засягнув. Тодї сказав Володимир: „Можеш з ним бороти ся“. — На другий день прийшли Печеніги і стали кликати: „Чи нема чоловіка? ось наш прийшов“. Володимир же велїв тої ночи узброїти ся і обидва табори виступили. Печеніги вислали свого чоловіка, а був він величезний вельми і страшний. Виступив і Володимирів чоловік, а скоро Печенїг єго побачив, розсьміяв ся, бо був середнього росту. Розміривши простір поміж обидвома полками (військами), пустили їх до себе, а они ухопили себе і держали ся кріпко. Здавив він Печенїга руками на смерть і кинув ним об землю. Закричали Печеніги та стали утїкати, а Русь пігнала за ними, побиваючи їх і прогнала. Володимир рад був і заложив город на броді сїм і назвав єго Переяслав, бо переяв славу сей молодець. Володимир вчинив єго великим достойником і єго вітця, і вернув у Київ з побідою і славою великою.

---

*) Оповіданє найдавнїйшої лїтописи, т. зв. лїтописи Нестора.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

4.

ДЛЯЧОГО КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СЬВЯТИЙ ПРИНЯВ ХРИСТОВУ ВІРУ З ГРЕЦІЇ?*)

Скликав Володимир своїх бояр і городських старців та сказав до них: „Приходили до мене Болгари і говорили: прийми нашу віру! по сїм же приходили Нїмцї і ті хвалили свою віру; по них прийшли Жиди. А останні прийшли Греки та ганили всї віри, а хвалили свою і говорили богато, оповідаючи про початок сьвіта та про повстанє цїлого сьвіта; ониж розумно говорять і дивно та мило слухати їх; бо кажуть они, що є другий сьвіт: коли хто нашу віру прийме, то хоч умре, знову встане і не умре на віки; а коли прийме иншу віру, то буде на другім сьвітї горіти в огни. Якуж раду подасте? що на те кажете?“ І промовили бояри і старцї: „Знаєш, княже, що своєї віри нїхто не ганить, але хвалить; коли хочеш вивідати ся добре, то маєш у себе мужів, пішли їх, нехай розвідають ся про службу кождого з них (тих народів), як они служать Богу“. І подобало ся се князеви і всїм людям; вибрали добрих і розумних мужів числом десять і сказали їм: „Ідїть наперед до Болгар та розвідайте ся наперед про їх віру“. Ониж пішли і прийшовши бачили їх гидкі дїла, як они покланяли ся в поганській сьвятинї, і прийшли в свою землю. І сказав їм Володимир: „Ідїть тепер до Нїмцїв, пригляньте ся там, а звідтам ідїть до Греків“. Ониж пішли до Нїмцїв і приглядали ся їх церковній службі і прийшли до Царгорода і війшли до цїсаря. Цїсар же спитав їх, в якій цїли они прийшли, ониж оповіли єму все, як було. Почувши се, зрадїв цїсар і оказав їм велику почесть сего дня.

На другий день післав до патріярха, кажучи: „Прийшли Русини і розвідували ся про нашу віру; прикраси церкву і духовеньство та сам убери ся в сьвятительські ризи (одежу), нехай бачать славу нашого Бога“. Почувши се патріярх, велїв скликати духовеньство, після звичаю урядив празник, запалили кадила і зібрали сьпіваків та хор. І пішов цїсар з ними до церкви і поставили їх на простороннім місци, показували церковну красоту, сьпів і архієрейську службу і діяконську і оповідали їм про службу свому Богу. Ониж були вельми здивовані і похвалили їх службу. І візвали їх цїсарі Василь і Константин, кажучи їм: „Ідїть у вашу землю!“ і відпустили їх з великими дарами і почестю. Ониж прийшли в свою землю і скликав князь своїх бояр і старцїв. І сказав Володимир: „Ось прийшли мужі, післані нами, послухаймо від них, як що було“. І сказав: „Говоріть перед дружиною!“ Ониж сказали: „Ходили ми до Болгар, бачили, як они покланяють ся в храмі, чи радше в поганській сьвятинї; нема у них радости і не добра їх віра. І прийшли ми до Нїмцїв і бачили ми,

*) Оповіданє найдавнїйшної лїтописи, т. зв. лїтописи Нестора.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як они уряджували в храмах ріжні служби, але красоти ми не бачили ніякої. І прийшли ми до Греків і завели они нас там, де служать свому Богу і не знаємо, чи ми були в небі, чи на землї: бо на землї нема такого вигляду і такої красоти і годї нам про се оповісти; тілько те знаємо, що там Бог з людьми перебуває, а служба їх гарнїйша від служб в инших сторонах. Ми не можемо забути сеї красоти; бо кождий чоловік, що покушає солодкого, то не буде їсти потім гіркого, так само і ми не можемо тут остати". А на се відповіли бояри: „Колиб віра грецька була лиха, то не булаб її приняла твоя бабка Ольга, котра була наймудрійшою зі всїх людий".

5.

ЗАСНОВИНИ ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ*).

А отсе розповім, від чого прозвано Печерський монастир. Боголюбивий князь Ярослав любив Берестове (сїльце коло Києва) і церкву Сьвятих Апостолів, що там була і настановляв многих попів, над котрими старшим сьвящеником був Іляріон, чоловік чесний, учений, що віддавав ся постам. Він ходив з Берестового над Днїпро, на гору, де нинї старий Печерський монастир і там молив ся; а був там великий лїс. Викопав там малу печерку і відсьпівавши часи, приходив з Берестового та потайки молив ся там Богу. Після сего вложив Бог князеви в серце, що настановив він єго (Іляріона) митрополитом у сьвятій Софії, а та печерка остала пуста. По недовгім часї вложив Бог у серце одному сьвітському чоловікови з города Любеча, що пішов у сьвіт та зайшов на Сьвяту Гору (гора Атон, в Грецькім цїсарстві, на пол. схід від Солуня) і бачив там монастирі і полюбив чернече житє, а прийшовши в монастир, просив ігумена, щоби приняв єго між черців. Він (ігумен) послухав єго, постриг єго в черцї і дав єму імя Антоній. Навчивши єго чернечого житя, сказав єму: „Іди знов на Русь і нехай буде благословенє Сьвятої Гори з тобою, бо через тебе повстане много черців; а поблагословивши, відпустив єго і сказав: „Іди в спокою".

Антоній же прийшов до Києва і роздумував, де би поселити ся і ходив по монастирях, одначе не припали они єму до вподоби, бо так не хотїв Бог і почав ходити по дебрах та горах, шукаючи, де би єму Бог вказав (місце); і прийшов на гору, де Іляріон викопав був печерку і полюбив се місце і поселив ся там та почав молити ся Богу, говорячи зі слезами: „Господи! утверди мене в сїм місци і нехай буде на сїм місци благословенє Сьвятої Гори і мого ігумена, що мене постриг". І почав там жити, молив Бога, їв цїлий день лише сухий хлїб, пив воду в міру та копав печеру,

*) Оповіданє найдавнїйшої лїтописи, т. зв. лїтописи Нестора.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не спочив нї в день, нї в ночи, працював, чував та молив ся. Після сего дізнали ся добрі люди і приходили до него та приносили, чого єму треба; і пішла чутка про великого Антонїя; і стали приходити до него та просили в него благословеня. Потім умер великий князь Ярослав, а наслїдив по нїм єго син Ізяслав та засїв у Києві, а слава про Антонїя пішла по Руській землї. Ізяслав, дізнавши ся про єго житє, прийшов зі своєю дружиною та просив у него благословеня і молитви.

І дізнали ся всї про великого Антонїя і почитали єго та почали приходити до него братчики і почав їх приймати і постригати; і зібрало ся около него братії в числї 12. Викопали велику печеру і церкву і келії, котрі є й до нинї в печері під старим монастирем. І промовив Антонїй до зібраної братії: „Се Бог вас зібрав, братя і є ви тут через благословенє Сьвятої Гори, а я вас постригав; нехай буде на вас благословенє наперед від Бога, а потім від Сьвятої Гори“; і сказав ще їм отсе: „Жийте же собі і поставлю вам ігумена, а хочу іти сам оден на сю гору жити самітно як і вперід“. І настановив їм ігуменом Варлаама, а сам пішов на гору і викопав печеру, котра є під новим монастирем і там закінчив своє житє. Жив він з добродійства, не виходив нїгде з печери 40 лїт, а в нїй лежать єго мощі і по нинїшний день. Живучи з ігуменом, умножило ся число братчиків у печері і задумали поставити внї печери монастир; і прийшов ігумен з братчиками до Антонїя і сказали єму: „Отче! умножило ся число братчиків, а не можемо помістити ся в печері, щоби Бог і твоя молитва позволили, то ми поставилиб церковцю внї печери“. І позволив їм Антонїй. Ониж поклонили ся єму і поставили над печерою малу церковцю на імя Успеня Пресв. Богородицї. І почав Бог умножати черцїв молитвами Пресв. Богородицї і братчики нарадили ся з ігуменом поставити монастир; і прийшли братчики до Антонїя і сказали: „Отче! число братчиків умножає ся, а ми хотїлиб поставити монастир“.

Антонїй зрадїв і сказав: „Благословений Бог за все і нехай буде з вами молитва Пресв. Богородицї і Сьвятих Отцїв на Сьвятій Горі“. Сказавши се, післав одного з братчиків до князя Ізяслава і просив: „Мій княже! отсе Бог умножає братію, а місце мале, щоби ти дав нам ту гору над печерою“. Почувши се, зрадїв Ізяслав і післав своїх мужів і дав їм сю гору. А ігумен і братчики заложили велику церкву і монастир, огородили мурованими стїнами, церкву викінчили та прикрасили іконами (образами). І від тодї почав ся Печерський монастир, а що черцї жили зразу в печері, від того прозвав ся Печерським монастирем; а пішов Печерський монастир від благословеня Сьвятої Гори.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

6.

ДБАЛІСТЬ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ПРО УКРАШЕНЄ КИЄВА І КНИЖНУ НАУКУ*).

Ярослав заложив гóрод великий Київ (значить, обвів єго муром), у котрого є золоті ворота. Заложив він церкву св. Софії, митрополію, а відтак над золотими воротами церкву Благовіщеня Пресв. Богородиці, опісля монастир св. Юрія і св. Ірини. І за него стала християнська віра розводити ся і розширяти, черці почали множити ся і повставали монастирі. Ярослав любив церковні устави і сьвящеників любив вельми, а особливо чéрців. Брав ся він пильно до книг і читав їх часто в ночи і в день. Зібрав богато письменників і перекладав з грецької мови на словянську. Так списали многі книги і збірники, котрими поучають ся вірні і любують ся божественною наукою. Так то оден землю зоре, а другий посіє, инші жнуть і їдять корм щедрий, ось і тут: отець єго Володимир зорав землю і змягчив, сказатиб хрещенєм просьвітив, сей же засіяв книжною наукою серця вірних людий, а ми жнемо, приймаючи книжну просьвіту. Велика бо буває користь з книжної науки, бо книги учать нас дороги покаяня, а мудрість і здержливість осягаємо книжною наукою, бо се ріки, що зрошують землю, се жерела мудрости; в книгах є незбагнена глубина, ними потішаємо ся в смутку, они є уздою здержливости. Ярослав, як сказано, любив книжки і написавши богато, зложив їх в церкві св. Софії, котру сам построїв: украсив її золотом і сріблом і церковною посудою і в ній віддають звичайні пісні Богу в звичайних часах. І инші церкви ставив він по гóродах і містах, настановляв сьвящеників і визначував їм частину від свого майна, наказував їм учити людий, бо се їм поручено Богом і приходити часто в церкви. Так умножили ся сьвященики і християни. Радував ся вельми Ярослав, коли бачив богато церков і християн, а ворог сумував побіджений новими християнськими людьми.

7.

ПРО ВОЄННІ ПОХОДИ ТА ПРИГОДИ НА ЛОВАХ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА**).

Розповім вам, діти мої, про свою працю, що я потрудив ся та ходив у походи і на лови від 13-го року житя. У перве післав мене батько на Ростов через край Вятичів, а у друге до Смоленська. Всїх більших походів відбув я 83, а решти поменших і не пригадаю. А замирень з князями заключив я 19, дещо при

*) Оповіданє найдавнійшої літописи, т. зв. літописи Нестора.
**) Виїмок з єго „Поученя дітям“ (гл. ст. 25. і 39.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

батьку, а решту без батька. А на ловах у лїсах хапав я 30 раз дикі конї живцем. Два рази тур брав мене на роги разом із конем, олень топтав мене ногами, а два рази лось: оден топтав мене ногами, а другий колов рогами. Дикий кабан відорвав менї меч від пояса, медвідь укусив мене в колїно, лютий зьвір (рись) скочив менї на бедра і коня зі мною перевернув, а Бог заховав мене здоровим. З коня падав я богато разів, два рази розбив собі голову, калїчив ся в руки і ноги, особливо замолоду. Що мав робити мій слуга, те робив я сам, і на війнї і на ловах, день і ніч, у спекотї і на морозї, не давав собі спокою, не оглядав ся на намісників, робив я сам, що було треба.

8.

ТАТАРИ ЗДОБУВАЮТЬ КИЇВ*).

В р. 1240. прийшов Батий до Києва з великою силою, многим множеством сили своєї, окружив гóрод і обступила татарська сила і був гóрод у великій облозї. Батий був під гóродом і єго вояки обсадили гóрод, а від скрипу возів єго і реву множества вельблюдів єго і ржаня стад єго коний не було нїчого чути, і Руська земля була переповнена військом. Спіймали они (Русини) Татарина, іменем Товрула, і той розповів їм про всю силу їх (Татар). Батий поставив під гóродом тарани (прилади до розбиваня стїн) коло польських воріт, бо там прийшли були в дебри. День і ніч били тарани безнастанно, вибили стїни, а тодї городяни вийшли на вибиті стїни і тут можна було бачити, як копії ломали ся, як щити кололи ся, а стріли заслонили сьвітло побідженим. Димитрій (воєвода) був ранений, а Татари вийшли на стїни і сидїли день і ніч. Тодї построїли городяни другий гóрод около Пресв. Богородицї. На другий день вранцї напали на них Татари і був між ними страшний бій. Люди схоронили ся в церкві і вийшли на церковні зводи з шатрами своїми, так що від ваги завалили ся церковні стїни, а військо (татарське) заняло таким способом гóрод. Димитрія вивели раненого, але не убили єго задля єго хоробрости.

9.

НІМЦІ ПОДИВЛЯЮТЬ ПИШНИЙ СТРІЙ КНЯЗЯ ДАНИЛА І ЗБРОЮ ЄГО ВІЙСЬКА**).

Післав угорський король до Данила і просив єго о поміч: бо воював тодї (король) з Нїмцями; і пішов (Данило) єму на по-

*) Оповіданє Галицько-волинської лїтописи (гл. ст. 39.).
**) Оповіданє Галицько-волинської лїтописи.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

міч та прибув у Пожгу (на Угорщині). А прийшли були німецькі посли до него (до короля). І виїхав король з ними напротив князя Данила; а Данило стрінув єго, уставивши своє військо в боєвім порядку. Німці чудували ся татарській зброї (Данилового війська). Полки виглядали пишно в блискучій зброї: коні мали на собі скіряні накривала, а люди металеву зброю. Сам (Данило) їхав побіч короля по руському обичаю: був кінь під ним на прочуд гарний, кульбака з червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами; кафтан на нім з грецького золототканого шовку, обшитий золотими плоскими коронками; чоботи з зеленої скіри, вишивані золотом. Німці глядїли і чудували ся дуже, а король сказав до него (до Данила): „я не взяв би й тисячі срібла взамін за се, що ти прийшов по руському обичаю твоїх батьків“; а (Данило) просив ся в табор, бо було вельми горячо сего дня. Він же (король) взяв єго за руку і завів до своєї палати і сам роздягнув єго і вбрав єго у власну королївську одежу, оказуючи в сей спосіб почесть для него.

10.

О ПРЕСЬВІТЛІМ І ПРАВОСЛАВНІМ ВАСИЛЮ КНЯЗЮ ОСТРОЖСЬКІМ, КИЇВСЬКІМ ВОЄВОДІ*).

Князь Василь-Константин Константинович Острожський виводить свій рід з благословенного руського поколїня: пресловутного Володимира, в сьвятім хрещеню Василія, великого володаря Данила, руських князїв, власний потомок; син пресьвітлого Константина, князя Острожського, а великого гетьмана великого князївства Литовського, воєводи троцького, обома річами вельми преславний, хоробростю і правовірностю, перший між руськими князями, великий оборонець і потїха всего руського народу; зелїзний мур на Українах, пострах і тремтїнє для Татар; слава і сьвіча ясносьвітла Польського королївства, оздоба і окраса соймова, всїх загальних зїздів око і потужна сила; єго двір і люди наповняли дороги і міста: бо звик він їздити з многочисленною сьвітлою і стрійною дружиною; уродливий і красний, стать прегарна; муж о царських обичаях, повний ласкавости і побожних чеснот. Двір єго сьвітлий і дородний, около него сильні мужі. Взагалї чоловік словом, силою і дїлом, чеснотами і добродійствами преславний.

На єго дворі перебували і бесїдники славні і инші ріжні мудрцї; були і славні учені, що знали грецьку, словянську (то є церковно-словянську) і латинську мову. Підемо ще й до дру-

*) Сю похвалу князя Василя-Константина Острожського написав Захар Копистенський, архімандрит Печерської Лаври (гл ст. 66.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

гої, висшої, похвали: визначав ся побожностю в православній католицькій церкві; церква сіяла ріжними сьвітлими прикрасами; церкви і двір того князя повні евангельських і апостольських учителів, повні правдивих богословів, що знали богослове і праву віру. Архієреїв і сьвящеників вельми шанував, яко оборонець віри і Божих церков, сильний мідяний мур, поставлений Богом на Руси для нашої побожности, постійний у вітцівській вірі. І то знамените добродійство церквам показав і учинив, що печатною штукою видав немало богословських книг, через що Церква Христова будує ся не лише ту на Руси, але й по инших краях спів-вірних нам народів. В побожности подібний руському володареви Василю-Володимирови, що охрестив руський нарід. А коли перейдемо до єго побожного житя, до милосерних учинків, до щедроти надаваня церквам і монастирям, всего не зможемо тут виписати. Коротко кажучи, був він повний всяких чеснот і всім любий, як правовірним, так і посторонним. А ось нині я вважаю себе щасливим через те, що ласка Пресьвятого Духа дала мені пером описувати таку славу руського народу.

11.

ОПОВІДАНЄ ПРО ВДАЧУ, ЖИТЄ-БУТЄ ТА ХОРОБРІ ДІЛА КОЗАКІВ *).

Козаки є грецької віри, а звуть її на своїй мові руською. Дуже шанують сьвята і пости, що займають вісім або девять місяців у році і підчас їх не їдять мяса. Они дотепні і проникливі, вибагливі і щедрі, не жадні великого богатства, а страшенно цінять свою свободу: без неї не можуть жити і задля неї підіймають они повстаня. Они дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війні витревалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цінять свого житя. В чім проявляють они найбільше зручности і умілости — се бити ся табором, заслонивши ся возами; они дуже добре стріляють з рушниць, своєї звичайної зброї і боронять становища. Незлі они також на морі, але на кони не найліпші, і як би й на кони они були такіж сильні, як пішо, то думаю, їх не можна булоб побороти **). На зріст гарні, проворні, сильні; люблять гарно убирати ся, се видно по них, як они обловлять ся добичию в сусідних сторонах, бо без того вбирають ся досить скромно. З природи мають добре здоровлє, від хороби вмирають дуже рідко, хиба в дуже великій старости. Здебільшого кінчають житє на ложі слави, вбиті на війні.

Наміряючи ся йти на море, роблять се без дозволу короля, а беруть на се дозвіл у свого гетьмана. Потім збирають раду

---

*) Се оповіданє написав Француз Боплян, що в 1630-их і 1640-их рр. подорожував по Україні.

**) Боплян не говорить тут про козаків, яко їздців, бо були они від уродженя знаменитими їздцями. Він має тут на думці козаків яко кінне військо, що не було так добре, як пр. польська кіннота, закована в зелізо.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і вибирають отамана для начальства в сім поході. Потім удають ся в свою „військову скарбницю“, своє збірне місце і там будують чайки. Чайки мають дві керми, з кождого кінця тому, що при великій довжині чайки тратилиб богато часу на обертанє, коли треба, втікаючи, завернути ся назад. З кождого боку дають звичайно 10—12 весел і їдуть скорше як турецькі ґалери веслами. Мають і щоглу й на ній вішають вітрило, досить лихо зроблене, але уживають єго тільки в добру погоду, а під сильний вітер ліпше люблять веслувати. Помосту сї чайки не мають, але як і повно наливають ся водою, то очерет, привязаний наоколо всього човна, не дає єму потонути. Тверезости пильнують остро, бо в походах они дуже цінять тверезість. Рішивши йти походом на Татар, щоби відвдячити за кривди і руїну вчинену ними, они вибирають осінний час. Висилають в такім разї на Запороже річи потрібні для війни і походу і для будови чайок, взагалї все, що вважають потрібним. Потім ідуть в степи 5. або 6. тисяч, все добрі козаки, добре оружні; приходять на Запороже і будують чайки. Шістьдесять їх беруть ся до будови одної чайки і виготовляють їх більше-менше за два тижнї, бо они майстри на всї руки. Таким чином за два або три тижнї они виготовляють 80—100 чайок. В кожду чайку сїдає 50—70 людий, кождий з двома рушницями і шаблею, а на берегах чайки 4—6 гарматок і потрібні припаси для поживи.

Так зібравши ся їдуть они Днїпром. Отаман має свій значок на щоглї і пливе звичайно на передї. Човни їдуть так тїсно, що сливе оден другого торкає ся. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька ґалер на устю Днїпра, щоб не дати їм вийти. Але козаки перехитруючи їх виходять темної ночи, перед новим місяцем, ховаючи ся в очеретах, що ростуть в Днїпрі. Ґалери не важать ся заходити туди, бо там нераз мали свій кінець; тому вдоволяють ся тим, що чекають їх у проходї і хоч тут козаки їх все застають неприготованими, але все таки так скоро пройти, аби їх не побачили, козацькі чайки не можуть. Тодї йде вість по краях аж до Царгорода, а султан розсилає гонців по побережах, остерегаючи людність, аби стерегла ся, бо козаки на морі. Приїхавши, лишають козаки в кождій чайцї тільки двох чоловіків і двох хлопців для сторожі, а самі, кождий з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять. Як нагодить ся їм стрінути кілька ґалер або инших кораблїв, они женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять се так. За годину перед заходом сонця они починають сильно гребсти до корабля чи ґалери, щоб не стратити її з виду і так тримають ся до півночи. Тодї дають знак і гребуть сильно до кораблїв, а половина людий приготовляє ся до битви, то значить, щоби приставши до кораблїв, кинути ся в їх середину. Неприятель здивований, побачивши, що єго обпало 80—100 човнів, наповняючи кораблї людьми й здобуваючи їх відразу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Гетьмана свого вибирають так. Збирають ся старі полковники й старі козаки, що мають між ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той вибраний. Так вибирають они свого начальника — буває се часом в пустім степу. Називають єго на своїй мові гетьманом, слухають єго, бо власть єго необмежена. Він поступає суворо, але не рішає нічого без воєнної ради.

12.

ПРО ВДАЧУ І ХОРОБРІ ДІЛА ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО*).

Сей Петро Конашевич настільки підіймав ся над своїм простим походженєм**) і способом житя своїм острим розумом, визначною зрілостю гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з певною справедливостю мусить бути зачислений для потомства між найзвизначнїйших людий Польщі. Скільки проводив він запорожським військом, всюди окритий славою своїх подвигів на суші й морі, користував ся він незмірною ласкою судьби. Кілька разів погромивши Татар на Перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він заняв худобу на степах, у самої цїли відобрав добичу, захоплену на Руси. Коли Володислав (королевич, пізнїйше король) оружною рукою вертав собі право на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, злучив ся з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви по безмірних просторах єї, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі незвичайно сильні своїм положенєм і залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга. Обтяжений богатою добичию, зробив він своє імя пострахом для цїлої Московщини. Неменше прославили імя Конашевича єго морські походи: і тут була звісна єго судьба, що завсїгди приносила щасливі вислїди єго походам і кілька зруйнованих визначнїйших торговельних міст Европи і Азії, попалені околиці Царгорода і вкінци рідка оборотність, проявлена ним у Хотинській війнї, все се неустанно збільшало єго славу серед Турків. І взагалї був се чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив житє, в битві перший, в відступленю останнїй, проворний, діяльний. В таборі був він сторожкий, мало спав, на нарадах був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Обряд і релїгію грецьку окружав він почестю незвичайно горячою.

---

*) Оповіданє Поляка Якова Собєского (батька пізнїйшого короля Івана Собєского), що разом із Сагайдачним брав участь в Хотинській війнї.
**) Се невірно, бо Сагайдачний походив з руської шляхти (гл. ст. 65.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

13.
ПОСОЛЬСТВА ЧУЖОСТОРОННИХ ВОЛОДАРІВ У ГЕТЬМАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*).

В Різдво Христове (1649. р.) прислав король (польський) єго милість своїх великих послів, то є князя Четвертинського і пана воєводу київського Адама Кисїля з инщими благочестивими панами в посольстві до гетьмана Хмельницького і всего війська Запорожського. А по причинї їх приходу зложив гетьман Хмельницький раду в Переяславі і там по Різдві Христовім приїхав зі всїма полковниками і сотниками. І там на тій радї в Переяславі вручили панове посли королївські при посольстві привілей (письмо) на вільности і булаву і бунчук, хоругву, бубни, військові знаки від короля єго милости, хотячи закінчити ту війну. Там же і посли від угорського короля були на тій радї: так зараз по всїх землях пішла слава козацька і Хмельницького, що ріжні володарі відзивали ся з приязню і дарунки присилали, бо посли від єго царського величества з Москви, від господарів волоського і молдавського, з великими дарунками стали приходити. Принявши великих послів короля єго милости і ті клейноти військові і дарунки великі, відправив (Хмельницький) тих послів з честю, обіцюючи все після жаданя короля єго милости вчинити і занехати сеї війни, тілько щоби при стародавних вільностях своїх козацьких оставати.

14.
ЯК МОСКОВСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО ВИКЛИНАЛО МАЗЕПУ ЗА ЄГО САМОСТІЙНИЦЬКІ ЗМАГАНЯ**).

Сего мрачного торжества довершено в камінній Николаївській церкві (в Глухові 1708. р.) в прияві царя і многочисленній участи урядників і народу. Духовеньство і клирики прибрані були в чорну одежу і всї зі сьвічками чорної краски. Портрет Мазепи, що до сеї хвилї висїв в осередку гóрода на шибеницї, волїкли кати по гóродї і втягнули внутр церкви. Духовеньство, окруживши єго, відчитувало й сьпівало деякі псальми зі Сьвятого Письма, потім проголосивши й декільки разів повторивши: „Нехай буде проклятий отсей Мазепа!“ звернуло на єго портрет горючі сьвічки, а клирики, повторяючи те саме сьпівом, звертали свої сьвічки ниць до землї. Начальний епископ ударив притім кінцем свого жезла в грудь портрета, виповідаючи слова: „Проклятє“. І тодї поволїкли назад портрет з церкви і сьпівали сей церковний стих: „Днесь Юда оставить учителя і прийме діявола“, і тим покінчив ся сей обряд.

*) Оповіданє лїтописи Самовидця (гл. ст. 88.).

**) Се оповіданє подав безіменний укладчик „Історії Русів“ з кінця XVIII. ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ЗМІСТ.

Сторона

ВСТУП . . . . . 3—6

I. Що таке історія?
II. Словяни.

1. Правітчина і розселенє Словян. 2. Перші словянські держави. 3. Введенє християньства серед Словян. Початки Польщі.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

I. УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД І ЄГО ЗЕМЛЇ . . . . . 7—12

1. Давне історичне і нове народне імя; простір і численність. 2. Границї і прикмети земель українського народу тепер а давно. 3. Предки українського народу. 4. Зверхний вигляд, занятя і прикмети. 5. Віра і релїґійні обряди. 6. Домашне, родинне та громадське житє.

II. КАЗОЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ . . . . . 12—14

1. Переказ про св. Андрея і основанє Києва. 2. Лїтописне оповіданє про закликанє Варягів: Рюрик, Аскольд і Дир. 3. Князь Олег Віщий.

ПЕРША ДОБА.

Від початків Руської держави до утрати єї самостійности та переходу під владу Литви і Польщі.

I. СВ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (979—1015) . . . . . 15—20

1. Початки Руської держави. 2. Перші київські князї: Олег, Ігор, Сьвятослав. 3. Володимир Великий відбудовує Руську державу. Відносини до сусїдів. 4. Відносини до Греції. Охрещенє Руси. 5. Культура, будівництво, штука, гроші і осьвіта на Руси за Володимира. 6. Внутрішне правлїнє Володимира: відносини до громади.

II. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (1019—1054) . . . . . 20—23

1. Боротьба о Київ. 2. Відносини до сусїдів. 3. Внутрішні справи: розширенє християньства, законодавство, осьвіта, будівництво. 4. Подїл держави: заповіт Ярослава.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сторона

III. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1113—1125) . . . . . 23—26

1. Руська держава розпадає ся: княжі усобиці. 2. Змаганя Володимира Мономаха до згоди. Боротьба з Половцями. 3. Володимир Мономах київським князем: відносини до сусідів; внутрішна діяльність. „Поученє дітям". 4. Занепад Києва. Початки Московської держави і московського народу.

IV. ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ (1205—1264) . . 27—34

1 Князї Ростиславичі. 2. Роман Мстиславич, „самодержець всеї Руси". 3. Боротьба о Галичину. 4. Татари: битва над Калкою і зруйнованє Києва. 5. Данило в Ордї. Союз з Угорщиною. 6. Зносини з папою. Данило руським королем. 7. Відносини до Заходу, Польщі й Литви. 8. Відносини до Татар. 9. Останні хвилї Галицько-волинської держави.

V. ДЕРЖАВНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ЛАД, ПОБУТ І КУЛЬТУРА НА РУСИ В КНЯЖІЙ ДОБІ . . . . . 34—40

1. Князь, віче, боярська рада. 2. Дружина, церковні люди, „люди". 3. Побут і культура.

ДРУГА ДОБА.

Українські землї під владою Литви і Польщі.

I. БОРОТЬБА ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ О ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЗЕМЛЇ . . . . . 41—43

1. Литва збирає руські землї. 2. Любарт галицько-волинським князем. 3. Правлїнє Казимира Великого в Галичинї.

II. ЗЛУКА ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ . . . . . 43—48

1. Охрещенє Литви і перша злука з Польщею. 2. Боротьба Литви о державну самостійність. 3. Повстанє князя Глинського. 4. Люблинська унія.

III. ГРОМАДСЬКИЙ ЛАД В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЛИТОВСЬКИМ І ПОЛЬСЬКИМ ПРАВЛЇНЄМ . . . 48—53

1. Зміна давного ладу. 2. Князї-пани. 3. Земяни-шляхта, путні бояри, неповноправна шляхта. 4. Селяни; останки громадської самоуправи; закріпощенє. 5. Міщани і духовеньство.

IV. КНЯЗЬ КОНСТАНТИН ОСТРОЖСЬКИЙ (1540—1608) І БЕРЕСТЕЙСЬКА УНЇЯ (1596) . . . . . 53—59

1. Занепад осьвіти на Руси. 2. Церковні братства. 3. Острожська академія. 4. Заходи около церковної унії. 5. Берестейська унія. Св. Йосафат Кунцевич.

ТРЕТА ДОБА.

Боротьба українського народу за самостійність України та упадок народного й культурно-релїґійного житя.

I. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ (1614—1622) І КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА (1632—1647) . . . . . 60—67

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сторона

1. Доля українського народу під польським правлінєм. 2. Початки козаччини. 3. Початки козацького устрою. 4. Перші козацькі війни з Польщею. 5. Гетьман Сагайдачний. 6. Київська Могилянська колеґія.

II. ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1648—1657) . . 67—74

1. Нові козацькі постаня. 2 Хмельниччина. Перша війна з Польщею. 3. Дальший побідний похід Хмельницького. Вїзд до Києва. 4. Друга війна з Польщею. Зборівський договір. 5. Розрив з Польщею і злука з Московщиною: Переяславська рада.

III. РУЇНА (1657—1687) . . . . . 74—78

1. Козацький лад на Україні. 2. Гетьман Іван Виговський. 3. Гетьман Петро Дорошенко.

IV. ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА (1687—1709) . . . . . 78—86

1. Новий громадський лад в лївобічній Україні. 2. Боротьба Мазепи за самостійність України. 3. Знесенє Гетьманщини і зруйнованє Січи. 4. Гайдамаччина і Коліївщина. 5. Опришки.

V. НАРОДНЕ І КУЛЬТУРНО-РЕЛЇҐІЙНЕ ЖИТЄ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВІД ПОЛОВИНИ XVII. СТ. . . 86—89

1. Народне і культурно-релїґійне житє в українських землях Польщі. Синод в Замостю. 2. Народне і культурно-релїґійне житє в українських землях під Московщиною.

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

Відродженє українського народу під владою Росії і Австрії.

I. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ . . . . . 90—95

1. Почин народного відродженя на Придніпрянській Україні: Іван Котляревський. 2. Харківський кружок. 3. Тарас Шевченко. Кирило-Методіївське братство. 4. Петербурський і київський кружок. Знесенє кріпацтва. Указ з 1876. р. 5. Нові часи: „подув весни“ в Росії.

II. ВІДРОДЖЕНЄ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ . . . . . 95—105

1. Прилука Галичини і Буковини до Австрії. 2. Заходи австрийського правительства около подвигненя галицьких і угорських Русинів. 3. Почин галицько-руського відродженя: „Руська трійця“. 4. Подув „весни народів“ в Галичині. 5. Москвофільський і народовецький рух. 6. Нові часи: просьвітно-науковий і господарський розвиток українського народу в Галичині. 7. Почин відродженя і занепад Закарпатської України. 8. Відродженє Буковинської України. 9. Українські переселенці з Угорщини, Галичини і Буковини в Америці.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ПЯТА ДОБА.

Змаганя українського народу до самоозначеня й відзисканя державної самостійности.

I. УЧАСТЬ І ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СЬВІТОВІЙ ВІЙНІ . . . . . 106—110

1. Вибух сьвітової війни: обсада українських земель Австро-Угорщини Росією і житє українських переселенців в західних краях Австрії. 2. Переворот в Росії: самоуправа України. 3. Большевицький переворот в Росії і розлад на Україні.

II. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛИКА . . . . . 110—116

1. Проголошенє Української Народної Республики: Берестейський мир і перша війна з большевиками. 3. Освободженє України. Україна „Гетьманщиною". Конець Гетьманщини. 3. Основи права самоозначеня народів і повстанє „Західно-Української Народної Республики". 4. Зєдиненє Західно-Української й Східно-Української (Придніпрянської) Народної Республики і їх доля.

ЗАКІНЧЕНЄ 117

Українська справа на всесьвітній мировій конференції.

ЛІТОПИСНА ТАБЛИЧКА найважнійших подій з історії українського народу . . . . . 118—119

ВИБІР З ЛІТОПИСНИХ ОПОВІДАНЬ про український нарід в давнину та про єго славних людий . . . . 120—133

1. Подорож Русинів з Києва Дніпром та Чорним морем до Царгорода. 2. Хоробрість князя Сьвятослава Ігоревича. 3. Переказ про Кожемяку. 4. Длячого князь Володимир Сьвятий приняв Христову віру з Греції? 5. Засновини Печерської Лаври. 6. Дбалість князя Ярослава Мудрого про украшенє Києва та книжну науку. 7. Про воєнні походи та пригоди на ловах князя Володимира Мономаха. 8. Татари здобувають Київ. 9. Німці подивляють пишний стрій князя Данила і зброю єго війська. 10. О пресьвітлім і православнім Василю князю Острожськім, київськім воєводі. 11. Оповіданє про вдачу, житє-бутє та хоробрі діла козаків. 12. Про вдачу і хоробрі діла гетьмана Петра Сагайдачного. 13. Посольства чужосторонних володарів у гетьмана Хмельницького. 14. Як московське правительство виклинало Мазепу за єго самостійницькі змаганя.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

СПИС ОБРАЗКІВ.

1. Київ ізза Дніпра.
2. Київ, де був старий гóрод.
3. Новгород Великий з княжим двором Ярослава Мудрого (зі старинного малюнка).
4. Аскольдова могила в Києві.
5. Печерська Лавра і печерські оселї в Києві.
6. Київське військо (зі старинного малюнка).
7. Київська княжа родина (так убирали ся й бояри і богаті люди; зі старинного малюнка з 1073. р.).
8. Князь св. Володимир Великий (так зображений на київських грошах).
9. Анна Ярославна, королева французька (з ритовини на основі старинного малюнка).
10. Золоті і срібні гроші Володимира Великого.
11. Соборна церква св. Софії в Києві в XI. ст. (зі старинного малюнка).
12. Останки „Золотих воріт“ в Києві (після відкопаня 1802. р.).
13. Домовина Ярослава Мудрого в церкві св. Софії в Києві.
14. Домовина Нестора в Печерській Лаврі.
15. Т. зв. „Нерушима стїна“ в церкві св. Софії в Києві.
16. Останки Десятинної церкви в Києві.
17. Дзвін князя Любарта-Дмитра у Львові.
18. Печатка Юрія Львовича: а) верхна сторона; б) відворотна сторона.
19. Королївський вінець Данила.
20. Руїни Данилової башти під Холмом.
21. Грамота Андрія і Льва Юрієвичів з 1316. р. (з печатками Льва Даниловича і Юрія Львовича).
22. Вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичи (з XII.—XIII. ст.).
23. Перемирна грамота Любарта з Казимиром В. 1366. р.
24. Власноручний підпис Анни Ярославни.
25. Найстарший знаний вид Львова (з 1617. р., з сучасної ритовини).
26. Замок в Острозї.
27. Гробниця князя Константина Івановича Острожського в Печерській церкві в Києві.
28. Т. зв. Волоська (Успенська) церква у Львові.
29. Руський львівський міщанин, член львівського братства (зі старинного малюнка).
30. Князь Константин Константинович Острожський (зі старинного малюнка).
31. Заголовний листок Острожської Біблії.
32. Св. Йосафат Кунцевич (зі старинного малюнка).
33. Кирило Терлецький, епископ луцький (зі старинного малюнка).
34. Іпатій Потїй, епископ володимирський (зі старинного малюнка).
35. Петро Могила, київський митрополит (зі старинного малюнка).
36. Козак.
37. Дніпрові пороги.
38. Остров Чортомлик, де була Січ.
39. Ґалєра і чайки (зі старинних малюнків).
40. Запорожська Січ.
41. Козацька рада (зі старого малюнка).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

42. Козацькі клейноти.
43. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (зі старинного малюнка).
44. Гетьман Богдан Хмельницький (з сучасної ритовини).
45. Власноручний підпис Богдана Хмельницького.
46. Адам Кисіль, київський воєвода (зі старинного малюнка).
47. Гетьман Іван Виговський (зі старинного малюнка).
48. Гетьман Петро Дорошенко (з сучасної ритовини).
49. Гетьман Іван Мазепа (з сучасної ритовини Ґаляховського 1708. р.).
50. Власноручний підпис Мазепи.
51. Церква, побудована Богданом Хмельницьким в Суботові (з малюнка Тараса Шевченка).
52. Дім Мазепи в Чернигові.
53. Київська Академія і єї ученики (зі старинної ритовини Інокентія Щирського, монаха Чина св. Василія В.).
54. Іван Котляревський.
55. Тарас Шевченко.
56. Маркіян Шашкевич.
57. Осип Юрій Гординський-Федькович.

КАРТИ.

(Рисував Др. Володимир Ґеринович).

1. КАРТА РОЗСЕЛЕНЯ СЛОВЯН: границї цїлої Словянщини і границї розселеня українських племен в часї утвореня Руської держави (IX.—X. столїтя). Розмір 1 : 15,000.000.

2. КАРТА НАЙВАЖНІЙШИХ МІСЦЕВОСТИЙ з історії українського народу X.—XX. ст. Розмір 1 : 7,400.000.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

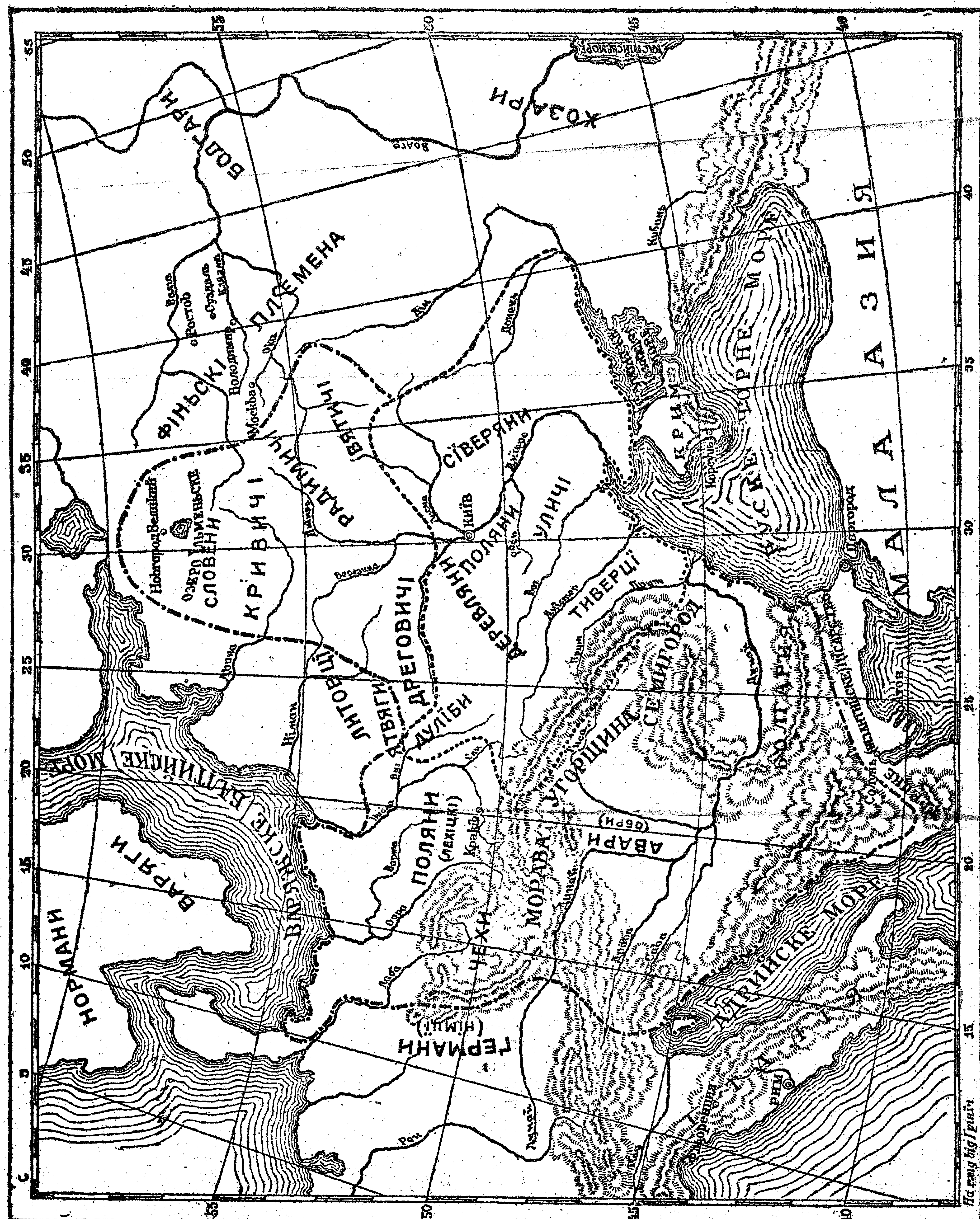

КАРТА РОЗСЕЛЕНЯ СЛОВЯН

-·-·-·-·-·-·-·- Границі цілої Словянщини ------------------------ Границі розселеня українських племен в часі утвореня Руської держави (IX.—X. століття).

Розмір 1 : 15,000.000.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Поправки важнїйших похибок.

Сторона:	Рядок:	Замісць:	Має бути:
9	12 з гори	краях).	краях.
13	2 „ „	Аскокьд	Аскольд
27	7 „ „	Рюриковя,	Рюрикови,
27	14 „ „	Володара,	Володаря,
29	16/17 „ „	або людий	або і людий
39	1 „ долини	срібн	срібні
44	3 „ „	литвосько-руського	литовсько-руського
47	10 „ гори	ие	не
48	10 „ „	Громадськии	Громадський
61	9 „ „	боронитн	боронити
74	18 „ „	Щвецією	Швецією
78	6 „ долини	в Москву	в Москву,
82	7 „ гори	Шоби	Щоби
83	4 „ „	1764 р.	1764 р.,

*) Деякі з тих похибок в деяких примірниках уже справлені.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ОБРАЗКИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

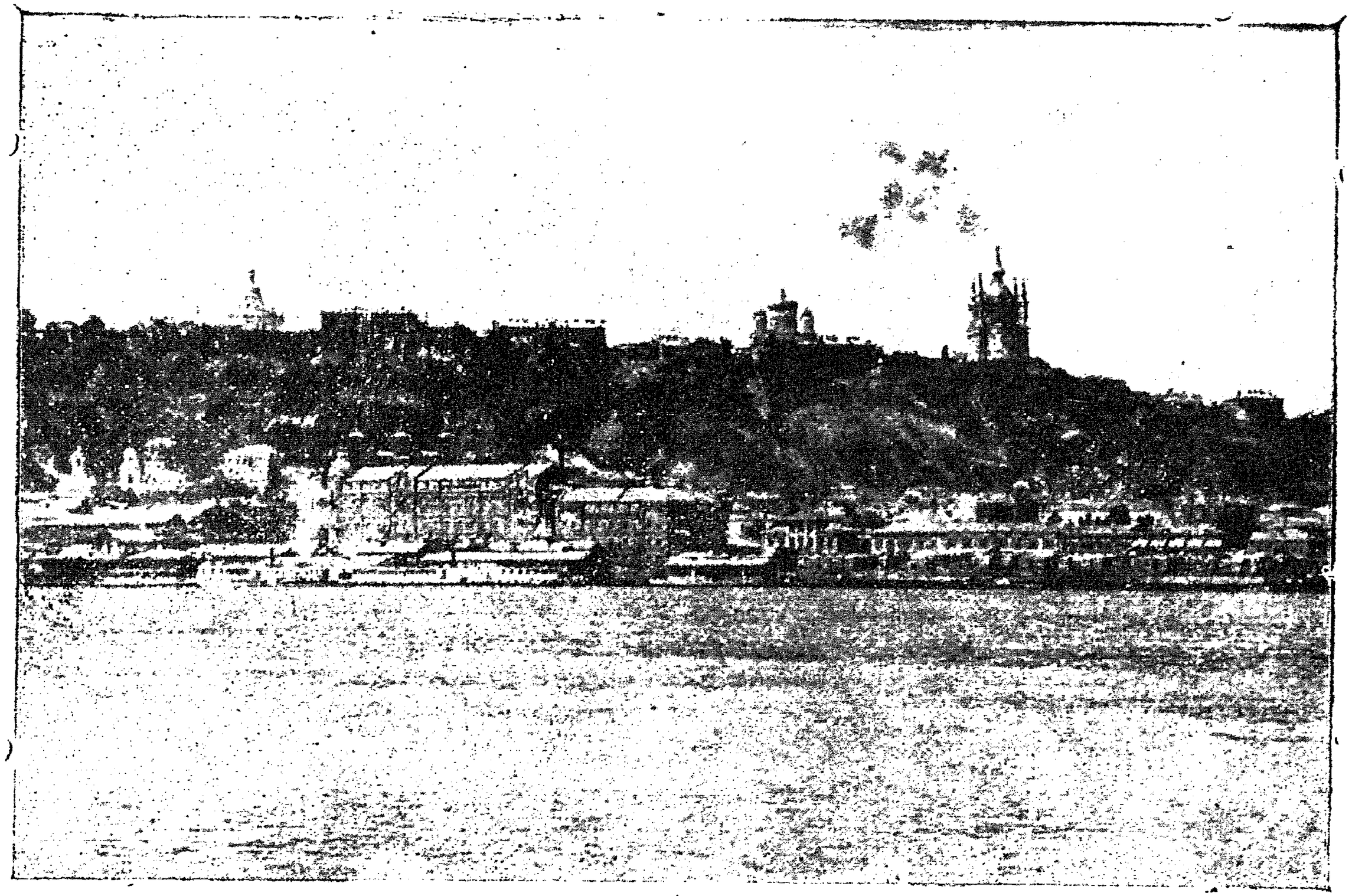

1. Київ ізза Дніпра.

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

2. Київ, де був старий го́род.

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

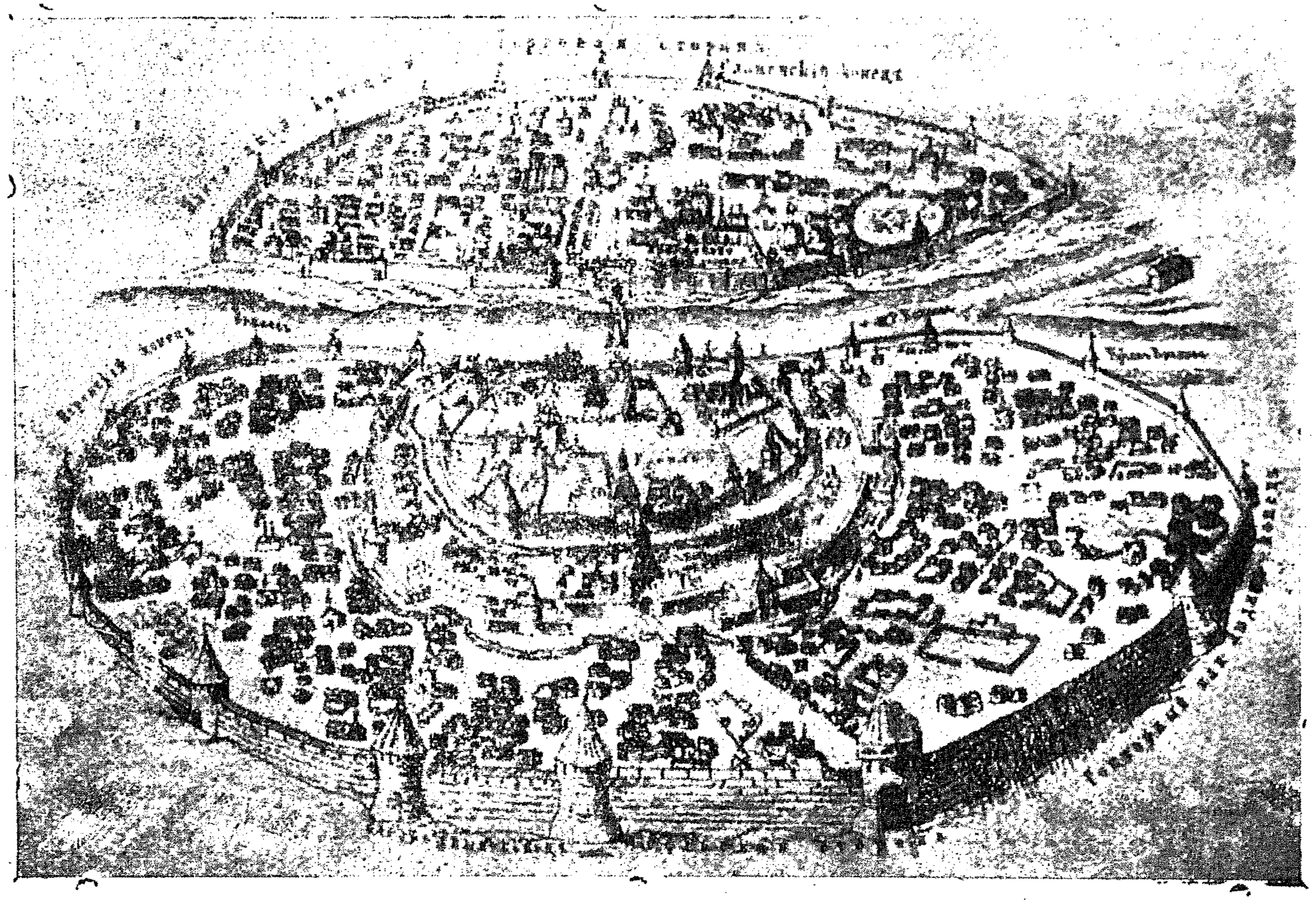

3. Новгород Великий з княжим двором Ярослава Мудрого
(зі старинного малюнка).

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

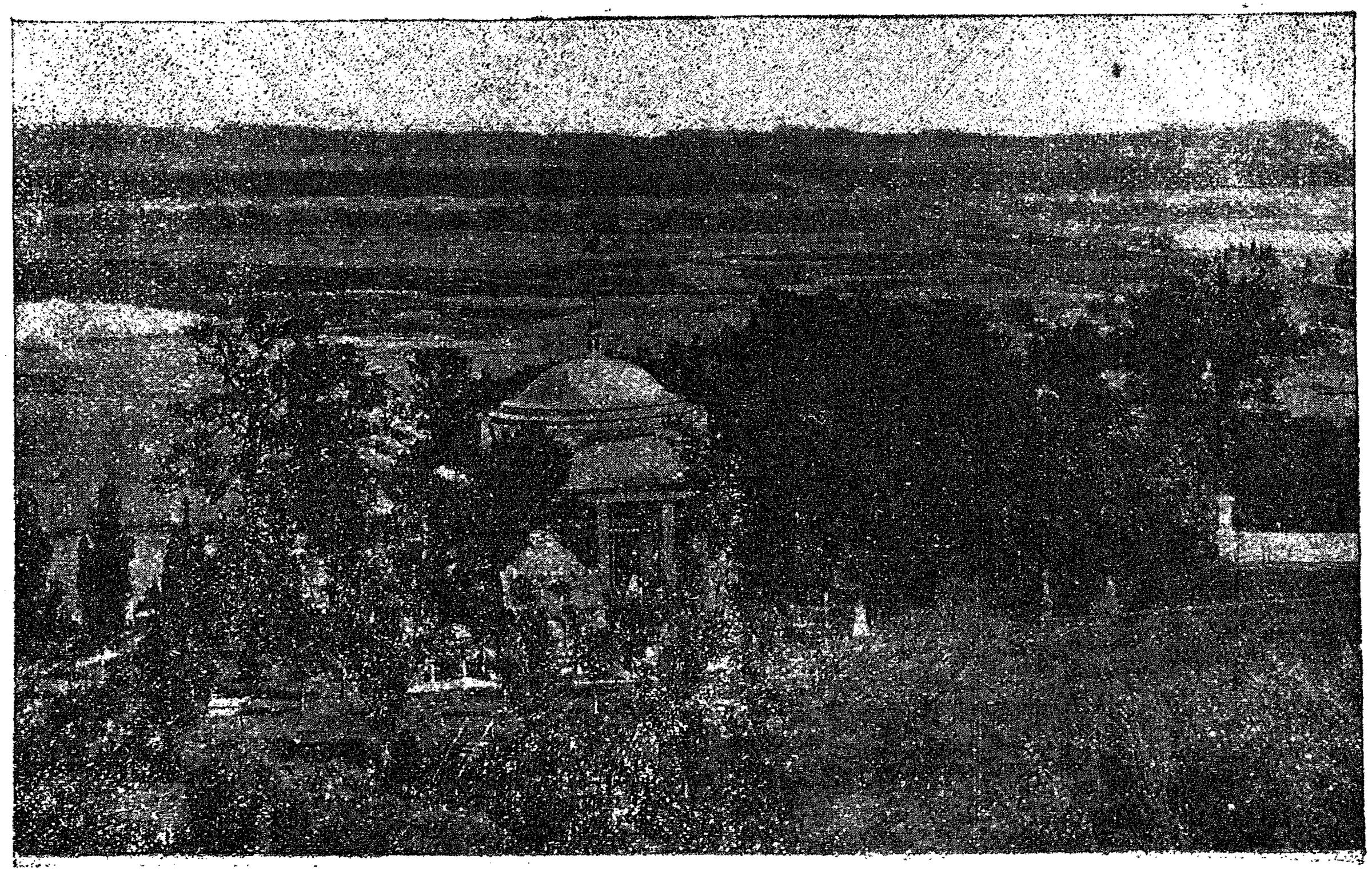

4. Аскольдова могила в Києві.

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

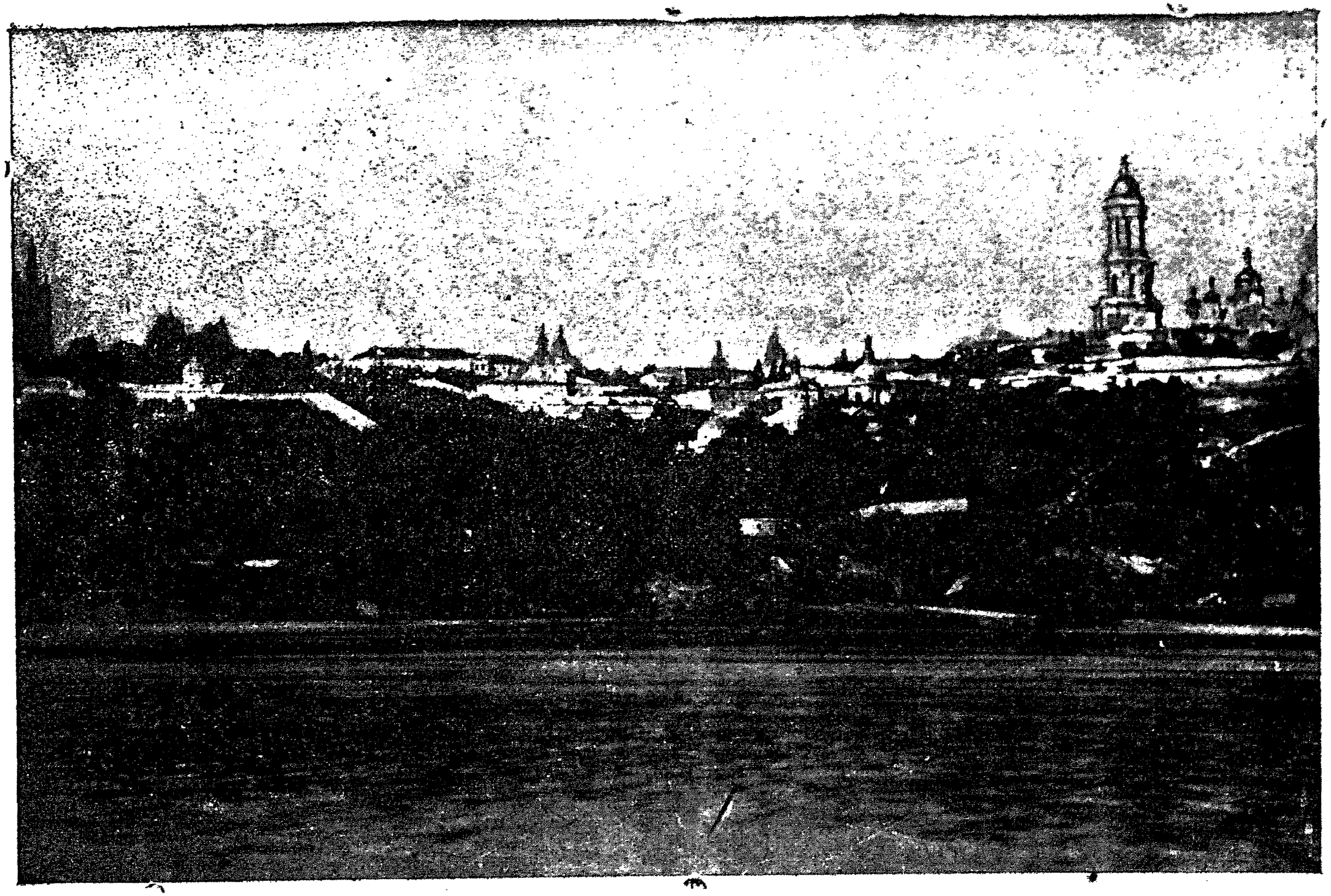

5. Печерська Лавра і печерські оселї Києві.

НАРОДНА БІБЛІОТЕКА
ПАМ'ЯТКИ ПИСЬМА
ЕЛЕКТРОНІКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine
www.npu.org

6. Київське військо
(зі старинного малюнка).

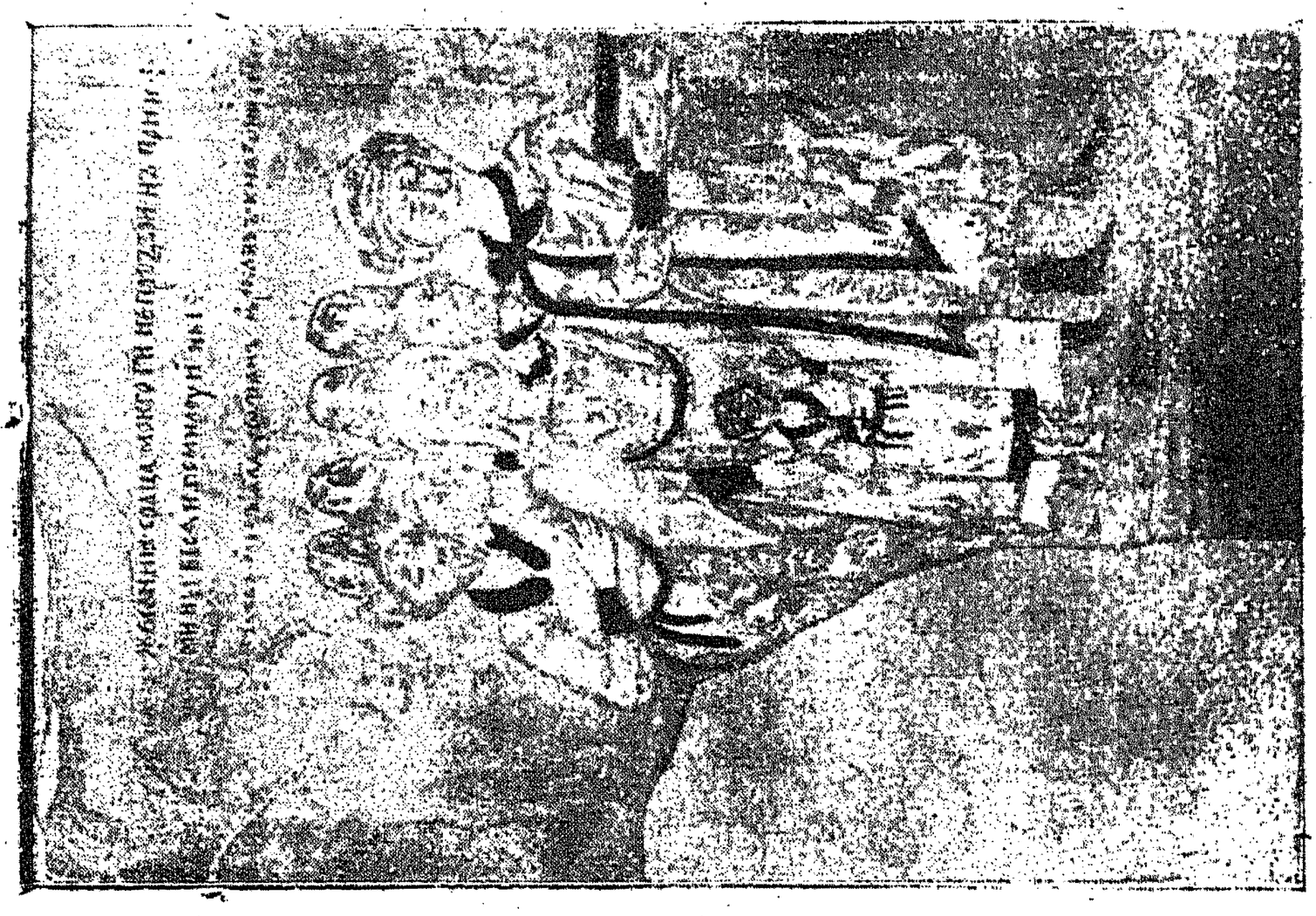

7. Київська княжа родина
(так убирали ся й бояри і богаті люди; зі старинного малюнка з 1073. р.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

8. Князь св. Володимир Великий
(так зображений на київських грошах).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

9. Анна Ярославна, королева французька
(з ритовини на основі старинного малюнка).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

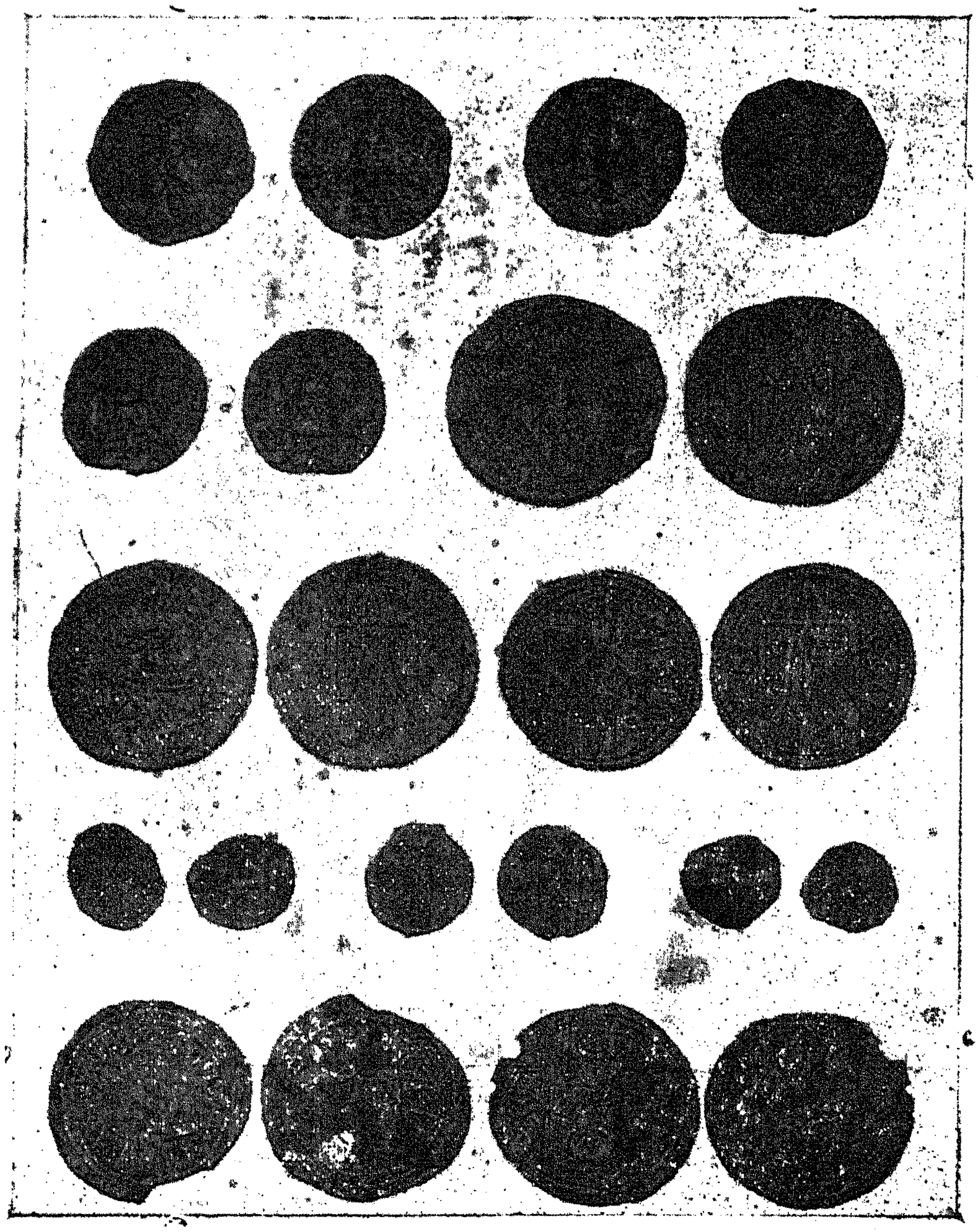

10. Золоті і срібні гроші Володимира Великого.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

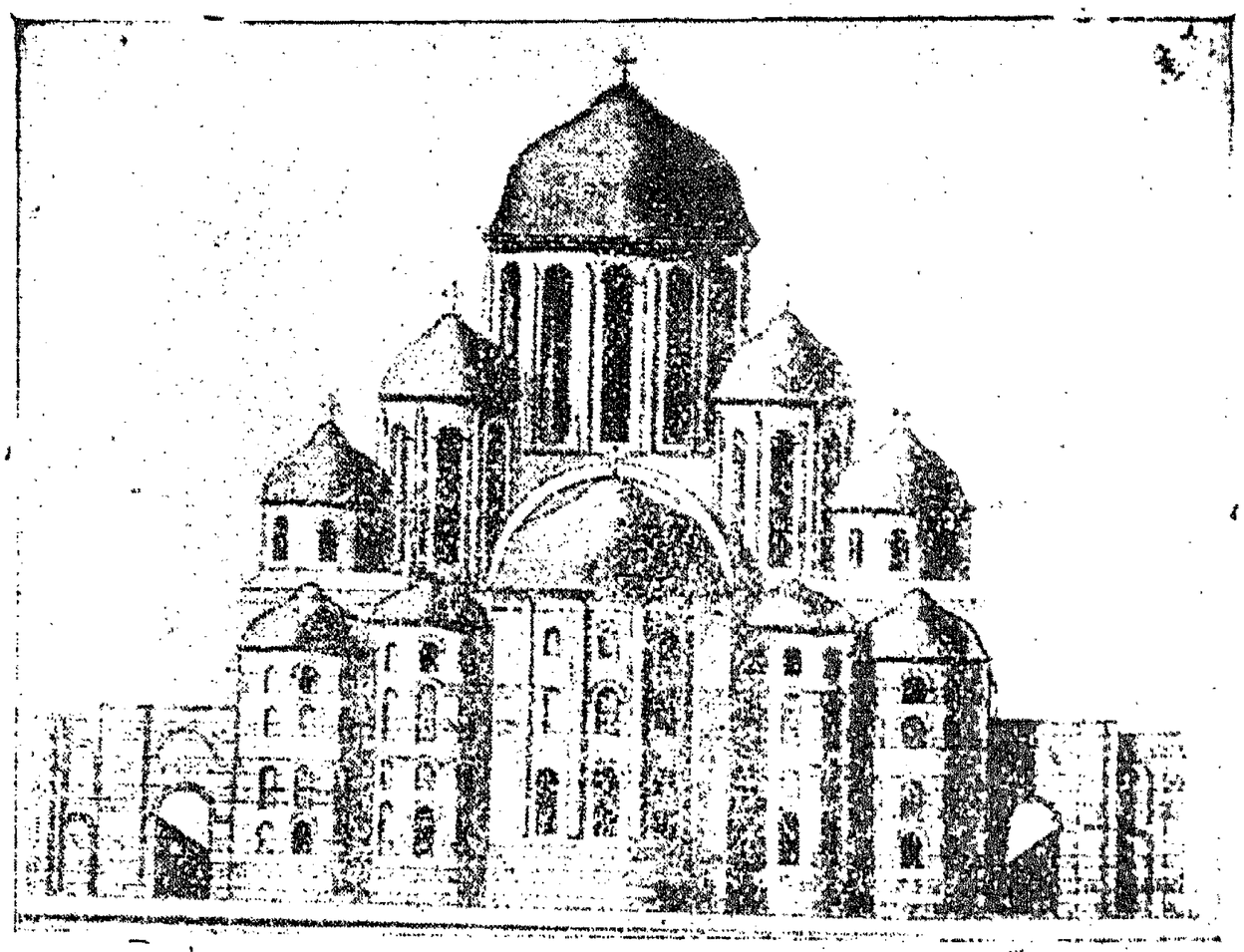

11. Соборна церква св. Софії в Києві в XI. ст.
(зі старинного малюнка).

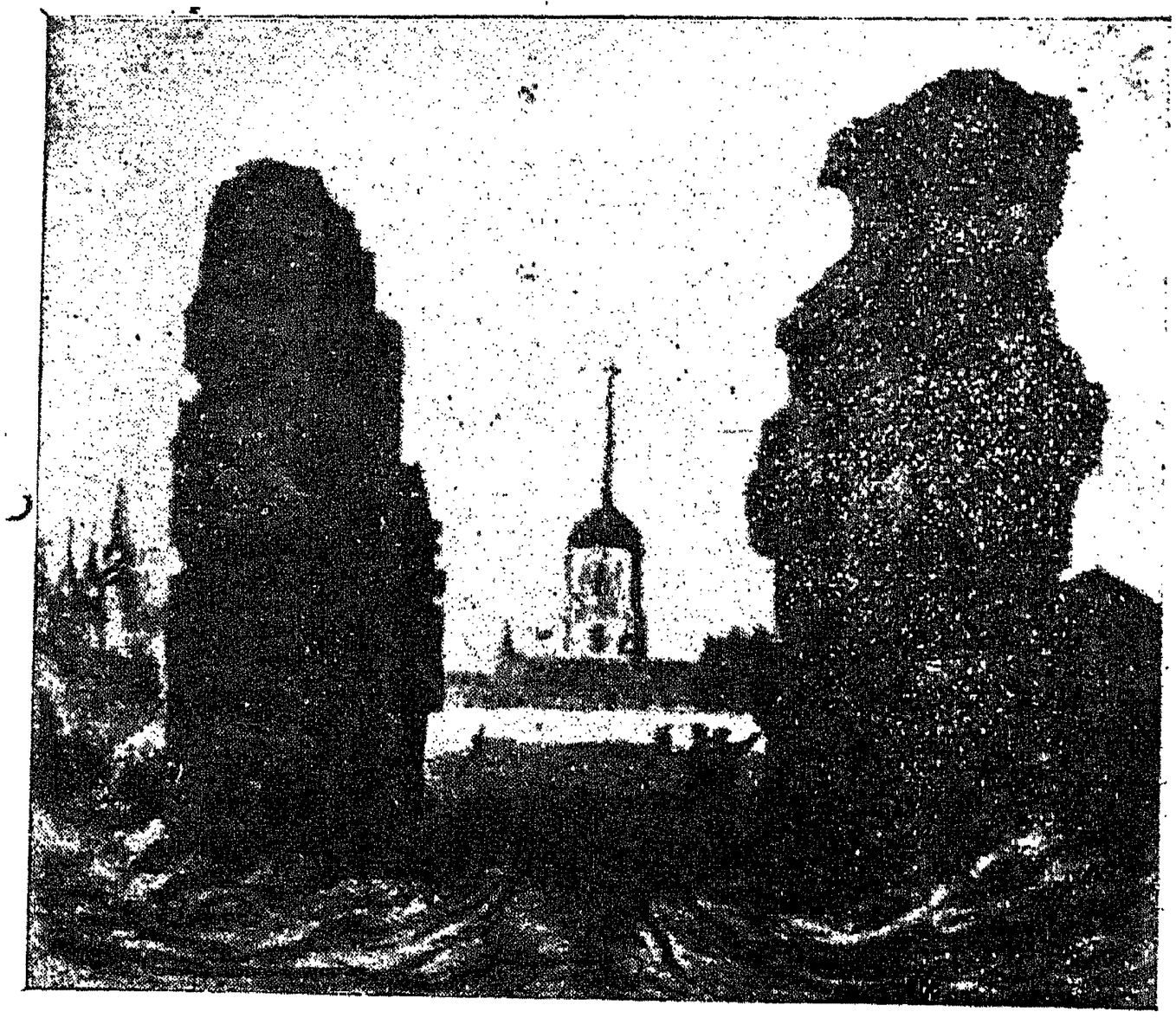

12. Останки „Золотих воріт“ в Києві
(після відкопаня 1802. р.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

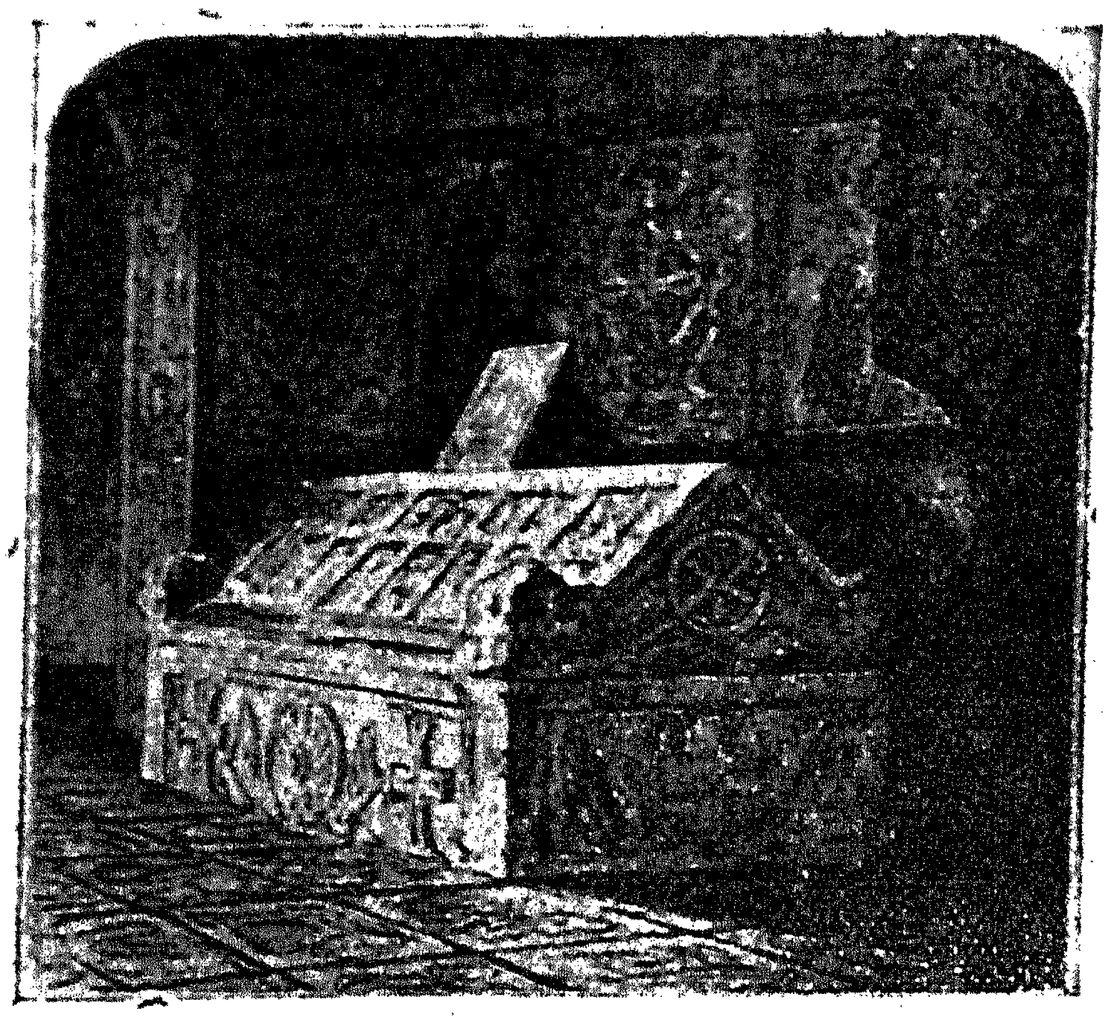

13. Домовина Ярослава Мудрого в церкві св. Софії в Києві.

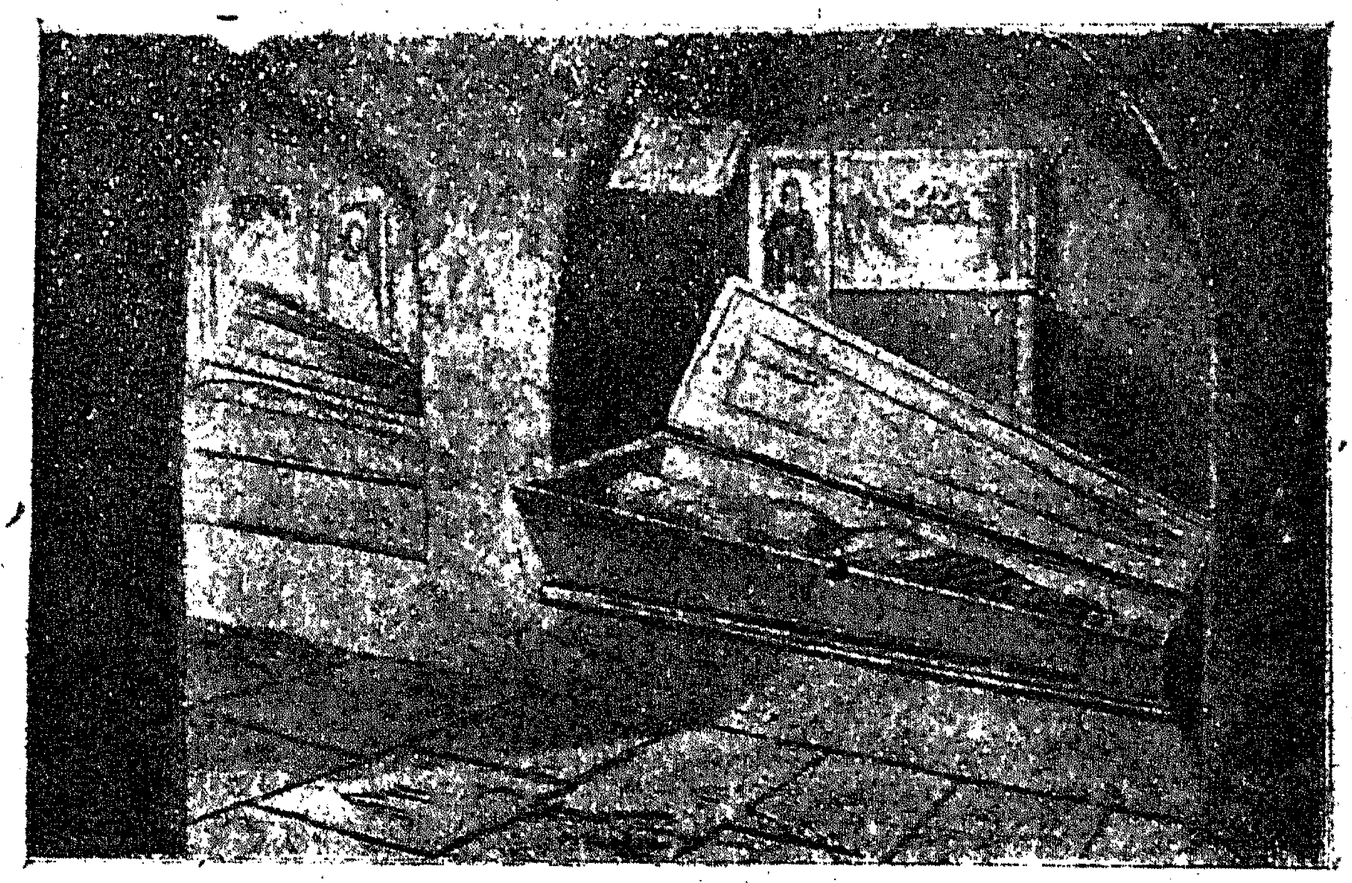

14. Домовина Нестора в Печерській Лаврі.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

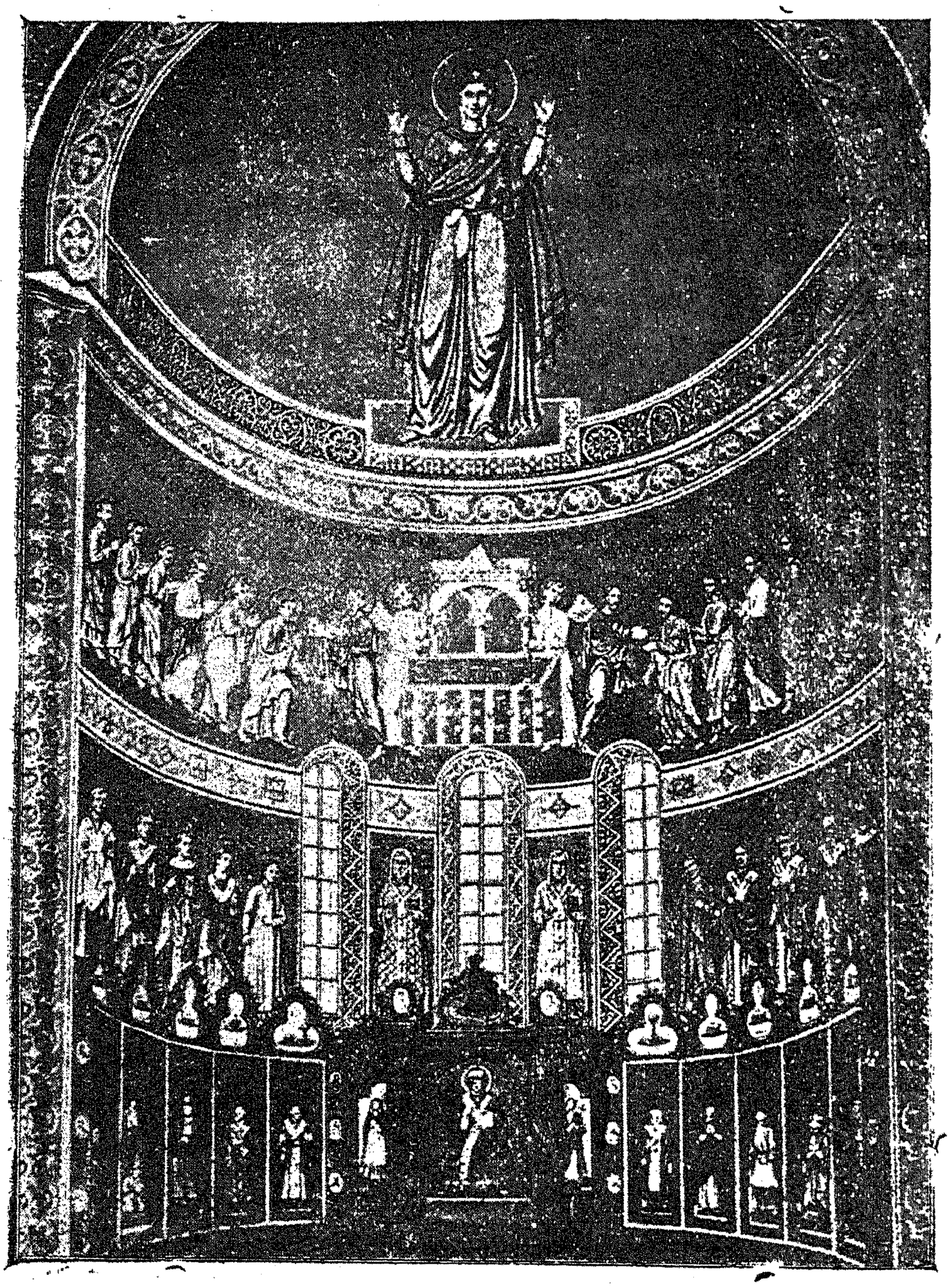

15. Ґ. зв. „Нерушима стїна“ в церкві св Софії в Києві.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

6. Останки Десятинної церкви в Києві

17. Дзвін князя Любарта-Дмитра у Львові.

а)

б)

8. Печатка Юрія Львовича: а) верхна сторона: б) відворотна сторона.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

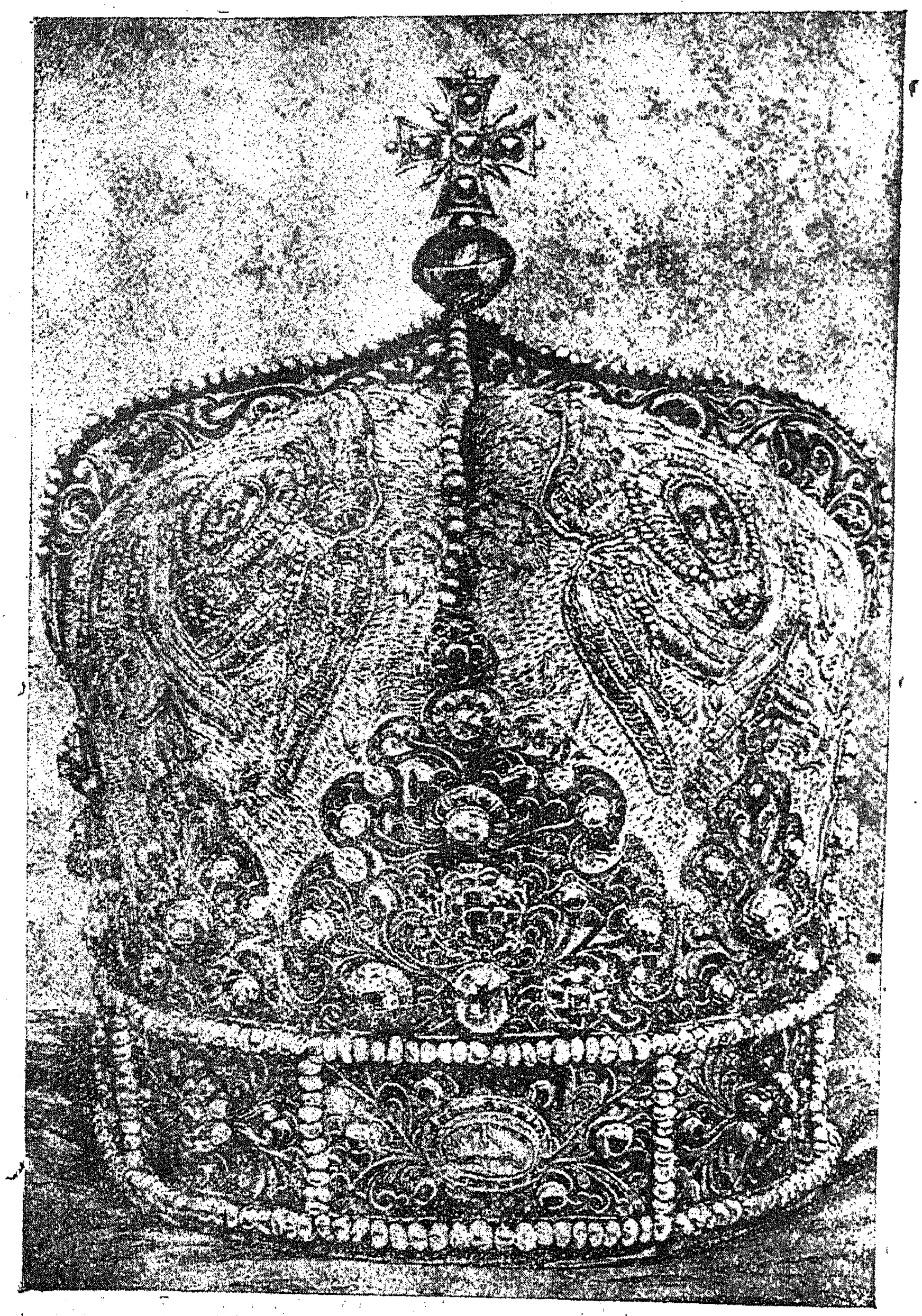

10. Королївський вінець Данила.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

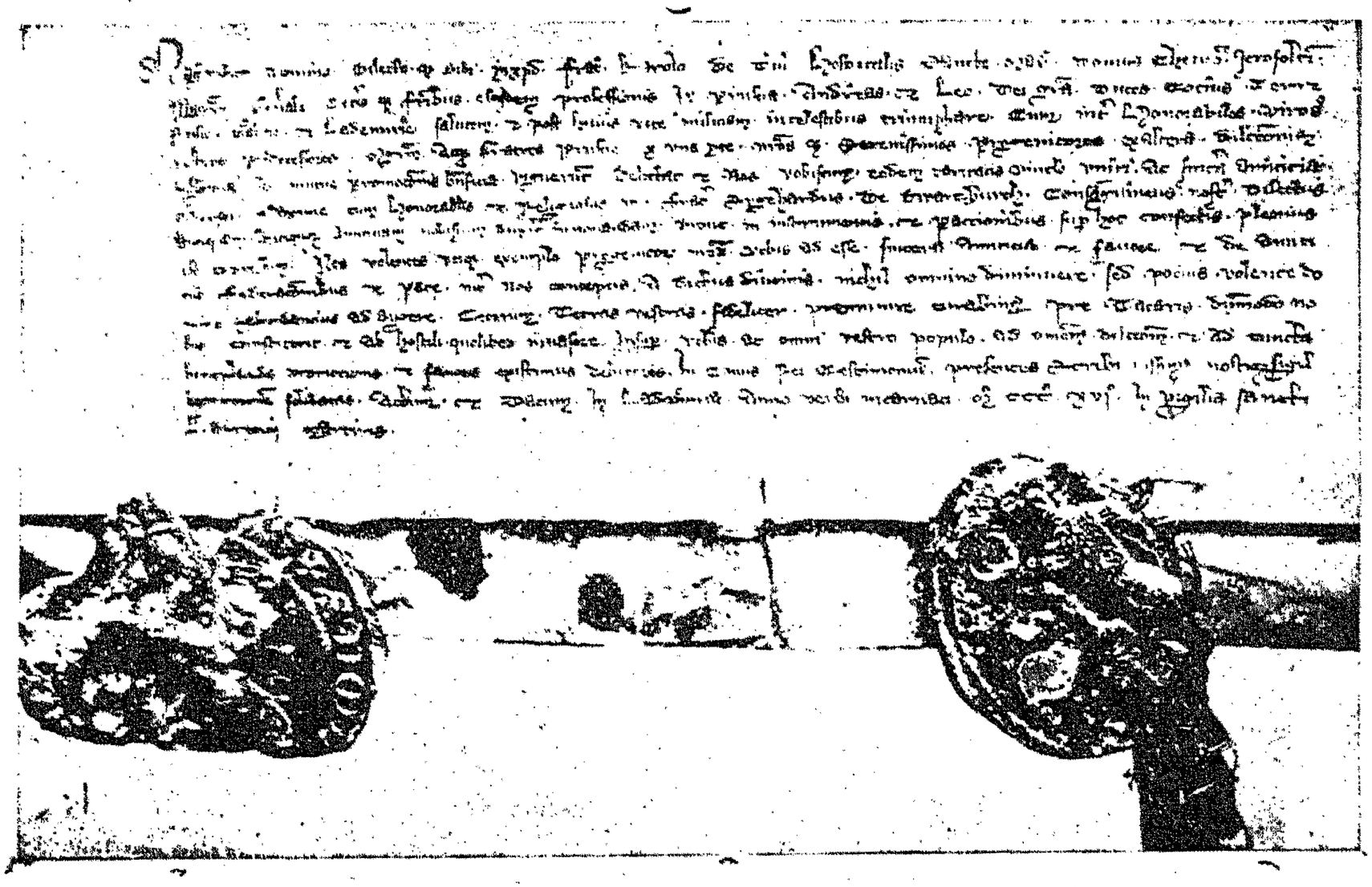

21. Грамота Андрія і Льва Юрієвичів з 1316. р.
(з печатками Л ва Данилов. ча і Юрія Львовича).

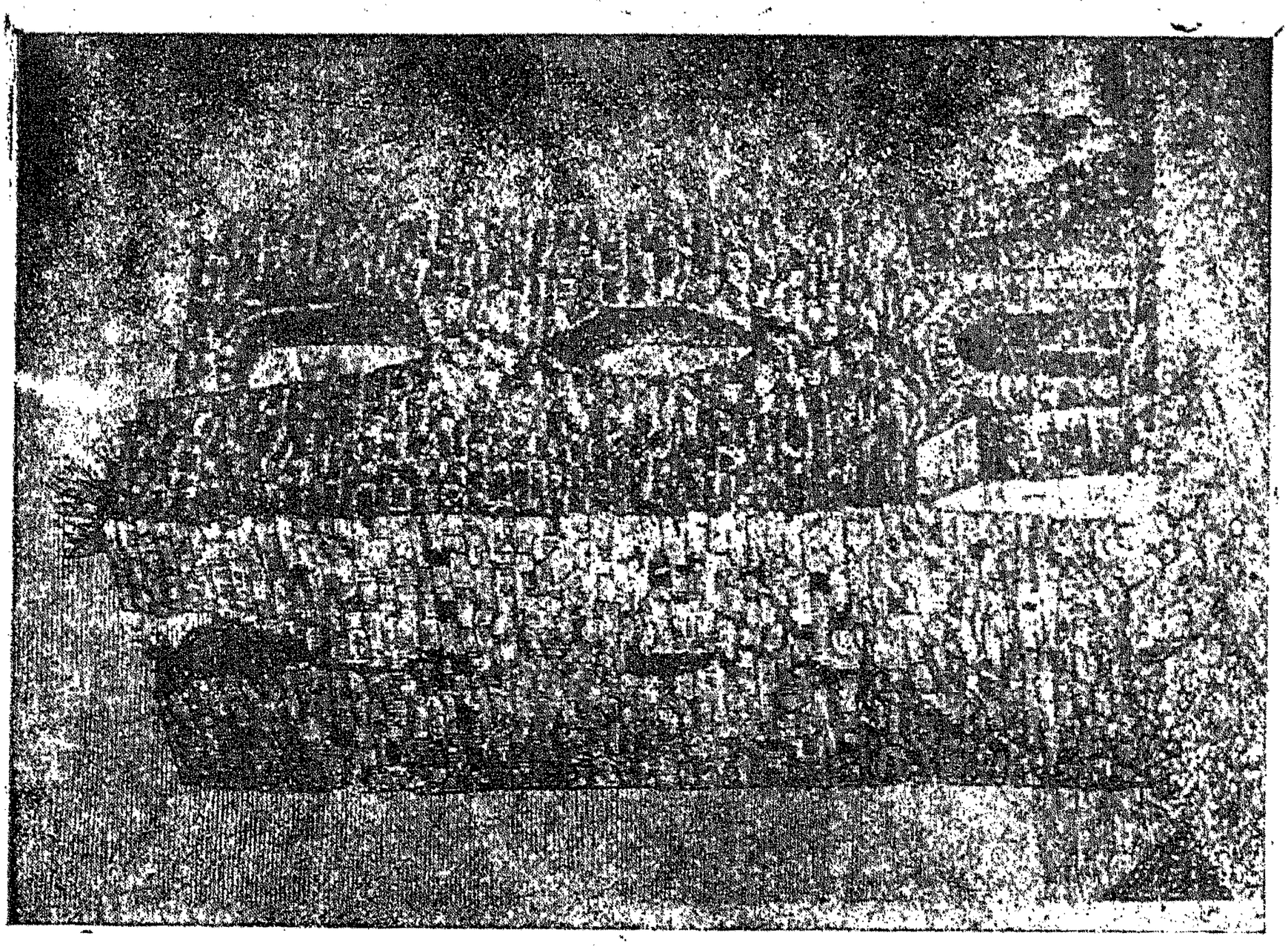

20. Руїни Данилової башти під Холмом.

НАЦІОНАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ
National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

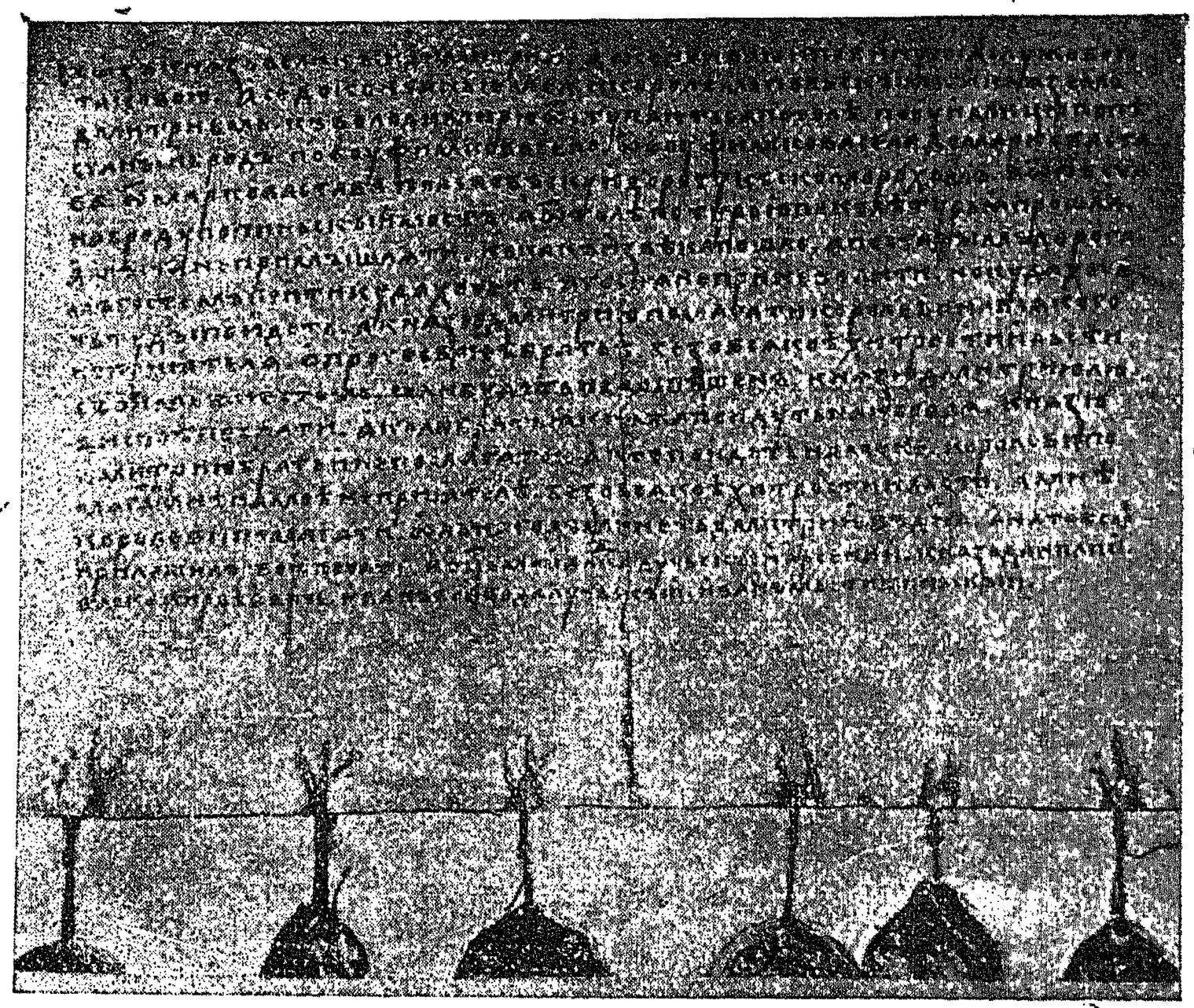

23. Перемирна грамота Любарта з Казимиром В. 1366. р

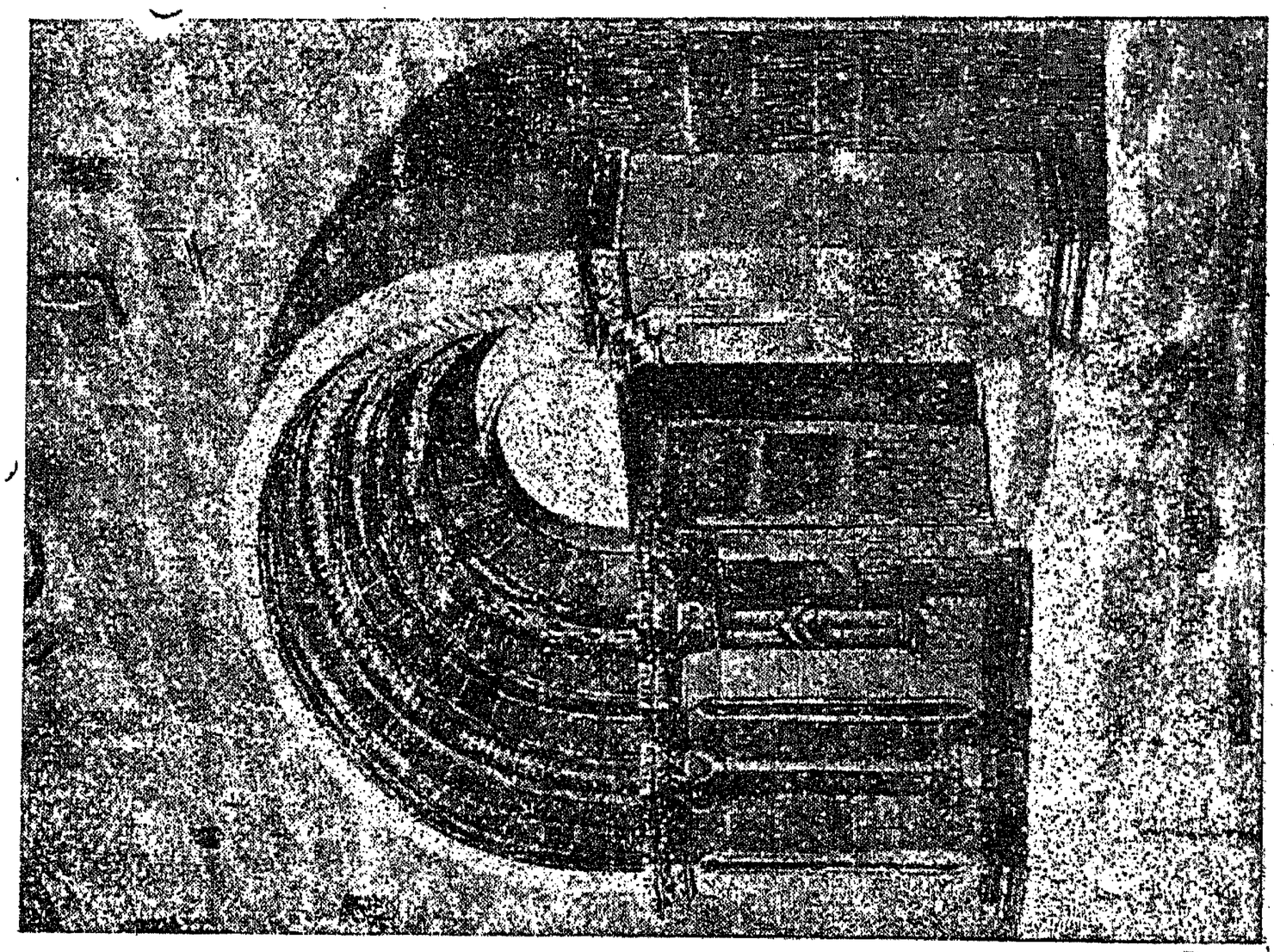

22. Вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичи (з XII,—XIII ст.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

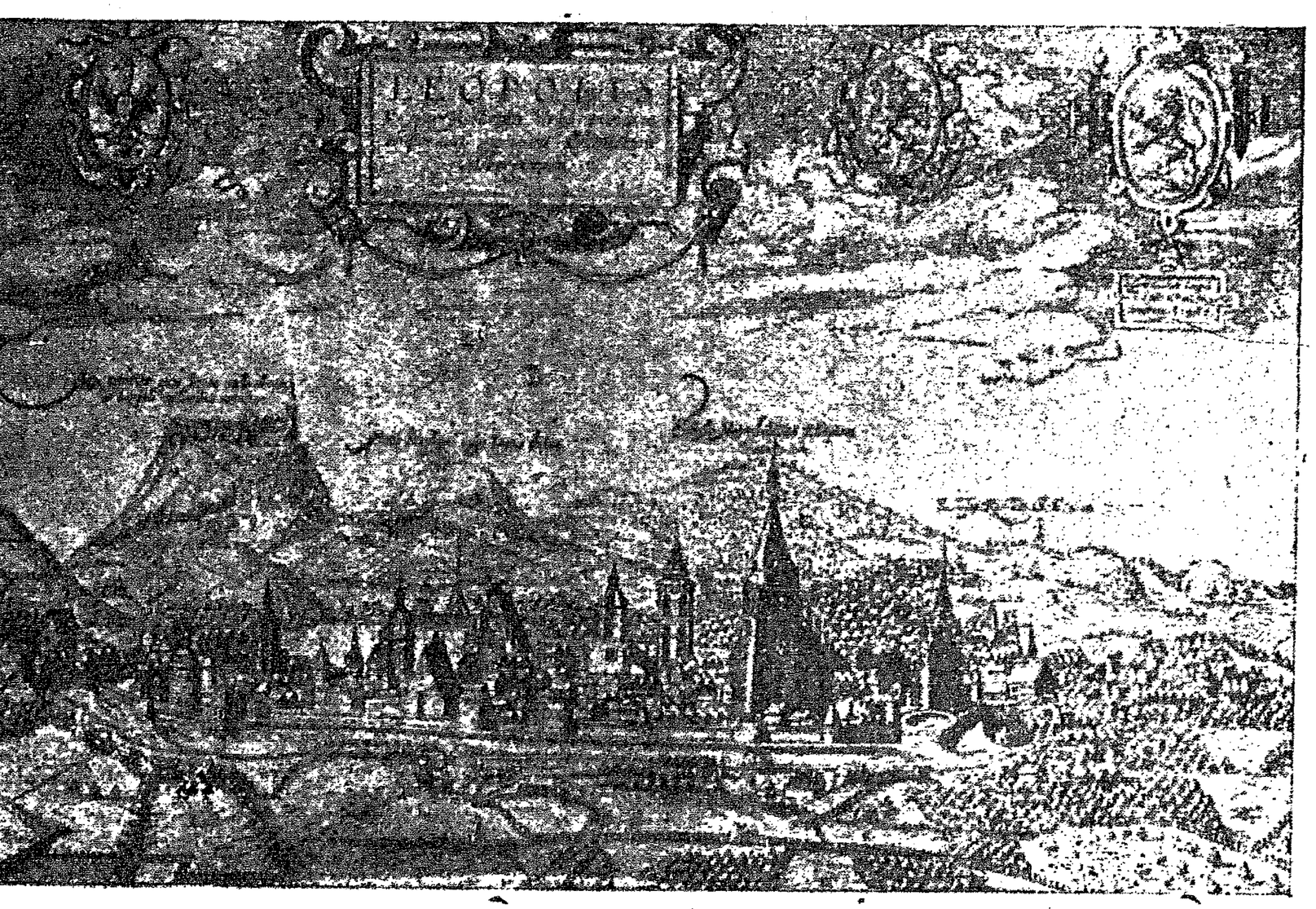

24. Власноручний підпис Анни Ярославни.

25. Найстарший знаний вид Львова (з 1617. р.)
(з сучасної ритовини).

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

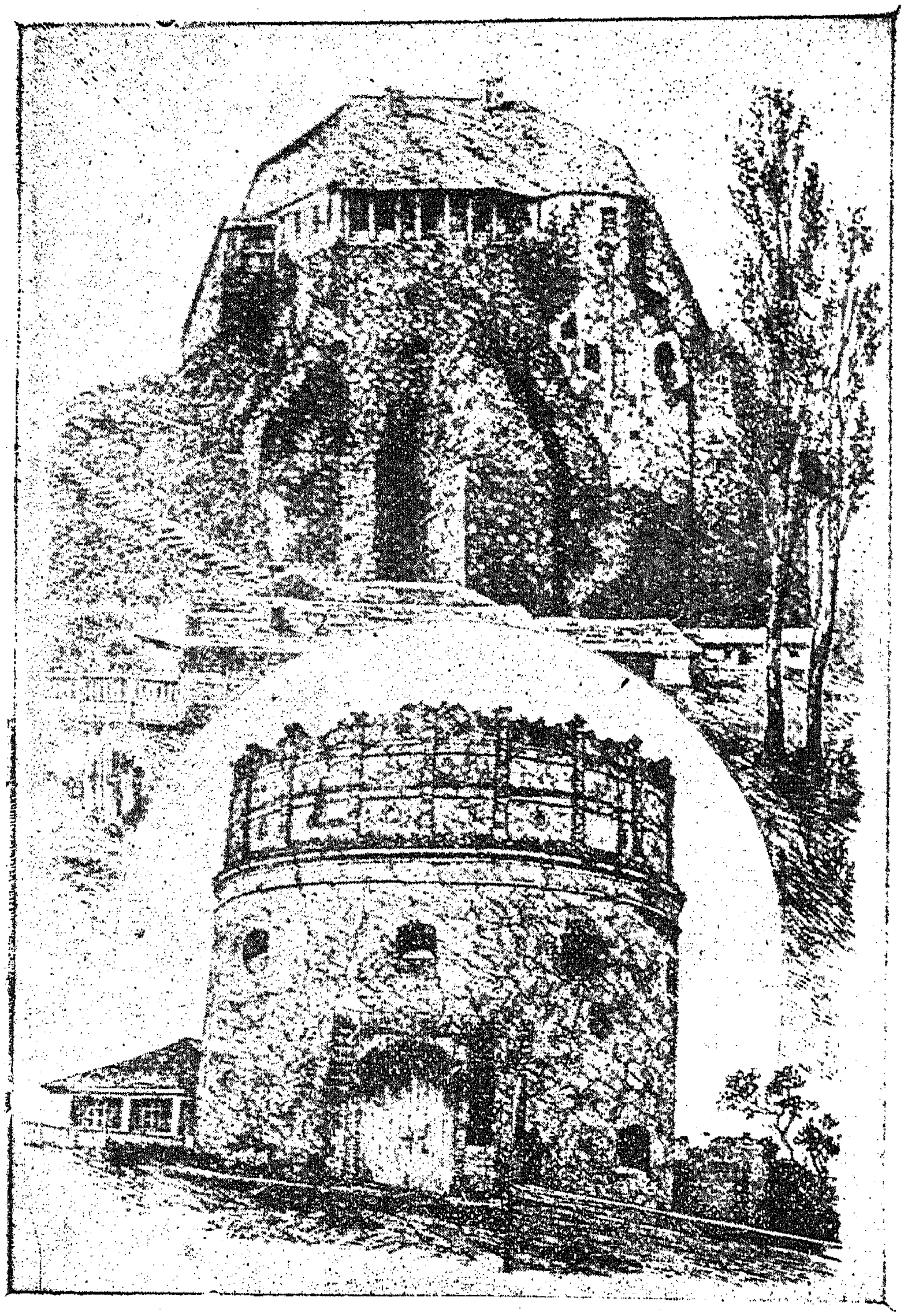

26. Замок в Острозї.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

27. Гробниця князя Константина Івановича Острожського в Печерській церкві в Києві.

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

28. Т. зв. Волоська (Успенська) церква у Львові.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

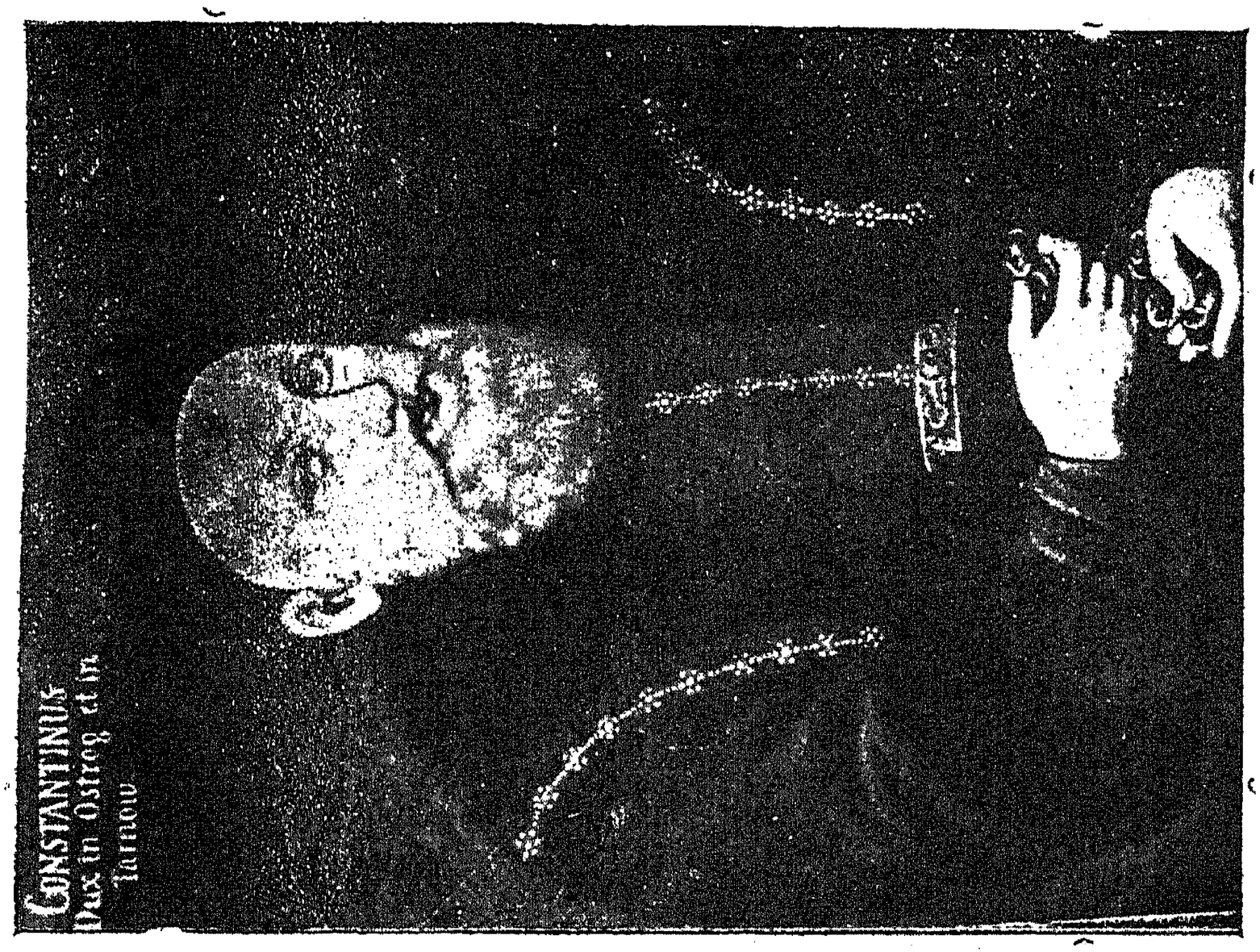

30. Князь Константин Константинович Острожський
(зі старинного малюнка).

29. Руський львівський міщанин, член львівського братства
(зі старинного малюнка).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

31 За.головний листок Острожської Біблії

32. Св. Йосафат Кунцевич (зі старинного малюнка).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

33. Кирило Терлецький, епископ луцький
(зі старинного малюнка).

34. Іпатій Потій, епископ володимирський
(зі старинного малюнка).

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

35. Петро Могила, київський митрополит
(зі старинного малюнка)

36. Козак.

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

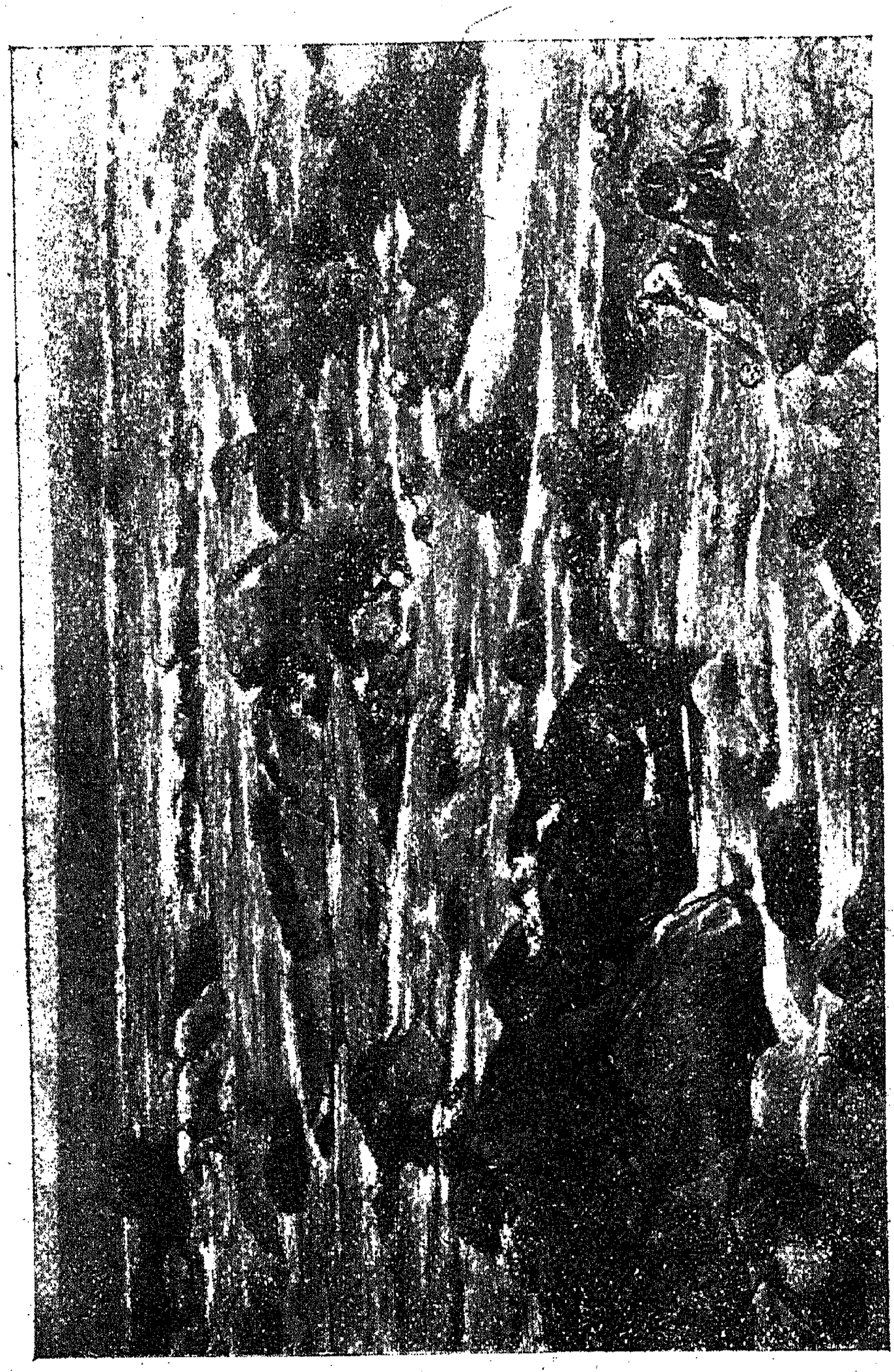

37. Дніпрові пороги.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

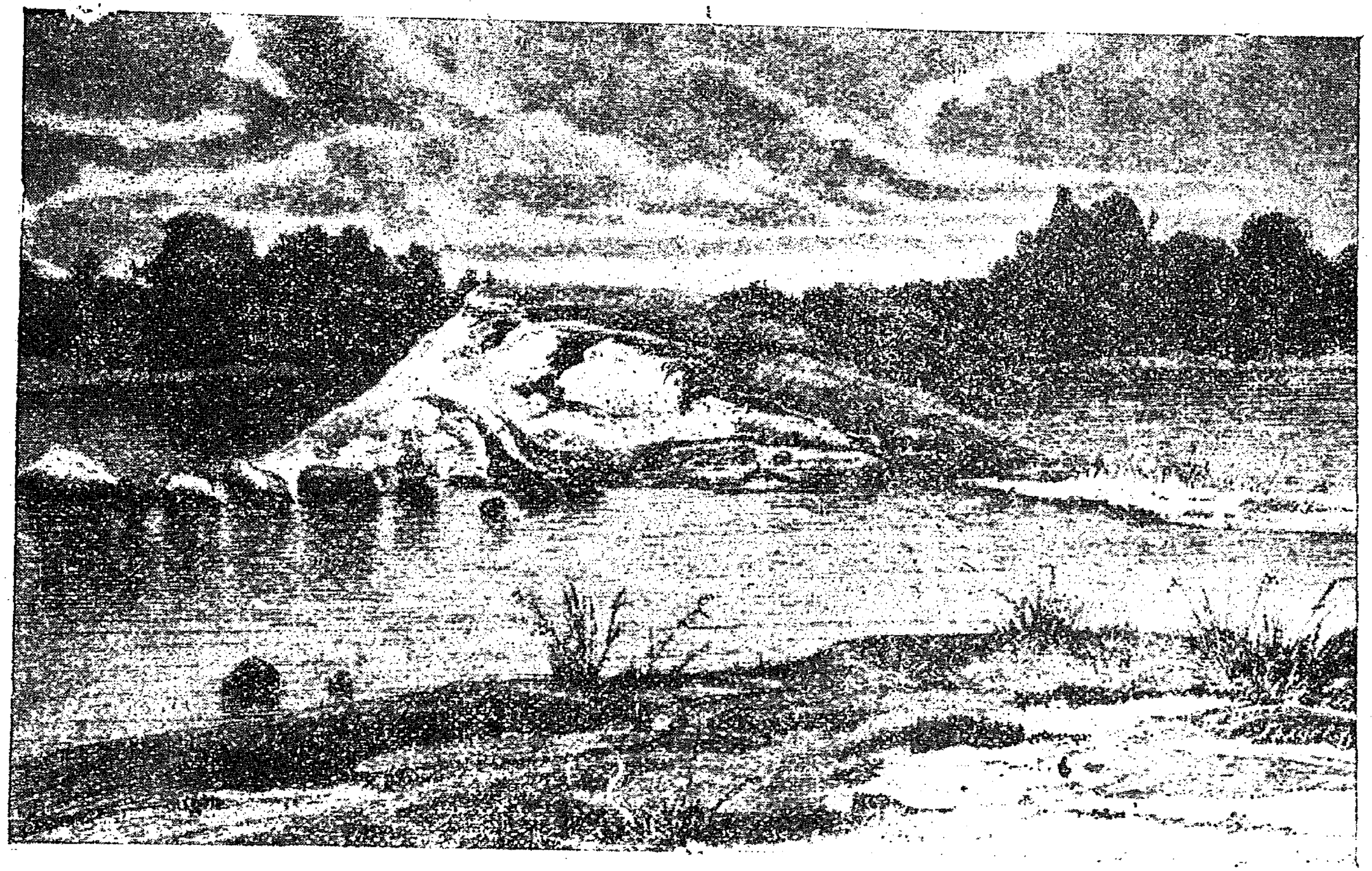

38. Остров Чортомлик, де була Січ

National Parliamentary Library of Ukraine
www.npu.org

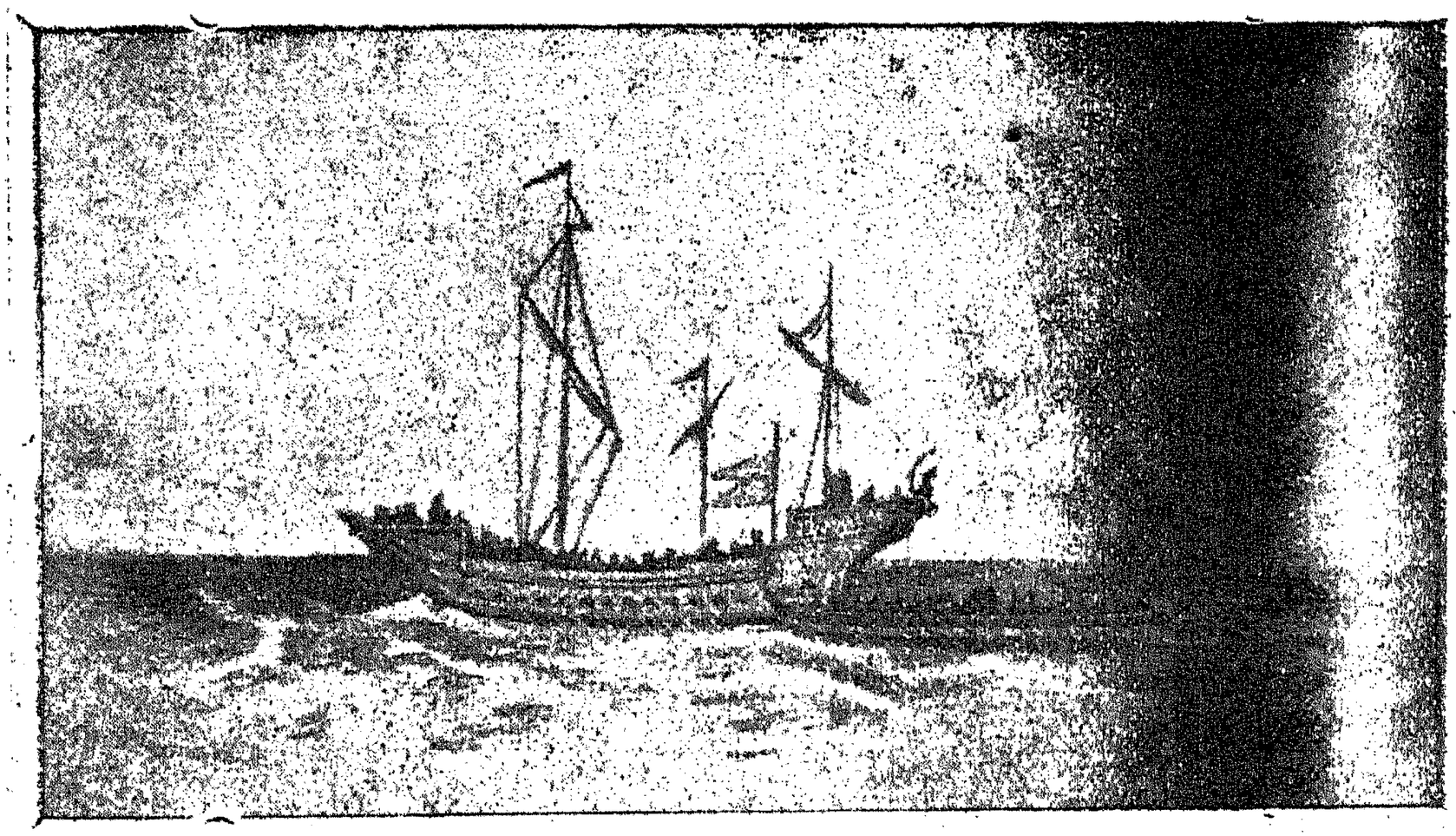

39. Ґалера і чайки
(зі старинних малюнків).

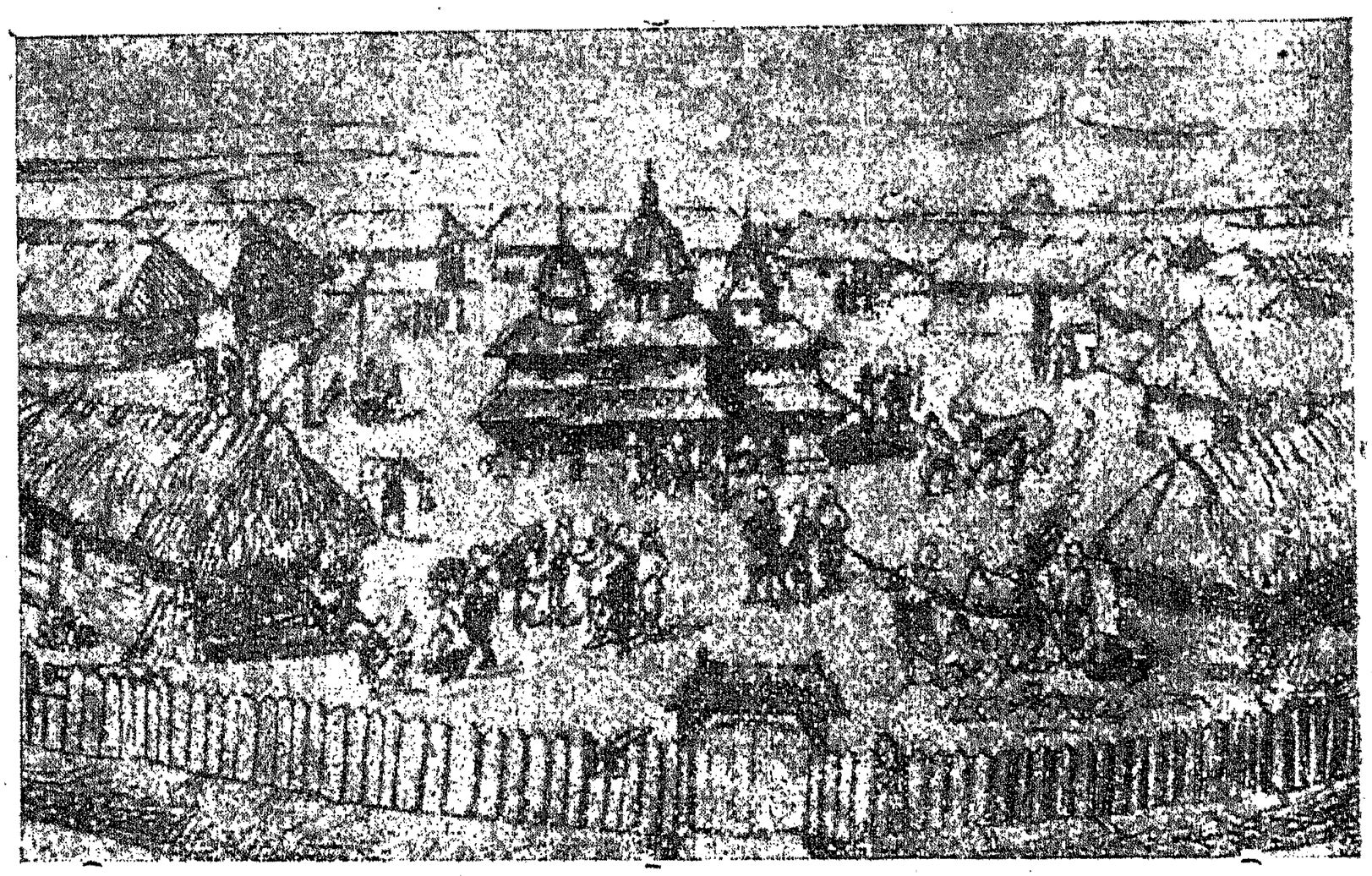

40. Запорожська Січ.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

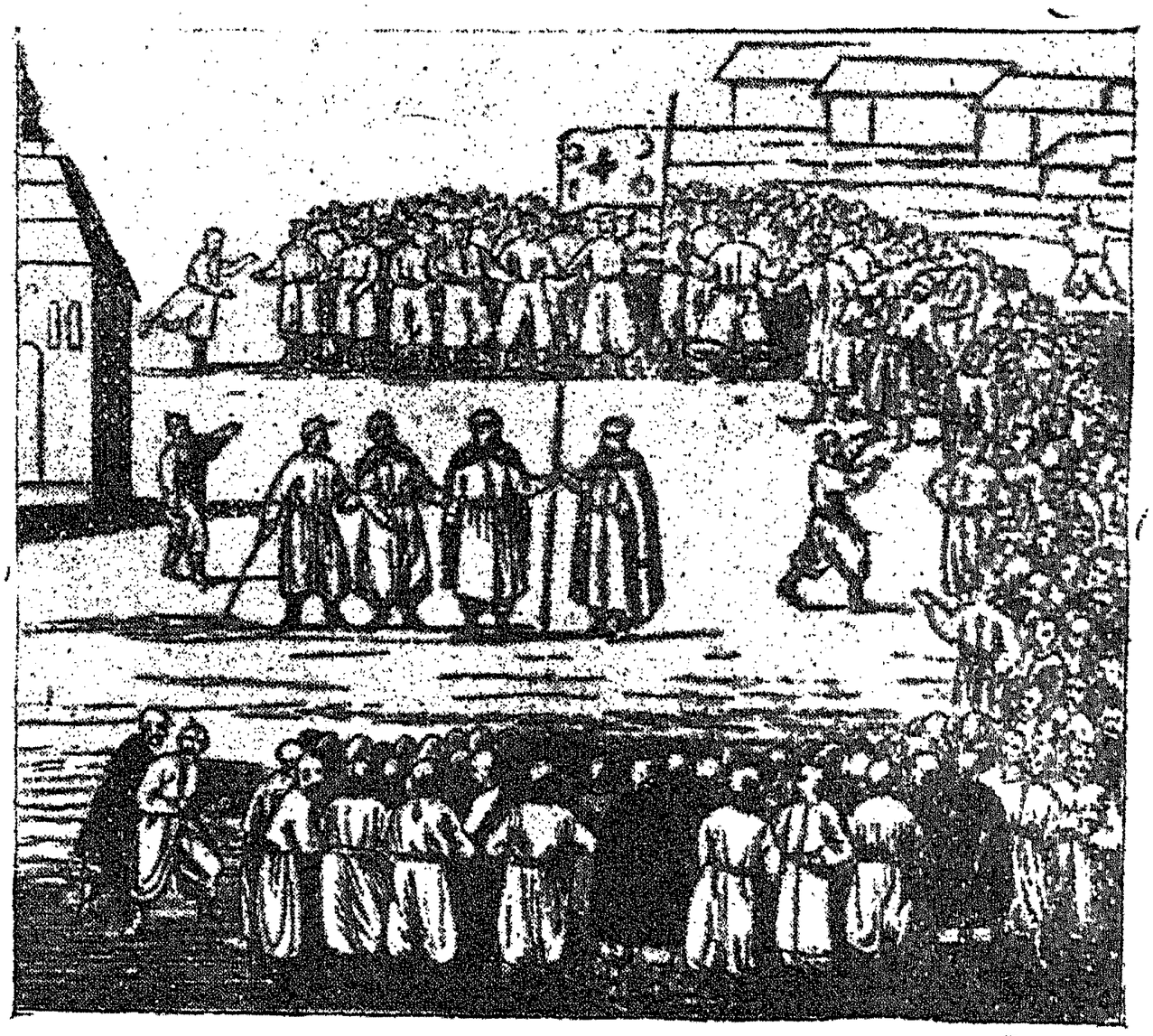

41. Козацька рада
(зі старого малюнка.)

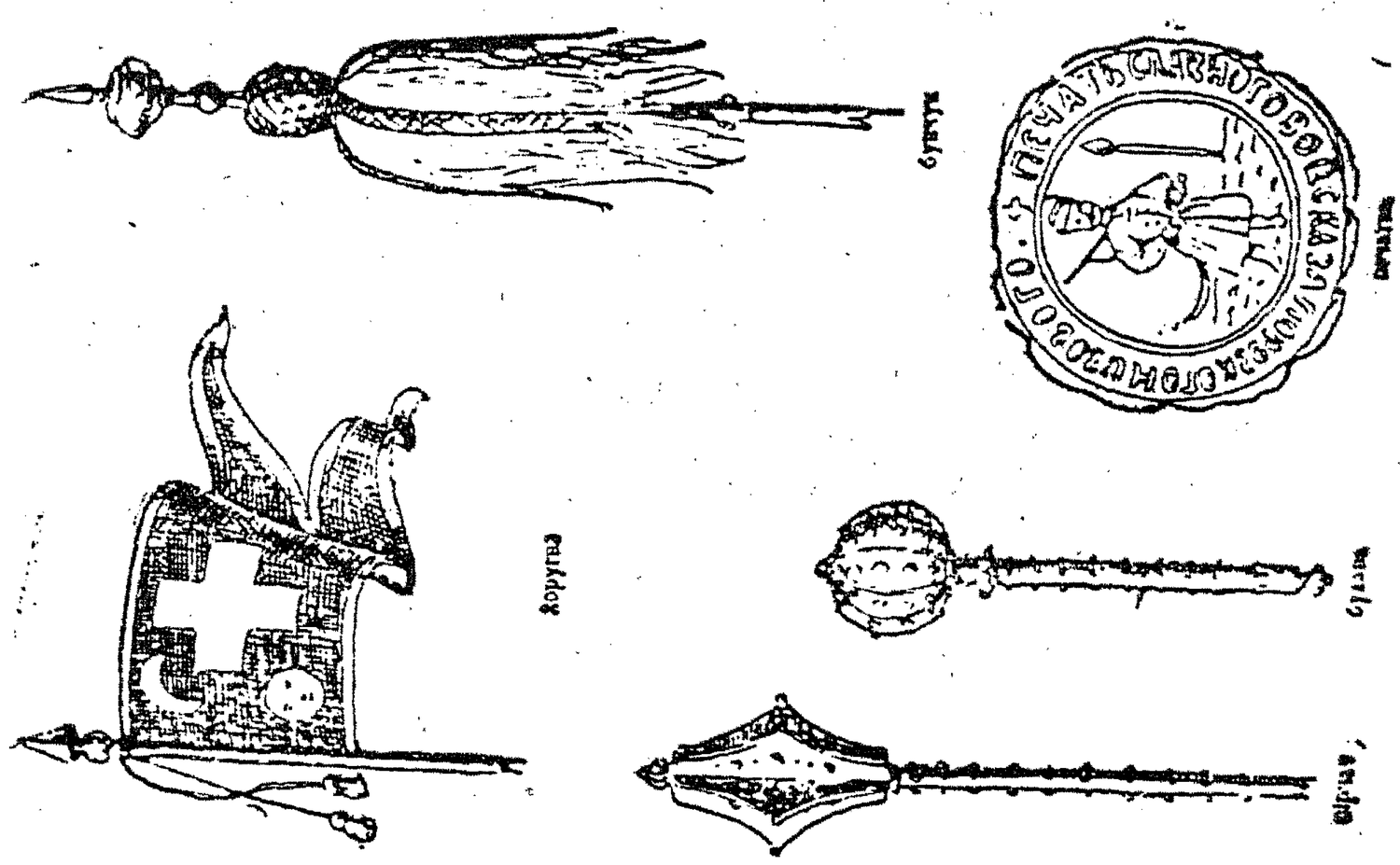

42. Козацькі клейноти.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

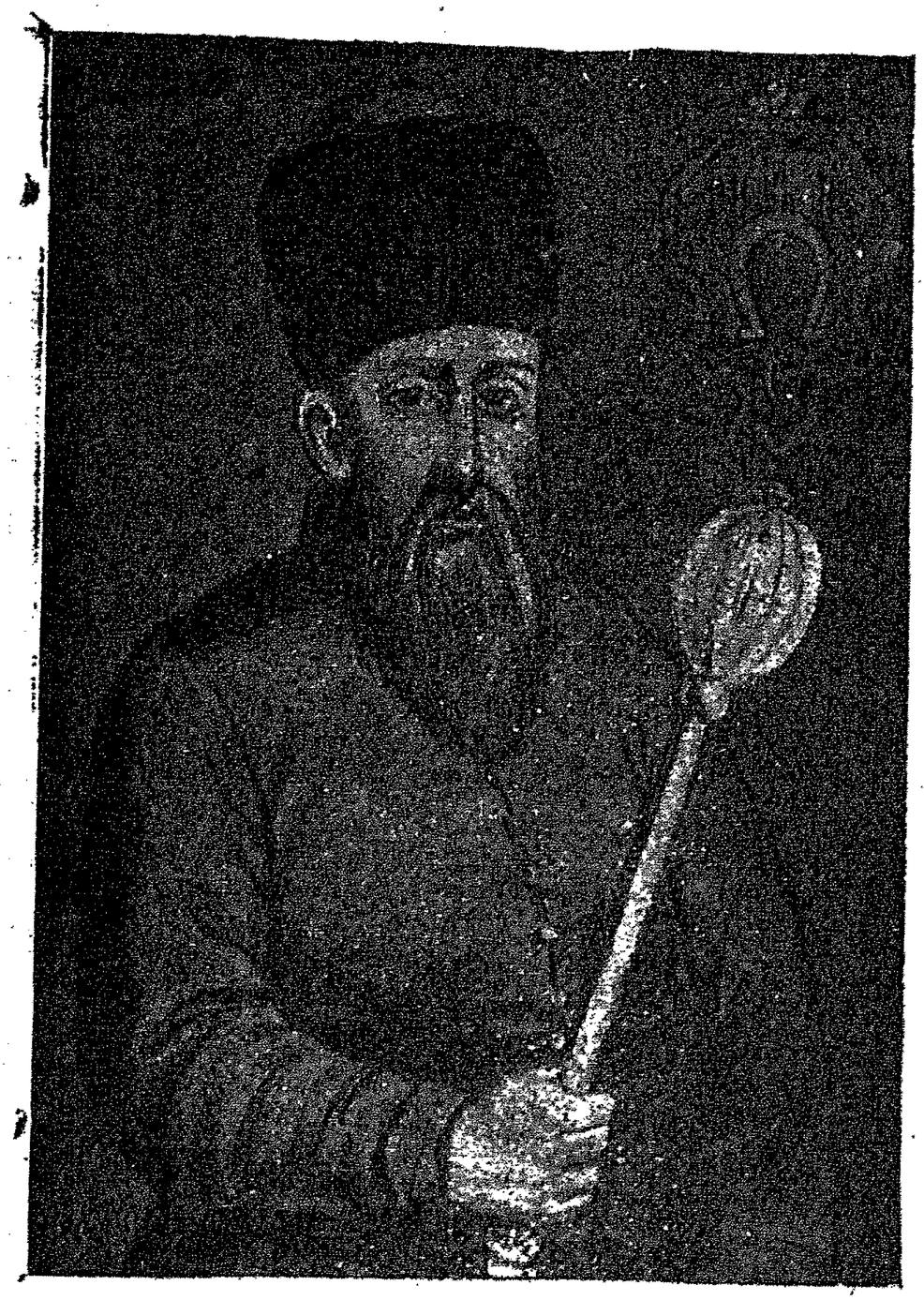

43. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний
(зі старинного малюнка).

44. Гетьман Богдан Хмельницький
(з сучасної ритовини).

www.nplu.org
National Parliamentary Library of Ukraine

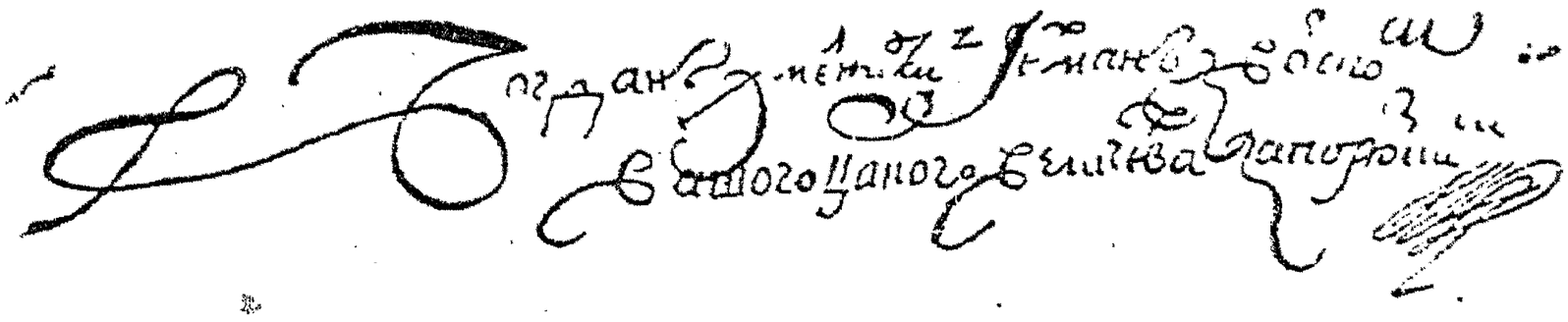

45. Власноручний підпис Богдана Хмельницького.

46. Адам Кисіль, київський воєвода
(зі старинного малюнка).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

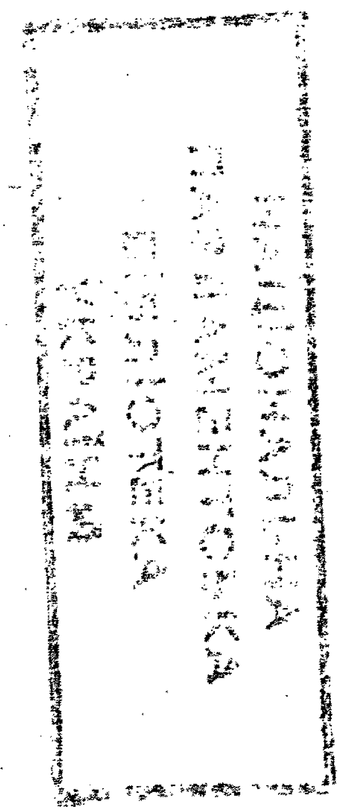

47. Гетьман Іван Виговський
(зі старинного малюнка).

48. Гетьман Петро Дорошенко
(з сучасної ритовини).

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

49. Гетьман Іван Мазепа
(з сучасної ритовини Ґаляховського 1708. р.).

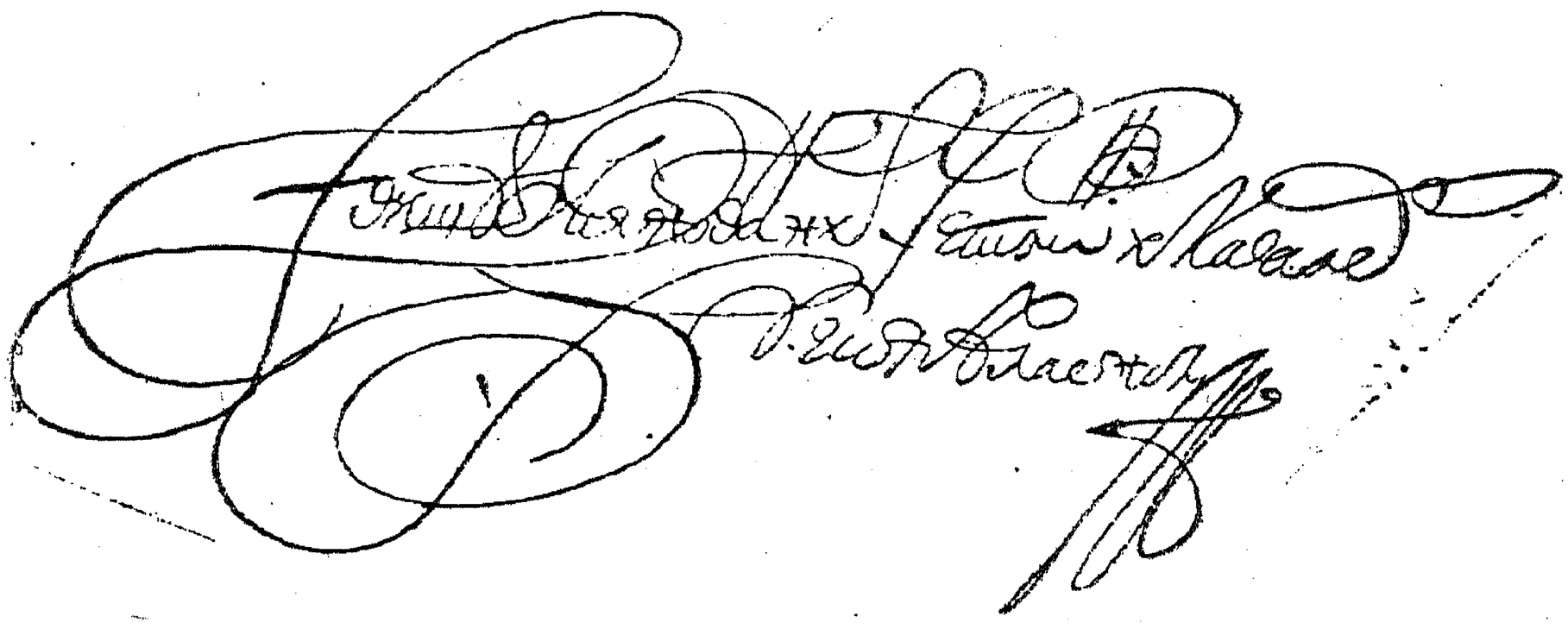

50. Власноручний підпис Мазепи.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

51. Церква, побудована Богданом Хмельницьким в Суботові (з малюнка Тараса Шевченка).

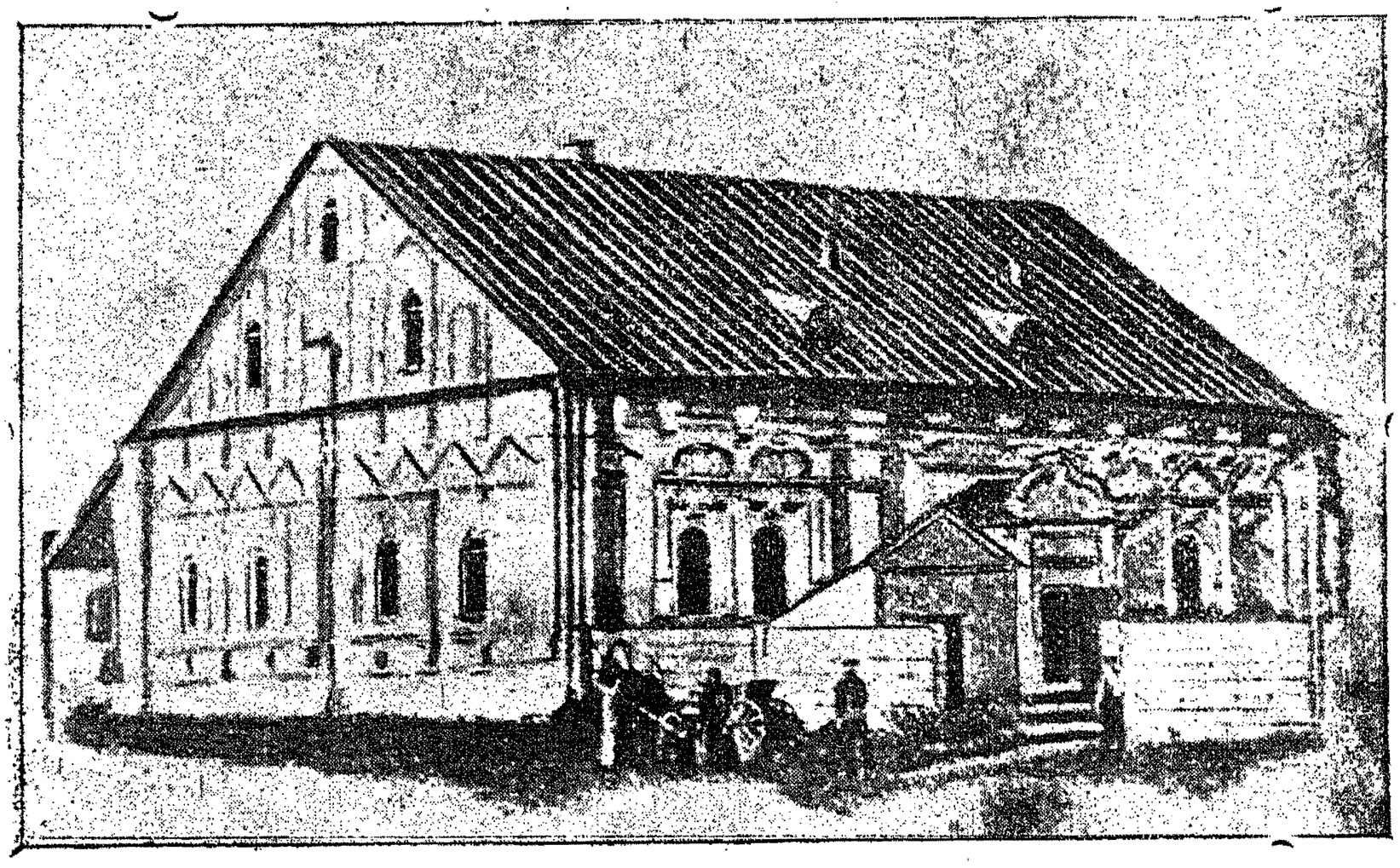

52. Дім Мазепи в Чернигові.

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

53. Київська Академія і єї ученики
(зі старинної ритовини Інокентія Щирського, монаха Чина св. Василія В.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

54. Іван Котляревський.

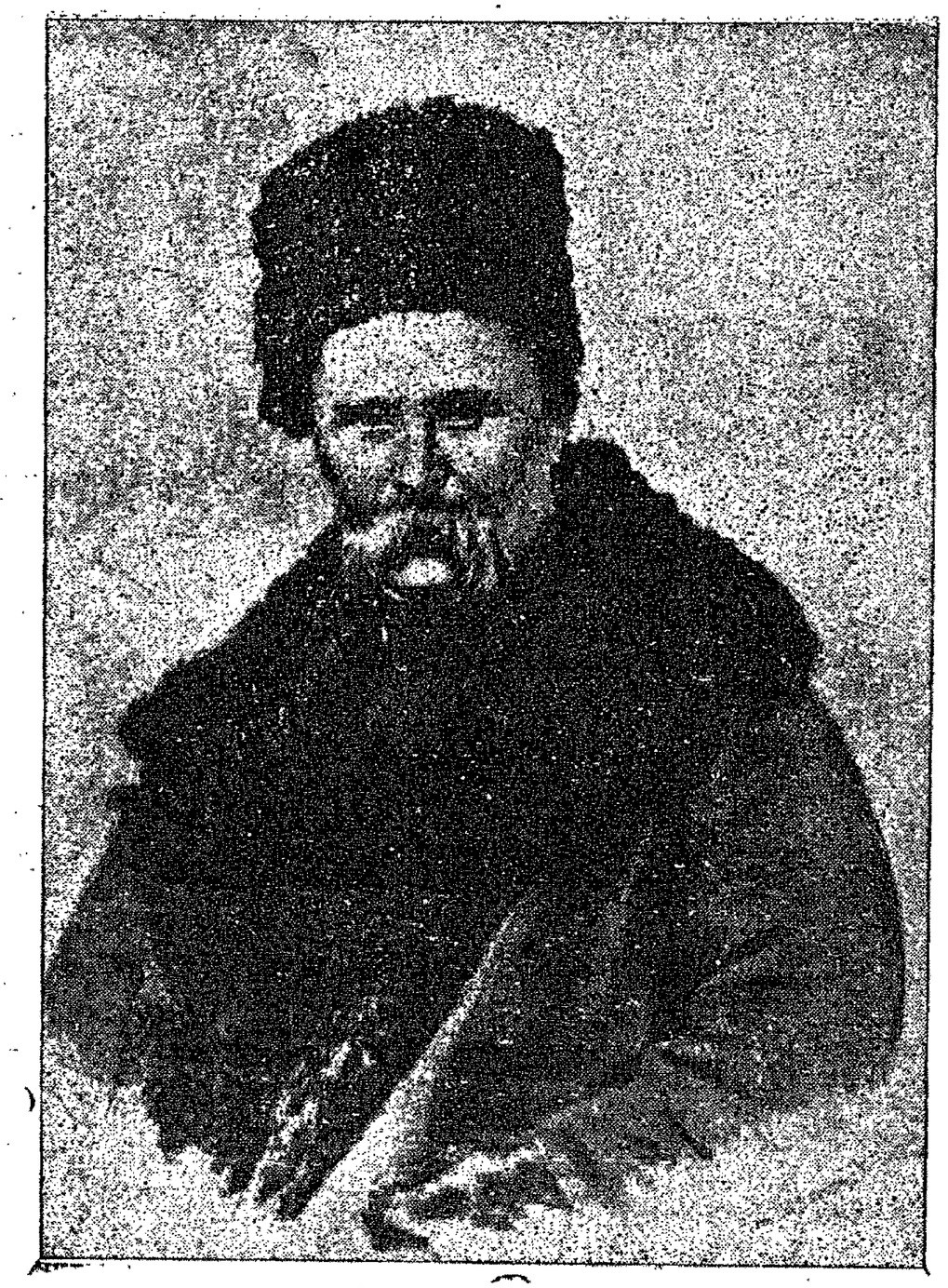

55. Тарас Шевченко.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

Ціна 20-00

Б 303746

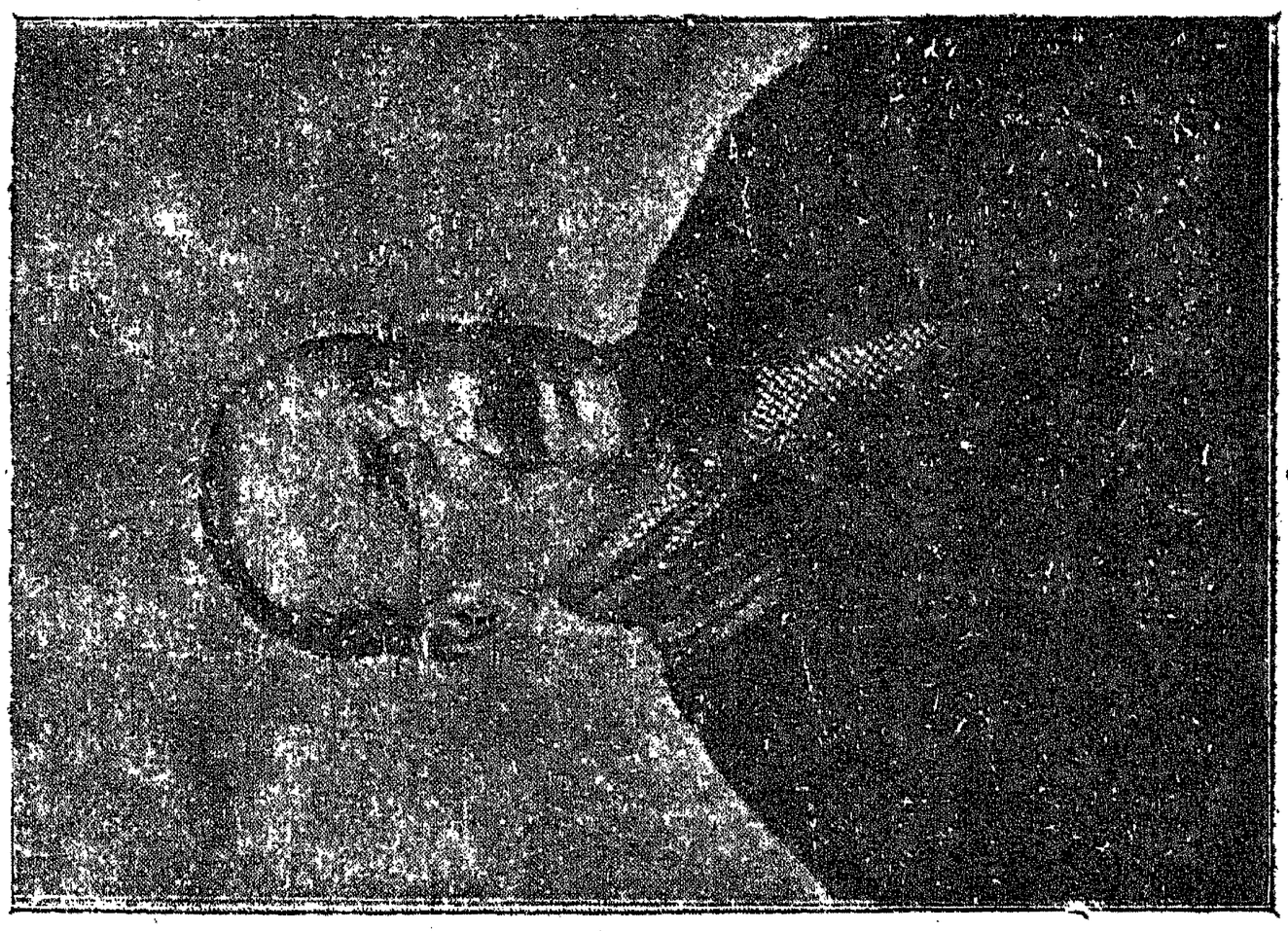

57. Осип Юрій Гординський-Федькович.

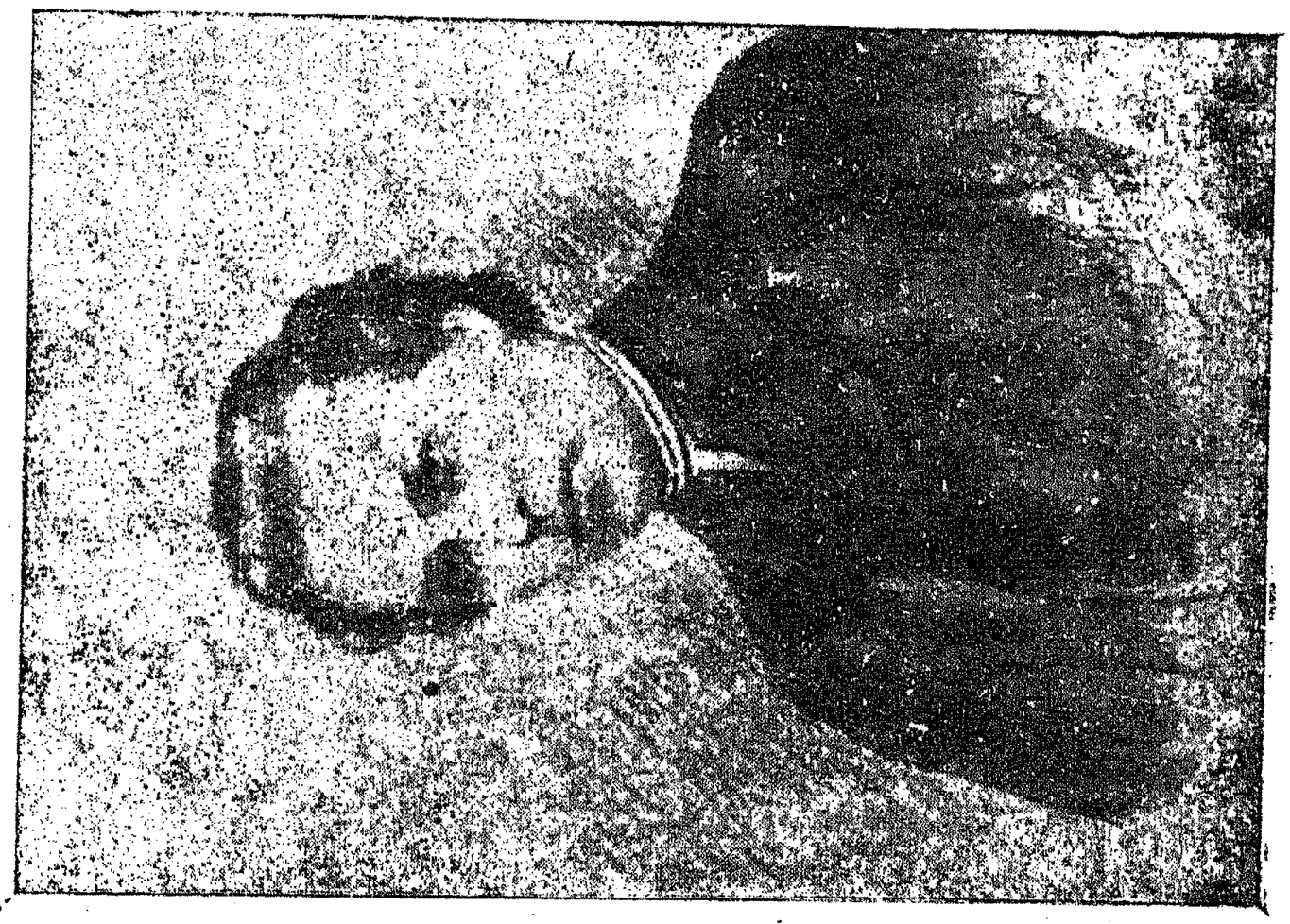

56. Маркіян Шашкевич.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org